
СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
СРЕМ

Главни уредник:
Др Ненад Нинковић, Одсек за историју –
Филозофски факултет, Нови Сад

Редакција:
Др Дејана Васић, Катедра за историју, Филозофски факултет, Пале
Др Ђорђе Ђурић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Др Јелена Илић Мандић, Историјски институт, Београд
Дејан Мостарлић, Историјски архив „Срем“, Сремска Митровица
Др Боривоје Милошевић, Одсјек за историју, Филозофски факултет,
Бања Лука
Др Исидора Точанац Радовић, Историјски институт, Београд
Др Петер Шолтес, Историјски институт Словачке академије наука,
Братислава
Горана Лемајић, Завод за заштиту споменика културе, Сремска
Митровица

Лектор:
Татјана Пивнички Дринић

Превод резимеа:
Љиљана Тубић

Издавач:
Историјски архив „Срем“

Тираж:
200

Штампарија:
Футура, Нови Сад

ISSN: 1451-3676

СПОМЕНИЦА

ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА „СРЕМ“

25

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2026.

Овај број часописа „Споменица историјског архива СРЕМ“
штампан је захваљујући материјалној помоћи
Града Сремска Митровица и Покрајинског секретаријата за културу,
јавно информисање и односе са верским заједницама

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Дејан Јакшић
Почетак вакцинације у Бачкој 9

Јована Тривуновић
Српско црквено певачко друштво у друштвеном животу Сремске Митровице 1865–1918. 17

Др Стево М. Лапчевић
Рад митровачког Одбора друштва црвеног крста: 1887–1941. 38

Виктор Јеремић
Оснивање војног аеродрома у Новом Саду 1912–1913: прилог историји авијације у Јужној Угарској 79

Михајло Иванчевић
Приказ Стјепана Радића у листу Србија из Сремске Митровице 90

Мр Снежана Илић
Активност др Хинка Кризмана на спровођењу колонизације и аграрне реформе 106

Жарко Панић
Социјалне прилике у Старој Пазови тридесетих година xx века: рад хуманитарног друштва „Сирото ђаче” 114

Стево М. Лапчевић
Бранислав Адамовић, утемељивач митровачке музичке школе 126

Слободан Бјелица
Владавина либерала у Војводини (1967–1972/73.) 151

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Доц. др Снежана Б. Алексић
Нови извори о политичким и економским околностима устанка 1815. године: убиство јереја Живка Божића на имању манастира Фенека 175

Радован Сремац
Изабрана грађа за историју школства у Шиду током 19. века 192

Светлана Субашић, виша кустоскиња
Нови прилози за историју породице Радојевић из Сремске Митровице – анализа необјављених извора и визуелне грађе 200

Светлана Љубљанац
Сандра Радојчић
Сузбијање најезде мароканских скакаваца у Банату 1932. године 218

АРХИВИСТИКА
ARCHIVAL SCIENCE

Мирјана Медалић
Искуства и перспективе у заштити архивске грађе специјалне болнице за неуролошка обољења и посттрауматска стања „др Боривоје Гњатић" у Старом Сланкамену 233

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Горан Васин
Путевима грчке револуције 255

Горан Васин
Трагом историје балкана 260

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Мр Дејан Јакшић, архивски саветник
Архив Војводине, Нови Сад
dejan.j@arhivvojvodine.org.rs

ПОЧЕТАК ВАКЦИНАЦИЈЕ У БАЧКОЈ

Сажетак: Велике богиње болест је од давнина позната по великој смртности и последицама. Сузбијена је откривањем поступка вакцинације енглеског лекара Џенера. Само три године након открића поступак су успешно почели примењивати новосадски и жупанијски лекари у Бачкој (1801). Рад прати напоре државних и жупанијских власти и медицинског особља на вариолизацији и увођењу вакцинације упркос отпорима. Поред централне, образована је 1814. године Жупанијска филијална комисија за вакцинацију која је спроводила прописане активности и мере. Следећих година систематски се вршила вакцинација широм Бачко-бодрошке жупаније, о чему се бележе статистички подаци.

Кључне речи: вакцинација, Бачко-бодрошка жупанија, жупанијски физик, Филијална комисија за вакцинацију.

Заразне болести, епидемије, биле су нерешив проблем и у 18. веку. Медицина је била немоћна да било шта озбиљније предузме против епидемија куге, великих богиња (вариола) и других болести. Прва болест против које је пронађено ефикасно средство заштите била је вариола. Велике богиње (Variola) болест је од давнина позната по великој смртности и последицама које је остављала на преживелима, а врхунац је достигала у 18. веку.

Првобитна заштита била је вариолизација која се заснивала на вештачком инфицирању особа која су на тај начин стицале имунитет. Вековним искуством се дошло до сазнања да су они који су болест прележали стекли отпорност. Углавном успешан, овај метод је имао је и негативне последице и ризике па је постепено напуштен.

Одлучујући ударац против вариоле учинио је енглески лекар Едвард Џенер (Jenner) проналаском вакцинације. Закључивши да они који су прележали безазлене кравље богиње не оболевају од вариоле, односно да постоји унакрсни имунинет, 1796. године се осмелио да изврши коначни експеримент на намерно инфицираним пацијентима. Инокулација крављих богиња створила је имунитет на вариолу. Јавно је објавио своја искуства у књижици 1798. године што је изазвало одушевљење код лекара али и отпоре. Вакцинација се већ 1799. године почела примењивати у Бечу а затим широм Европе. У почетку су

се вакцинисали само добровољци, али је убрзо вакцинација уведена као обавезна (нпр. Аустрија 1801).

Вакцинација или цепљење је вид вештачке имунизације или поступак уношења узрочника болести или њихових делова у организам људи са циљем да се код њих активно индукује протективни имунски одговор или реакција имунског система и развије отпорност на одређени патоген, слична оној која се стиче природним путем у случају оболевања, и тиме спречи развој болести у случају накнадног излагања људског организма том патогену. Термин вакцина води порекло од латинске речи *vacca* (крава), на основу чињенице да је прва забележена успешна вакцинација спроведена вирусом крављих богиња Резултате вакцинације умногоме зависе и од става становништва и улоге државе.[1]

Захваљујући вакцинацији против заразних болести сачувано је више живота него и једном другом интервенцијом за заштиту здравља. Болест која је само у Европи односила стотине хиљада живота била је прва над којом је медицина успоставила котролу, те је савладана и искорењена у цивилизованом свету.

* * *

У нашим крајевима бележе се повремене епидемије током 18. и 19. века. Спомињу се епидемије у Сомбору 1720. и Новом Саду 1775. године. Само у последњој деценији 18. века од великих богиња у Бачко-бодрошкој жупанији је умрло око 5.000 особа, од тога 299 у (Бачком) Петровцу. У осам села бачког Потисја владала је 1833. године када је оболела 1.581 особа. Од тада преминуле 194 особе само пет је претходно вакцинисано. У Сомбору 1835. године је умрла 231 особа а 1846. болест је у једном месецу усмртила тридесеторо деце.[2]

За избор физика Бачке жупаније 1797. године Маихаела Гелеија (Gelley) препоручивало је и то што се у Бечу бавио вариолизацијом и претходне године учествовао у сузбијању иришке куге. Из свог седишта у Сомбору у периоду од три године је вариолизирао 6.364 детета, наводно без иједног смртног случаја. Ангажовање физика, медикаменти и брига о сиромашним надокнађивани су из Жупанијске благајне. Овај угледни лекар написао је и рад *Примарна схватања о погибељној смртности од великих богиња и осигураној благој форми код цепљења* (*Hauptbegriffe über die Gefärliche Tödkichkeit der*

---

[1] *Medicinska enciklopedija*, 10, Zagreb 1965, 239–244 (Boris Mravunac).

[2] Славко Јовин, *Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине 1718–1849*, Нови Сад 1998, 93–94.

natürlichen und sichere Geledigheit der Geiphten Blätern), штампан и Новом Саду 1797. године у штампарији Емануила Јанковића, што је прва медицинска књига штампана на подручју данашње Војводине. У њој је дао клиничку слику болести, изнео је своја искуства и заложио се за вариолизацију као заштитну меру.[3]

Џенеров начин вакцинације пелцовањем брзо је прихваћен у читавом свету, па и код наших лекара. У Новом Саду је градски физик Винсент Стефани већ 1801. године отпочео вакцинацију, дакле само три године након Џенеровог открића. Физик је те године, „са највећим залагањем и за сваку похвалу", у Новом Саду, Футогу, Руменки, Кисачу, Петровцу, Темерину и Јарку вакцинисао преко 1.000 деце, а до 1809. њих преко 2.000. Поступак није лако спровођен јер су родитељи често пружали отпор.[4]

Државне власти су подржавале вакцинацију, предочавале њену корист, прописивале ангажовање надлештава, медицинског особља и цркава. Преко Угарског намесничког већа достављале су жупанијама пригодна медицинска дела. Првак вакцинације у Пешти доктор Ференц Бене (Bene) објавио је дело под називом *Како се борити против богиња* (*A himlő veszedelmei ellen való oktatás*, Пешта 1800) које промовише Џенеров метод.[5] Достављен је, тако, примерак дела о вакцинацији (*Exemplar Epilogi de Vaccinatione*) доктора медицине Алојзија Карена (Careno), ради примене код локалних хирурга.[6]

Акцију државних власти за популарисање ове превентивне методе подржавала је и Православна црква. Митрополит Стефан Стратимировић је 1804. године издао спис под насловом *Настављеније о кравиих опсах ради истрабљенија природних оспиц које по всевисочајшему повеленију архиепископ карловачкиј и митрополит Стефан сербским родитељем и старешинам препоручет*.[7]

---

[3] *Исто*, 72–73, 109; Лајчо Матковић, Тадија Гросингер, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних регеста, VIII/6 (1785–1787), Нови Сад 1995, 153/155 (стр. 95); Лајчо Матковић, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, VIII/9 (1794–1800), Нови Сад 1998, 301/227 (стр. 211).

[4] Dobrinka Gavrić, Jovan Valrabenštajn, *Magistrat slobodnog kraljevskog grada Novog Sada (1811–1830)*, Analitički inventar, III/3, Novi Sad 1988, 14. III 1815. (стр. 67, бр. 345), Fasc. 6 1776/1816 (стр. 74, бр. 384).

[5] Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 11, Торонталска жупанија, 254/84, 271/28. (у даљем тексту: АВ, ТОЖ).

[6] Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 2, Бачко-бодрошка жупанија, 432/24. (у даљем тексту: АВ, ББЖ).

[7] *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, приредио Александар Фотић, Београд 2005, 489–490 (Јован Пешаљ).

* * *

Године 1813. држава показује велику бригу за јавно здравље. Траже се спровођење политичко-медицинских мера и достава периодичних извештаја, прате се сточне заразе и појаве болести, визитирају апотеке, ажурирају се медициска литература и сазнања. У фокусу су најопасније епидемије куге и вариоле. Годишњи извештај жупанијског физика Јозефа Митермилнера (Mittermülner) за 1813. годину говори да и поред екстремног сиромаштва већег дела кметова и опште атмосфере веће обољења и смртност деце нису забележени. Дечије заразе и друга обољења су малог обима а здравствене мере и лечење се примењују. Укупно 2.052 детета је вакцинисано.[8]

Његово величанство је због бриге за здравље својих поданика и пропагирања вакцинације у Угарској све послове око вакцинације поверило Намесничком већу и задуженим главним лекарима, а у Будиму је оформљена централна комисија. Поред централних органа надлештва треба да формирају локалне филијале састављене од медицинског особља које ће имати свој печат, и оспособљен и проверен кадар. Достављају се инструкције за вршење и свако поспешивање вакцинације међу народом мерама као што су обраћање на јавним местима, дељење популаризирајућих списа, ограничење стипендије за невакцинисане, институционално вакцинисање. Утврђују се мере за случај недостатка медицинског кадра и достављају примерци табела којима се периодично обавештава Веће. Поводом ових иструкција жупанијски физик Митермилнер, председавајући Филијалне комисије, мишљења је да се поред лепог начина, када убеђивање не доноси резултате, мора прибећи казнама, односно рестриктивним мерама, као што је недозвољавање склапање брака. Поред тога, околне жупаније су табеларним рубрикама увеле плаћање дневницама за вакцинисање, 10 односно 15 крајцара по особи, а за сиромашне да плати властелинство, па би исто требало применити и овде.[9]

Жупанијска Филијална комисија за вакцинацију почела је са радом 26. септембра 1814. године у Сомбору и предузимала све предвиђено. Већ је 12 година како је вакцинисање овде уведено и од задужених особа на пропагацији поступка се не може више очекивати. И поред свих охрабрења наилази се на препреке међу народом, неприхватање мајки да вакцинишу децу. Због тих препрека Комисија моли да се са жупанијске стране предузму следећи кораци. У сваком срезу једног службеника именовати за испомоћ Комисији, пописати по селима сву невакцинисану децу, обезбедити довољне количине вакцина, спровести инспекцију да ли су жене своју децу привеле. Приватно

[8] АВ, ББЖ, 471/73.

[9] АВ, ББЖ, 474/102.

медицинско особље укључити, потврдити и омогућити превоз. О напретку учињеног Жупанија ће добити извештај.[10]

Главно заседање Жупанијске филијалне комисије за вакцинацију одржано је 7. новембра 1814. године у Сомбору. 1) Комисија је разматрала тачке Инструкција за вакцинацију које се односе на рад лекара и хирурга, брзо деловање, пропагирање вакцинације, преузете обавезе. Констатовано је да се према жупанијској одлуци ангажованом особљу исплаћује 6 крајцара по вакцинисаном а у околним жупанијама по 15 крајцара. У другим жупанијама пак, за сваких 500 вакцинисаних се исплаћује 100 форинти, за шта се залажу да се то и овде примени; 2) Комисија је тражила да се, у складу са интиматом Угарског намесничког веће који предвиђа да се тамо где је нормална појава богиња врши вакцинисање, од локалних власти одговорно захтева да поред природног оболевања обрате пажњу на избијање заразе богиња и морталитет међу децом; 3) у складу са интиматом Намесничког већа који предвиђа обавезу скупљања, чувања и држања стаклених вакцинационих инструмента, моли да се за чланове Комисије обезбеди 60 таквих инструмената; 4) у складу са интиматом Већа који предвиђа обавезну доставу табеларних извештаја о вакцинацији, моли да се обезбеде штампане табеле одређеног садржаја, бар 1.000 примерака, на немачком, мађарском и српском језику ради дистрибуције.[11]

Око поступка вакцинације, како код људи тако и код животиња, веома се истакао сресни хирург Јанош Пеак (Peák). Од самог почетка спровођења поступка (1801) по жупанијском налогу, према сопственим речима, без дневница и било какве награде, на штету свог материјалног стања и приватне праксе, неуморно је радио да задобије поверење народа да прихвати ову праксу. Као искусан лекар верзиран око поступка позиван је на властелинства и као подршка приликом већих епидемија (нпр. Баја, 1813). Није се либио да експериментише око врсте (суво или течно) и очувања цепива.[12] Угарско намесничко веће и Његово величанство званично похваљују Пеака, жупанијског хирурга, за посебно залагање при увођењу спасоносне методе вакцинације.[13]

У складу са интиматом од 30. новембра 1813. године о унапређењу здравља вакцинисањем, Намесничко веће подсећа (1815) се да је непоходно и даље да родитељи вакцинишу своју децу, како би се спречиле последице које доносе богиње. Потребно је да црквена лица својом речју у свакој прилици подржавају овај поступак.[14] Како би се више унапредила пракса вакцинисања у

---

[10] АВ, ББЖ, 478/101.

[11] АВ, ББЖ, 477/39–42.

[12] АВ, ББЖ, 492/28.

[13] АВ, ББЖ, 488/102.

[14] АВ, ББЖ, 488/19.

циљу бољег здравља становника, лекари и хирурзи који учествују у том треба да приходују јавну таксу. За друге појединце који су се истакли у вакцинацији са највишег места је предложена награда.[15]

Намесничко веће потврдиће попуњавање Филијалне комисије за вакцинацију ради координације рада. За сиромашне у целој држави обезбеђена је бесплатна вакцинација а вршиоцима вакцинације из Жупанијске благајне надокнада од 15 крајцара за сваку. Тај поступак не могу вршити медицински неупућена лица нити свештенство. Уколико нема физика, вакцинацију ће вршити особе које познају медицину, или медици, хирурзи, у присуству особе која познаје теорију и праксу вакцинације. Даље у прилогу се доставља 15 области које су надлежни физици дужни да појединачно и периодично достављају у виду извештаја краљевском протомедику: о задравственом стању, прегледу апотека, спровођењу вакцинацији, о беснилу код животиња, сточној зарази, куги, лековитој води итд.[16]

У исто време одвијају се активности против куге, друге опасне инфективне болести. Куга од 1814. године у Београду и Србији је остала упамћена по својој жестини и обиму. Још су се осећали последице и страх због заразе која се из Београдског пашалука пренела у Срем и изазвала злогласну иришку кугу 1795/96. године. Непосредна опасност изазвала је ангажовање и акције у цивилном залеђу Војне границе, посебно у Бачко-бодрошкој жупанији. Ситуација је захтевала мере цантралних органа и жупанијских власти ради спречавања ширења куге из захваћених крајева и ангажовање медицинског особља на терену.[17]

У другој половини 1815. године вакцинација је обухватила 61 насеље Бачко-бодрошке жупаније, 8 вароши и 53 села. Укупно је вакцинисано 7.745 деце, скоро све течним обликом и малим бројем контраиндикација. Број вакцинисаних је био: 4.622 католика, 818 протестаната и 2.669 православца.[18] Председавајући Филијалне комисије Митермилнер посебно наводи учинак хирурга из Фелдвара Јохана Штипла (Stipl), који је тамо вакцинисао 240 деце.[19]

Председавајући Митермилнер, држећи се упутства за сигурност вакцинисане деце, тражи од Жупаније да се спискови вакцинисаних које су предале локалне власти одговорно чувају и по потреби користе у Жупанијској архи-

---

[15] АВ, ББЖ, 488/138.

[16] АВ, ББЖ, 489/92; АВ, ТОЖ, 366/147.

[17] Дејан Јакшић, *Куга од 1814. године и Бачка*, Споменица Историјског архива „Срем", бр. 24, Сремска Митровица 2025, 35–46.

[18] АВ, ББЖ, 492/30.

[19] АВ, ББЖ, кут. 504.

ви.[20] Предао је табеларни списак вакцинисаних по местима (7.217) и рачуне за надокнаду лекарима. Само Пеак је вакцинисао 1.521. дете.[21]

По наредби Дворског ратног савета у Бечу од 25. априла 1812. године спроведено је на територији Петроварадинског војног комунитета 1814. и 1815. године цепљење/ вакцинисање деце против великих богиња. Тада је одређено да се вакцинација комунитетске деце против великих богиња мора спровести до 31. октобра 1815. године. Вакцинацију је обавио комунитетски лекар Јонашди (Jónásdy). Било је то прво вакцинисање деце против великих богиња у Петроварадину. У Петроварадину је 1814. године вакцинисано тринаесторо деце, а 1815. године деведесет седморо деце.[22]

У другој половини 1816. године вакцинација је обухватила 71 насеље Бачко-бодрошке жупаније, 12 вароши и 59 села. Укупно је вакцинисано 6.428 деце, скоро све течним обликом и малим бројем контраиндикација. Иако је већина становништва била православне вере, однос вакцинисаних је био: 4.000 католика, 1.326 протестаната и само 982 православаца.[23] У суседној Торонталској жупанији, у Великом Бечкереку и околини 1813/14. године вакцинисано је 1.343 особа, 1815. године 852 а 1816. године 365.[24]

Током 1817. године по властелинствима, од стране приватног и службеног лекарског особља, вакцинисано је укупно 7.205 особа. Осим превозних трошкова за свако вакцинисано дете је у Жупанијског благајни обезбеђено 15 крајцара.[25] У другој половини 1818. године укупно је вакцинисано 7.076 деце широм жупаније.[26]

---

[20] АВ, ББЖ, 500/32.

[21] АВ, ББЖ, 500//27.

[22] Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 7, Слободни војни комунитет Петроварадин, кут. 160.

[23] АВ, ББЖ, кут. 508.

[24] АВ, ТОЖ, 383/1.

[25] АВ, ББЖ, кут. 521.

[26] АВ, ББЖ, кут. 551.

Dejan Jakšić

THE BEGINNING OF VACCINATION IN BAČKA COUNTY

SUMMARY

Smallpox—a disease known since ancient times for its high mortality rate and severe aftereffects—was successfully brought under control owing to the vaccination method discovered by the English physician Jenner. The initial form of protection used in our region was variolation, a method eventually abandoned due to adverse effects. Jenner's approach was rapidly adopted worldwide, including by physicians in our area. In Novi Sad, the city physician began administering the vaccine as early as 1801—just three years after Jenner's discovery. District surgeon Peak played a particularly prominent role in this effort; acting under county orders from that same year, he worked tirelessly to win the public's trust and encourage acceptance of the practice. The process was not easily implemented, as parents often resisted. State authorities and the Church supported vaccination, highlighting its benefits and mandating the involvement of institutions and medical personnel; they employed both incentives and penalties. In addition to the central body, county--level authorities established subsidiary commissions staffed by trained personnel to implement the measures necessary for a successful vaccination campaign (1814). In the years that followed, systematic vaccination was carried out throughout Bács--Bodrog County.

Јована Тривуновић, виши кустос
Музеј Срема, Сремска Митровица
jovicjovana103@gmail.com

СРПСКО ЦРКВЕНО ПЕВАЧКО ДРУШТВО У ДРУШТВЕНОМ ЖИВОТУ СРЕМСКЕ МИТРОВИЦЕ 1865–1918.

Сажетак: Ауторка истражује настанак, рад и место које је у културном и друштвеном животу Сремске Митровице имало Српско црквено певачко друштво од 1866, када је основано, до 1918. године. Настоји се да се ово друштво смести у одговарајући политички контекст, уплив либералних и омладинских идеја, са посебним освртом на Срем у време развојачења Војне границе, односно са појавом сличних друштава на ширем српском етничком простору, као и међу другим Јужним Словенима у Аустроугарској. Указује се на еманципаторски карактер друштва који се огледа како у борби за политичко-националну идеју Срба и Југословена, као и у укључивању жена у културно-друштвени простор.

Кључне речи: Срем, Митровица, хор, диригент, певање, Петар Кранчевић, Мокрањац, Срби.

НАСТАНАК И ПОЧЕТАК РАДА СРПСКОГ ЦРКВЕНОГ ПЕВАЧКОГ ДРУШТВА У МИТРОВИЦИ

Мада је Митровица као граничарско аустроугарско пограничноподручје Савом повезана са Шапцем, као значајним најпре турским а потом и српским трговачким центром, била готово предодређена за економски развој, који је на подручју Хабзбуршке монархије почео већ средином 19. века, своје сународнике из цивилног дела Срема и ширег простора Баната и Бачке Митровчани ће, барем када је реч о раду на културном и националном пољу, почети да сустижу средином 1860-их, захваљујући превасходно раду Уједињене омладине српске,[27] која је своје ујединитељске идеје ширила посредством рада на про-

[27] Бранислав Адамовић, *Песмом срцу, срцем роду за слободу – Споменица „Српске црквене певачке дружине" у Сремској Митровици*, Историјски архив „Срем", Сремска Митровица 2025, 40.

светном, културном и научном уздизању како појединаца, тако и читавих заједница. Захваљујући напору неколицине угледних митровачких грађана, махом трговаца, варошка омладина почиње са неформалним обједињавањем па се тако, током 1864, у просторијама кафане „Зелени венац" редовно одржавају хорске пробе којима се паралелно развија идеја о потреби стварања певачког друштва и грађанске читаонице која би функционисала по узору на раније образована читалишта у Иригу и Новом Саду.[28]

Тако је, 1866, након две године од подношења предлога, формирана Српска грађанска читаоница која ће своје прве просторије имати управо у „Зеленом венцу".[29] У исто време оснива се и Српско црквено певачко друштво (у наставку текста СЦПД), као грађанско културно-уметничко друштво, које је, у складу са омладинским схватањем идеала националног рада, скупа са Читаоницом имало за циљ да чува и шири националну културу.[30]

Певачко друштво основано је на захтев његових првих хориста и чланова управе, који је 1864. упућен царској канцеларији. Прва правила СЦПД-а сачињена су већ током јануара 1865, када су на оверу предата Ратном министарству у Бечу које је било задужено за уређење живота унутар Војне крајине. До коначне овере дошло је тек 1867. у Темишвару, тако да можемо констатовати да је митровачко СЦПД пуне две године деловало без одобрења, на своју руку. Ова правила којих се СЦПД држао до краја свог постојања допуњена су или измењена током таласа опште либерализације у Аустроугарској 1905, а одобрена 1907. у Загребу.[31]

Када је реч о називу, односно имену митровачке дружине, приликом оснивања она је названа само Друштво певачко,[32] што јасно сведочи о врло рестриктивним мерама хрватских бановинских и шире угарских власти у погледу употребе националног („политичког") имена.[33] Отуда, иако су као заговорници омладинских идеја првобитно пошли самосталним путем одвојени од црквене организације, Митровчани се, у циљу одобрења српског нацио-

---

[28] Б. Адамовић, *Песмом срцу, срцем роду за слободу...*, 14.

[29] Мојо Медић *Споменица о шездесетогодишњици оснутка Српске грађанске читаонице у Срем. Митровици, 1866–1926,* Издање Српске грађанске читаонице, Сремска Митровица 1926, 7–11; Весна Петровић, *Године, књиге, читаоци, Српска грађанска читаоница – Библиотека „Глигорије Возаровић" (1866–2016)*, Библиотека „Глигорија Возаровић", Сремска Митровица 2015, 5–6.

[30] Јован Удицки, *Културно-просветни живот града Сремске Митровице у недавној прошлости*, *Сунчани сат, часопис за науку, уметност и културу*, год. III, бр. 4, Сремска Митровица 1994, 201–225.

[31] Б. Адамовић, *нав. дело*, 33.

[32] *Исто*, 68–69.

[33] *Исто*, 35.

налног имена, врло брзо везују за Српску православну црквену општину. То им коначно омогућава да у својим *Правилима* и *Статуту* за своје име, по узору на Српску народну вероисповедну школу и друге установе које су ослонац налазиле у цркви, узму назив који ће их у извесном смислу дефинистати, усмерити, чак и ограничити, али не у потпуности као Српско црквено певачко друштво, односно Српска црквена певачка дружина.[34]

Не марећи превише за то када ће им и како Беч одговорити, већ приликом оснивања СЦПД-а Митровчани у Бечу посећују композитора Корнелија Станковића који им том приликом дарује лични примерак ауторске композиције *Литургије* са посветом, за који хроничар друштва и његов дугогодишњи активни члан Бранислав Адамовић констатује да је имао не само духовну вредност за тек формирани хор већ и ванредну естетску лепоту: „Те ноте са врло укусним плавим корицама и златотиском имале су на првој унутрашњој страни потпис и посвету Корнелија Станковића. Истих је свакако умножено и хор је из њих певао. Саме оригиналне ноте, целу литургију певачко друштво је чувало касније у архиви као вредност. За време рата 1941. како је све страдало, страдале су и ноте".[35]

Судбински везано за читалиште, СЦПД је своје прве дане и месеце проводило у кафани „Зелени венац", што и није превише чудно, уколико узмемо у обзир чињеницу да су оснивачи Српске грађанске читаонице у доброј мери учествовали и у стварању СЦПД-а.[36] Три деценије касније, тачније 1895. када се Читалиште буде преселило у тек сграђени Српски дом, са њом ће, у ову матицу културе митровачких Срба прећи и хористи. Ту ће, под кровом Српског дома, где се уједно налазила и Српска народна основна школа, хористи боравити све до Великог рата, када ће рад српских друштава (међу којима и СЦПД, Читалиште и Српски соко) бити забрањен, а објекат спаљен у пожару чији узрок никада није до краја разјашњен.[37]

Први председник СЦПД-а био је угледни митровачки грађанин Павле Паја Панаотовић, трговац, банкар, добротвор, који је био међу оснивачима, а једно време и председник Српске грађанске читаонице. Уз Панаотовића, у првој управи нашли су се: Стефан Анђелић, митровачки парох, Урош Милутиновић, стејановачки парох, који је касније постао митровачки протопрезвитер (и они су учествовали у оснивању Читалишта), римокатолички свештеник и капелан, иначе Србин, Живко Оџић као њен први потпредседник, Вукашин и Стеван Ђукић, Стеван Адамовић (деда споменутог Бранислава Адамовића) и

[34] *Исто.*

[35] *Исто*, 31.

[36] *Исто,* 33.

[37] *Исто*, 37–38.

други угледни грађани, попут Адама Драгутиновића, трговца који ће постати први благајник, Владе Марковића, учитеља, Лазара Говорчиновића, занатлије, Ђоке Савића, трговца, Симе Теодоровића, такође трговца, Јована Ђурића, доктора.[38]

У структурном смислу, СЦПД је од својих првих дана дефинисано као хијерархијска организација са демократским унутрашњим уређењем, на чијем челу су се налазили председник и потпредседник, док су управу сачињавали секретар, благајник и одборници. Чланови СЦПД-а делили су се на „сталне" и „потпомажуће", при чему су у прву групу спадали они са највећим новчаним улогом и певачи, а у другу сви они који су осећали потребу да помогну његов рад. Као демократска организација, инсипирисана омладинским идејама и начелима УОС, митровачка певачка дружина у своје редове примала је богате и сиромашне, будући да су главни критеријуми њеног одређења били заједништво унутар различитих слојева српског друштва и љубав према хорској музици. Сходно чињеници да су од самог почетка у СЦПД-у биле активне и Митровчанке,[39] то је и његова улога у еманципацији жена (које ће 1870. створити и најстарију женску хуманитарну задругу у Угарској) била од прворазредног значаја.

Ако пак уђемо дубље у структуру чланова СЦПД-а, видећемо да су, мимо певача, његови „стални" чланови били као по правилу најугледнији грађани, који су били остварени на пољу трговине, банкарства, предузетништва, просвете, док међу „потпомажућим" највише налазимо ситније трговце, занатлије, државне службенике, учитеље, апотекаре, адвокате и друге.

За стручне певачке послове био је задужен хоровођа који је водио рачуна о томе ко који глас пева, шта се пева, као и о набавци нота. Чињеница да је највећи број хоровођа долазио из редова високообразованих *конзерваториста* (Праг, Грац), те да су они који то нису били похађали ванредну диригентску наставу код оних који су били музички образовани, јасно сведочи како о естетској префињености митровачких хориста, тако и о финансијској снази митровачког грађанства које је овим хоровођама (махом Чесима), плаћало ангажман, смештај у вароши и уз то проналазило запослење у гимназији.[40]

Први хоровођа СЦПД-а у Митровици био је Јосип (негде Јозеф) Радауш (1865–1869),[41] Чех, капелник музике 70. пешадијског пука, односно Петрова-

---

[38] *Исто*, 24.

[39] Више о томе: Јасна Танасијевић, *Жене у музичком животу Сремске Митровице грађанског доба*, Споменица Историјског архива „Срем", 23, Сремска Митровица 2024.

[40] Музеј Срема, Сремска Митровица, Збирка докумената *Рачун Српског црквеног певачког друштва митровачког*, инв. бр. 2821.

[41] Б. Адамовић, *нав. дело*, 33.

радинске граничарске регименте чији је штаб био стациониран у граду на Сави. Први званични познати наступ под овим диригентом биле су забава и беседа 10. фебруара 1867. у дворани Српске грађанске читаонице у „Зеленом венцу". Програм који су заједнички реализовале две културне организације састојао се из два дела. У првом делу је изведено девет композиција, а другим делом доминирале су игре попут кола, полке, мазура, четворке, кадрила, валцера.[42]

Период рада хоровође Радауша, како бележи и Бранислав Адамовић, није био обележен мноштвом приредби, али се хоровођа по свему судећи показао као одличан диригент, о чему сведоче и композиције чији је аутор био, а које је СЦПД чувало и изводило годинама после.

Како овај период рада митровачког хора пада у време успона УОС, то су и Митровчани узели активног учешћа у раду појединих њених секција. Посебан допринос дали су реализацији идеје, поникле у панчевачком друштву, да се унутар ове омладинске организације формира савез српских певача, па су тако на другој Годишњој скупштини Уједињене омладине српске у Београду 1867. подржали идеју о стварању заједничког фонда за помагање певачких друштава и појединаца, конзерваториста, као и о стварању савезне певачке српске организације што је након две године, на омладинској скупштини у Вршцу, и остварено. Тада су, као истакнути поборници ових идеја, Митровчане заступали Сима Теодоровић и Живко Оџић који су бранили не само идеју о певачком већ и о свесрпском обједињавању.[43]

Међутим, идући испред свог времена и могућности, српских хориста, оснивачи заједнице, нису успели да значајно прошире новоформирани савез. Из записничких белешки са друге скупштине Српске певачке заједнице у Новом Саду, августа 1870, може се уочити да је у састав Заједнице ушло тек неколико друштава која нису била у стању да сакупе довољно средстава за практичан рад ове, како је замишљено, кровне организације српских хориста: митровачко, вршачко, панчевачко, шабачко и белоцркванско.[44] Овај податак значајан је и вредан отуда што сведочи о високој националној свести митровачког хора и његовој потпуној посвећености идејама УОС.

Висока свест о заједништву манифестовала се и у Митровици, кроз сталну сарадњу СЦПД-а и Читалишта, која је крунисана на Другој главној скупштини Српске грађанске читаонице 1867, када су чланови СЦПД-а као поча-

---

[42] *Исто*, 34.

[43] *Исто*, 40–41.

[44] Више о томе: Миховил Томандл, *Панчевачко српско црквено певачко друштво*, Панчево 1938.

сни чланови примљени у њене редове.[45] Током наредних година, Читаониште је почело са редовним одржавањем светосавских беседа које су имале велики не само културни већ и национално-еманципаторски значај, те ће се као својеврсне буднице одржавати редовно све до Другог светског рата.[46] На овим свечаностима нарочити допринос пружали су управо митровачки хористи који су своју годишњу свечаност, почевши од 1872, одржавали уочи нове године 1/13. јануара.

Крајем 1869. Јован Радауш напушта митровачко СЦПД и на његовом место долази прашки *конзерваториста* Едуард Франтишек (познатији као Славољуб Лжичар[47]), који је до доласка у Митровицу био ангажован као хоровођа Панчевачког певачког друштва.[48] У Митровици Лжичар остаје до 1875, а запамћен је као „врстан хоровођа, са великим диригентским искуством: строг и педантан".[49]

Под дириговањем овог хоровође СЦПД је одржао беседу 30. јануара 1871. са програмом од шест тачака, а након тога и игранку. Композиције су се изводиле за мушки хор, мешовити збор, са солистима Јованом Ђурићем, Симом Теодоровићем, В. Крстићем.[50] Исте године Друштво је по устаљеном обичају учествовало и на забави коју је за Светог Саву организовало Читаониште, овај пут са програмом од седам тачака и игранком.

Читаониште је позвало СЦПД да учествује на великом селу уприличеном током августа 1871, што су хористи, будући да су ови догађаји имали не само значајан еманципаторски, књижевни већ и забавни, музички карактер, радо прихватили. Оваква дружења, на којима се певало али и читала литература усмерена на еманципацију жена,[51] организована су још два пута крајем године и на оба је учествовало СЦПД.[52]

Није нам познато до када се Славољуб Лжичар задржао на челу митровачког хора. Последњи траг о њему као хоровођи налазимо у једном извештају са

---

[45] Б. Адамовић, *нав. дело*, 45.

[46] Мојо Медић, *Споменица о шездесетогодишњици оснутка Српске грађанске читаонице у Срем. Митровици, 1866–1926*, Сунчани сат, часопис за науку, уметност и културу, год. XX, бр. 20, Сремска Митровица 2012, 52.

[47] Био је један од оснивача и први хоровођа Хрватског певачког друштва „Коло" у Загребу.

[48] Б. Адамовић, *нав. дело*, 43.

[49] *Исто.*

[50] *Исто*, 44.

[51] У Митровици од 1870. делује и Митровачка госпођинска хумана задруга, најстарија таква организација у Угарској. Више о томе Стево М. Лапчевић, *Споменица митровачког Друштва Црвеног крста*, Сремска Митровица 2026, рукопис.

[52] Б. Адамовић, *нав. дело*, 46.

предавања које је 28. новембра 1875. у просторијама Читалишта одржало митровачко Учитељско друштво.[53] Како сведочи штампа из 1879, свој допринос обележавању Светог Саве дали су и хористи СЦПД-а.[54]

О томе колико је СЦПД било значајно за културни и уопште друштвени живот Митровице сведочи и податак да је 1880. године у његове редове било уписано чак 128 потпомажућих чланова, од тога 18 припадника друге националности, док је један од три свештеника био римокатолик, Паја Милер. Међу онима који су „потпомагали" СЦПД били су чланови угледних, племићких митровачких породица Георгијевић, Бајић, Милекић.[55]

Током 1881. Митровицу ће посетити митрополит карловачки и патријарх српски Герман Анђелић, брат митровачког пароха, једног од оснивача СЦПД-а Стефана Анђелића. Том приликом биће уприличена и свечана беседа са пригодним хорским наступом на којем ће своје умеће показати омладина-певачи. У знак захвалности, патријарх је СЦПД-у даровао 50 форинти и тиме увећао годишњи буџет.[56]

Исте године долази до коначног развојачења Војне границе, што је за последицу имало корените промене у свакодневном животу града на Сави. Укида се војна управа, заводи цивилна власт, па на градоначелничко место долази Ћира пл. Милекић, члан угледне породице која је свесрдно помагала рад СЦПД-а. Формирају се грађанске управне институције, замеће се жив партијски политички живот и наступа општи успон грађанског живота што је коначно произвело и свест о потреби демократизације заједнице која је до тада живела по строгим војним правилима. Све то скупа, оставило је траг и на живот СЦПД-а које почевши од ове године доживљава постепени успон у сопственом развоју.

РАД СЦПД-А ОД 1884. ДО ДОЛАСКА ПЕТРА КРАНЧЕВИЋА

Ако су прве две деценије рада митровачког Српског црквеног певачког друштва биле деценије форматизације и стварања културне митровачке сцене, наредне две деценије, које су започеле доласком Јован Волфа, прашког грађанина и конзерватористе на чело митровачке дружине, а завршиле са доласком Петра Кранчевића, диригента који ће оставити највећи траг у цело-

---

[53] *Исто*, 34.

[54] *Домаће вести*, Фрушка Гора. Часопис за поуку и забаву, бр. 2, јануар 1879, 15.

[55] Оливера Дрезгић, *Српско црквено певачко друштво у Сремској Митровици (1864–1920)*, Зборник Музеја Срема 7, Сремска Митровица 2007, 121–122.

[56] О. Дрезгић, *Српско црквено певачко друштво у Сремској Митровици...*, 122.

купној историји СЦПД-а, могу се са пуним правом сматрати годинама у којима се Друштво спремало за велика дела која ће у времену максималног напора и учинка бити прекинута пуцњима у Сарајеву и почетком Великог рата.

У Митровицу, Волф, ученик великог Беджиха Сметане, како бележи Бранислав Адамовић, дошао је сасвим случајно, приликом путовања за Цариград где је требало да постане дворски капелник и само захваљујући својим пријатељима, некадашњим студентима Бечког конзерваторијума, у граду на Сави остао је све до пред крај живота. Веома талентован, диригент и пијаниста, педагог и певач солиста, удахнуо је потпуно нови живот у митровачку музичку културу, а чињеница да је митровачкој деци држао редовне часове класичног клавира учинила га је и првим професионалним „учетељем музике" у граду.[57]

Предвођено угледним хоровођом, чије име је у доброј мери крчило пут митровачким хористима, СЦПД је учествовало на „вечерњој забави са игранком" приређеној од стране Читалишта 14. децембра 1882, када се публици представио мушки хор са мањим бројем певача и неколико интерпретираних песама. Међу најбоље изведеним песмама биле су *Асталска песма* и *Ој чујеш ли, крчмарице, ми смо гости знани.* Чињеница да је хоровођа Волф „заједно са господином Хорватом" одсвирао једну „пијезу" на клавиру, посебно је запала за око оновременој митровачкој публици која је остала задивљена умећем новог диригента.[58]

Већ наредне 1882. године, Митровчани ће имати прилику да своје умеће покажу и на великом јубилеју: тридесетодишњици рада Првог београдског певачког друштва када ће отпевати песму *Завичај.*[59] Као истакнути представници националне омладине, већ наредне године митровачки хор учествује и у преношењу посмртних остатака Бранка Радичевића из Беча у Сремске Карловце, као и у њиховој сахрани на Стражилову.[60]

Да је СЦПД предвођено новим хоровођом остварило значајан успех у свом раду, сведочи и забава коју је 7. марта 1886. приредило у просторијама Српске грађанске читаонице. Програм се састојао из седам тачака, уз извођење композиција за мушки хор, са два извођења на клавиру.[61] Уз то, по први пут као помоћника хоровође налазимо једну Митровчанку, Јулку Адамовић, што је био израз не само еманципаторског карактера СЦПД-а већ и самог хоровође, а долази и до организационих промена у управи Друштва. Наиме, по први пут се уводи одбор редитеља од три члана, састављан из редова најугледни-

---

[57] Б. Адамовић, *нав. дело*, 66.

[58] *Домаће вести*, Фрушка гора. Часопис за поуку и забаву, бр. 51, 21. децембар 1880, 198.

[59] Б. Адамовић, *нав. дело*, 66.

[60] *Исто*, 67.

[61] *Исто.*

јих Митровчана чија су деца „учила клавир". На тај начин, СЦПД је отворио своја врата и најмлађим житељима града на Сави, сведочећи на тај начин о решености да у времену које долази поради и на стварању сопственог подмлатка који би био способан да у времену смене (певачких) генерација заузме своје место.

Идејно, Митровчани су и током овог периода, када је Уједињена омладина српска већ постала прошлост, били усмерени ка идеалима националне еманципације српског народа, односно ка ширењу и промовисању пансловенских идеја, што је значајно утицало и на репертоар којим су, како уочавамо на позивницама и програмима за концерте СЦПД-а, доминирали српске, руске, чешке и словеначке композиције и композитори.

Велико поштовање Митровчанима је указано и 15/28. јула 1887. када су допринели чину освећења споменика српском песнику и гуслару Филипу Вишњићу у селу Грк (Вишњићево).[62] Наиме, почетком наведене године Српско академско певачко друштво „Зора" из Беча организовало је прославу ради сакупљања новца за подизање споменика Филипу Вишњићу. Захваљујући својој чланици Ленки Костић, чији је рођени брат Ђорђе Костић био на студијама у Бечу, Митровчани су сазнали за овај подухват и решили да се у њега укључе, што је било не само прихваћено већ и „награђено" стицањем статуса чувара Вишњићевог гроба, што је СЦПД ревносно обављало све до 1941.[63] Друштво је радо учествовало у давању прилога, а после је добило задатак да буде чувар гроба Филипа Вишњића, који су редовно обилазили. Тим поводом, члан Друштва, новинар и издавач, као и власник штампарије у Митровици, Константин Трумић је тада објавио таблу са фотографијама освећења споменика[64] које су сведочанство о значају овог догађаја за културну историју не само Срема већ и српског народа у целости.

Током последње две деценије 19. века, митровачки хористи су били стуб на којем је почивао целокупни културни живот у вароши. Ова чињеница позитивно се одразила и на њихове финансије које су се током овог периода по први пут претежно састојале од средстава сабраних продајом улазница за забаве, од певања на опелима, организовања и учешћа на беседама (за шта су били ванредно плаћани) и од добровољних прилога митровачких грађана. Значајне суме издвајали су како појединци тако и организације и ова пракса

[62] У то време, Грк је припадао митровачком котару, а данас припада Општини Шид.

[63] Бити „чувар" Вишњићевог гроба значило је водити бригу о његовом одржавању, што је Митровчанима полазило за руком, организовати годишње парастосе и свечаности поводом годишњица рођења и смрти гуслара и песника и друго. Чињеница да је Грк територијално припадао Митровици, те да су Митровчани били најбоље организовани хор у непосредној близини истог, готово их је предодредила за ову улогу коју су они ревносно извршавали.

[64] О. Дрезгић, *нав дело*, 123.

пратила је СЦПД од његових првих дана када је први председник Павле Панаотовић значајно помогао хор и постао његов први „велики добротвор".[65] Значајну помоћ дао је и Ђорђе пл. Милекић који је Друштву поклонио 50 форинти 1869, док је Јулијана Јеремић оставила легат од 100 форинти.[66] Фонд Архива Срема, такође, чува још једно писмо о давању поклона СЦПД-у у виду обвезнице Угарске хипотекарне банке у износу од 200 круна од чувеног градског апотекара Ђорђа Петровића.[67]

Међу истакнутијим дародавцима био је и Никола Ј. Поповић, банкар, посредник, саветник и дугогодишњи председник Управног одбора Митровачке штедионице, касније Српске банке д. д. Загреб, од 1888. председник СЦПД-а и једно време председник Српске грађанске читаонице. На његову иницијативу Митровчани су добили своје Добровољно позоришно друштво које је функционисало под окриљем Читалишта, а у које је укључен и већи број чланова СЦПД-а.[68]

Покретање позоришта био је велики искорак у митровачком културном животу, будући да је његов успешан рад на крају 1889. сведочио не само о потреби већ и о спремности варошана да ту потребу испрате личним доприносом, радом и залагањем. Позориште је организовало представе све до 1895. када је Авраму Анђелу, суфлеру новосадског позоришта, уплаћено 4,55 форинти због преписа једног комада. Већ током наредних година, митровачко позориште све мање организује сопствене комаде, а све више репертоар преузима поприлично популарно Српско народно позориште из Новог Сада чије су трупе редовно долазиле у Митровицу.[69] Ову чињеницу не треба доживљавати као пораз, будући да су Митровчани најпре показали да су способни да створе нову културну установу и вредност која ће постати разлог због којег је и Српско народно позориште по први пут своју пажњу у већој мери усмерило ка јужним границама Срема,[70] чиме ће митровачка варош бити још једном уцртана на културној мапи Аустроугарске.

---

[65] Историјски архив Срем, Сремска Митровица (даље у тексту ИАССМ), „Фонд Српског певачког друштва 'Кранчевић' Ср. Митровица (1865–1947), 1867–1945, бр. кут. 2, *Писмо Павла Панаотовића упућено Управи СЦПД о давању поклона 1895.*

[66] О. Дрезгић, *нав. дело*, 122.

[67] ИАССМ, ФСПДК, К. 2, *Писмо Ђорђа Петровића упућено Управи СЦПД о давању поклона 10. марта 1911.*

[68] Б. Адамовић, *нав. дело*, 69–70.

[69] О. Дрезгић, *нав. дело*, 123.

[70] Будући да је интензивна сарадња већ постојала са Иригом, чија је Српска читаоница као најстарије српско читалиште основано 1842. активно помагала, најпре у стварању а потом и у опремању Српског народног позоришта.

Како је борба за еманципацију подразумевала не само прихватања „женскиња" у сопственим редовима, што је у митровачком СЦПД-у било заступљено од његових првих дана, већ и помагање женских добротворних друштава, а посредством истих и рад на еманципацији најугроженијих слојева митровачког друштва, то је хор 5. априла 1891. певао на концерту који је у просторијама Читалишта уприличила Добротворна задруга за потпору сиротиње. На програму је било тринаест тачака које су подразумевале и дечију позоришну представу, а програм је, како бележи у свом рукопису хроничар СЦПД-а Бранислав Адамовић, био не само изванредно изведен већ и топло примљен од стране публике.[71]

Свакако један од најзначајнијих момената у културној историји Митровице био је долазак Стевана Стојановића Мокрањца и његовог Првог београдског певачког друштва у град на Сави, што се догодило у лето 1891. Ова посета-излет, праћена певачким наступом, још је значајнија ако се у обзир узме чињеница да је Мокрањац на тај начин желео да изрази захвалност Митровчанима који су стипендирали његово школовање у Минхену.[72] Због нескривене љубави према митровачком СЦПД-у, Мокрањац је и касније више пута долазио у Митровицу, обилазио хористе, слушао њихова извођења *Руковети*, и као штићеник и стручни саветник хора указивао на погрешке у певању и помагао око њиховог исправљања.

Прилику да се покажу пред сопственом публиком, Митровчани су имали 1894. када су, предвођени Волфом, обележили три деценије свог рада. Ова година значајна је и по томе што су, по први пут, могућност да певају добила и женска деца, чији су родитељи прихватили идеју да и млађи нараштаји узму учешћа у раду мешовитог хора, што је искорак на пољу еманципације митровачке омладине.[73] Истовремено, освећени су темељи Српског дома замишљеног као централно место окупљања Срба Митровчана у које ће се уселити и СЦПД.[74]

Није нам тачно познато до када је Волф био на челу СЦПД-а, али Бранислав Адамовић са сигурношћу констатује да је у периоду између 1896. и 1902. хоровођа био Јосиф Јудл, још један Чех *конзерваториста*, који је у митровачку варош стигао са супругом и троје деце. Био је, како бележи Адамовић, веома уважен диригент, који је радио са много воље, труда, несебичности и амбиција, због чега је брзо задобио симпатије суграђана и чланова СЦПД-а.

---

[71] Б. Адамовић, *нав. дело*, 71.

[72] Коста Манојловић, *Споменица Мокрањцу*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1923, 59.

[73] К. Манојловић *Споменица Мокрањцу...*, 74–75.

[74] *Исто,* 76.

Убрзо по доласку је унапредио рад мешовитог хора који је имао чак шездесет чланова, оспособивши га за извођење неких од најпознатијих композиција које су тражиле не само доста вежбе већ и костимографске припреме, попут Сметанине *Продане невесте* и Маскањијеве *Кавалерије рустикане*. О извођењу ових комада сведочи драгоцена серија фотографија које се чувају у Музеју Срема, а на којима су видљиви како извођачи у раскошним костимима, тако и велики хор заједно са хоровођом Јудлом.[75]

Упркос чињеници да су аустроугарске власти са незадовољством гледале на сваки вид сарадње између српских културних установа, а пре свега оних из Угарске са онима из Краљевине Србије (у чему су увек налазиле претњу по безбедност и изговор за различите рестрикције), митровачки хористи, здружени са својим шабачким саборцима, у Шапцу 2. јуна 1897. учествују на великом слављу чији је циљ био да покаже не само културне домете два друштва већ и висок степен националне свести. О овом гостовању сведочи, између осталог, и фотографија на којој је приказано око 180 хориста, настала испред Шабачког певачког дома.[76]

Значајно место у интегративном националном раду митровачких хориста заузима и њихово учешће на прослави педесетогодишњице рада Јована Јовановића Змаја која је обележена у Загребу јуна 1899. Том приликом, између осталог, секретар митровачког СЦПД-а Милисав Ј. Костић Змају је доделио поклон, штампани примерак нота за мушки хор, диригента и аутора Ј. Јудла, композиције за две Змајеве песме: *Ко ће као љубав* и *Кад пролеће уз брдо са висине*.[77]

И мада је рад хора био за сваку похвалу, а хоровођа прихваћен као марљив и посвећен послу, услед неадекватне финансијске надокнаде, која није могла да покрије трошкове живота, Јосиф Јудл је почетком 20. века напустио Митровицу и 1902. се настанио у Мостару.

После Јудла на чело хора СЦПД-а долази још један Чех, Бохумил Холуб, који ће у Митровици остати свега годину дана. Током овог периода, СЦПД је реализовао читав низ концерата у вароши,[78] а у мају 1903. узеће видно учешће у обележавању пет деценија рада Првог београдског певачког друштва. У Београд су тим поводом лађом приспели 23 члана хора и седам пријатеља и

[75] Музеј Срема Сремска Митровица (даље у тексту: МССМ), *Збирка фотографија и разгледница*, инв. бр. 65 *СЦПД са хоровођом Јудлом, „Продана невеста”*; МССМ, ЗФР, инв. бр. 794 *„Молитва” из опере Кавалерија рустикана 1899*; МССМ, ЗФР, инв, бр. 2260 *Лик Маренке из „Продане невесте”*; МССМ, ЗФР, инв. бр. 2369 „*Продана невеста” 1901*; МССМ, ЗФР, инв. бр. 2748 *СЦПД са диригентом Јудлом 1897.*

[76] МССМ, ЗФР, инв. бр. 2819 *Митровачко и Шабачко СЦПД 1897.*

[77] Б. Адамовић, *нав. дело*, 75.

[78] *Исто*, 79.

чланова управе. Певачка дружина из Митровице извела је композицију *Сељанчица бр. 1* Роберта Толингера за мушки хор, што је оставило леп траг међу, преко двадесет, у Београд придошла друштва. Ова свечаност имала је и велики национални значај, будући да су том приликом у Београду прихваћена и правила Савеза певачких друштава која је начинио Мокрањац.[79] Ово обједињавање, због кога ће се Митровчани наћи на мети угарских власти, било је тек најава стварања Савеза Срба певача у Сомбору неколико година касније, у чему ће такође, бришући државне границе између Срба у Краљевини и „пречана", учествовати и Митровчани.

Непосредно пре доласка новог хоровође, СЦПД је већ по устаљеној пракси учествовао на Светосавској беседи у позоришној дворани Српског дома јануара 1904. и том приликом извела две композиције за мешовити хор: *Православија наставниче* и *Ускликнимо с љубављу*.[80]

ПЕРИОД РАДА ПЕТРА КРАНЧЕВИЋА: УСПОН ПРЕКИНУТ РАТОМ

Током лета 1904. године Управни одбор митровачког СЦПД-а, предвођен угледним апотекаром Ђорђем Петровићем, расписао је конкурс ради примања новог хоровође. На конкурс се јавио млади Панчевац са свршеном трговачком академијом и приватном диригентском школом у Грацу.[81] Петру Кранчевићу је марта 1905. године направљен редовни уговор и одређен му је месечни хонорар од 100 круна, али и дужности које је новоименовани хоровођа требао да испуни.[82] Као и његови претходници, и Кранчевић је, сходно потписаном уговору и установљеној пракси, обучавао мушке и женске чланове хора црквеним и световним песмама, управљао хором на забавама, такмичењима и разним црквеним прославама. С обзиром на то да додељена месечна примања нису била на завидном нивоу, Кранчевић је додатно обучавао ученике гимназије музици (пре свега певању), док је децу богатијих сугрђана учио свирању на клавиру.[83]

---

[79] *Исто*, 79–80.

[80] МССМ, ЗД, инв. бр. 2800 *Позив на Светосавску беседу.*

[81] Б. Адамовић, *нав. дело*, 91.

[82] ИАССМ ФСПДК 1867–1945, К. 2 *Уговор Одбора Српске црквене певачке дружине из Митровице и Петра Кранчевића из 1905. г.*

[83] Душан Познановић, *Композитор и хоровођа Петар Кранчевић (1869–1919)*, Сунчани сат. Часопис за науку, уметност и културу, год. VIII, бр. 9, Сремска Митровица 1999, 101–102.

Млад, перспективан, спреман да оде даље од „обичног" хоровође и постане композитор,[84] а уз све то цењен и у „матици", панчевачком друштву, Кранчевић је статус „омиљене личности у граду" стекао убрзо по свом доласку у Митровицу, како међу сугрђанима тако и међу члановима певачког друштва. Он је велике напоре улагао у даљи развој хора, значајно унапређујући не само музички већ, уопште узев, целокупни културни живот у граду. Отуда и не чуди када Бранислав Адамовић у својим забелешкама констатује, између осталог, и то да „по својој делатности у културном животу града Митровице био је централна личност".[85]

Заправо, можемо слободно рећи да са доласком Петра Кранчевића на њено чело, митровачка певачка дружина улази у најлепши и најпросперитетнији период свог рада. Хор се додатно увећао гласовима од којих су неки били и чланови Опера у Загребу и Београду, преуређује се репетоар, па у фокус долазе српски композитори попут Мокрањца, Биничког, Бајића, Топаловића и други.[86]

Деценијама припреман за велика дела, благим, тихим, ненаметљивим приступом новог хоровође, митровачки хор почео је да ређа значајне успехе који ће га учинити незаобилазним у историји српске хорске музике не само северно од Саве и Дунава већ и широм српског етничког простора.

У међувремену, јануара 1905. СЦПД добија нова правила, којим се замењују дотадашња Правила утврђена у Темишвару 28. јуна 1867. Правила су садржавала девет тачака и то од назива друштва, заставе и печата, чланова, преко скупштине, управе, хороуправе, престанка друштва.[87] До краја постојања СЦПД-а ова Правила више нису мењана.

Први велики наступ Митровчани су имали на певачком скупу у Земуну у јулу 1907. приликом освећења заставе тамошње Српске црквене певачке задруге. У такмичарском делу програма, Митровчани су међу десетинама српских хорова освојили треће место и награду у виду сребрне диригентске палице, што ван сваке сумње сведочи о достигнутом високом степену музичке спреме певачке дружине. Поменуту награду чланови су чували у сефу Српске банке све до 1922. када је изгубљена на једној прослави у Вуковару.[88]

---

[84] У Митровици, Кранчевић између осталог компонује и нека од својих најзначајнијих дела: *Винова песма*, *Тијо ноћи*, *Под липом*, *Кад прво сунце*, за мушки збор, *Пркос*, *Телал виче*, *Јесен стиже*, за мешовити збор, *Одби се грана* коју ће Савез српских певачких друштава ставити у стални репертоар својих издања.

[85] Б. Адамовић, *нав. дело*, 97–98.

[86] *Исто*, 99.

[87] МССМ, ЗД, инв. бр. 2751 *Правила СЦПД из 1905.*

[88] Б. Адамовић, *нав. дело*, 100.

Задивљени умећем Митровчана, чланови Првог београдског певачког друштва позваће СЦПД у Београд, где ће имати прилику да у Цркви Ружици, на Калемегдану, певају краљу Петру Првом који је своје слободно време често проводио у овој богомољи.[89] Овај наступ пред омиљеним монархом, у интимној атмосфери, значајно је подигао углед не само митровачког СЦПД-а већ и хориста понаособ.

Почетком 1909. хор СЦПД-а организује велику новогодишњу друштвену забаву, на којој је, предвођен Кранчевићем, настојао да покаже како своје певачке способности, тако и лепоту композиторског рада свог хоровође. Тако је на самом почетку свечаности отпевана Кранчевићева композиција *Добро нам дошла годино нова*, а потом је позорница била предата женским чланицама хора које су извеле оперету *Побуна у девојачкој школи*[90] *и немачку оперу Долазе Хуланери*. Оба наступа праћена су војном музиком гарнизона 70. петроварадинског пешадијског пука.[91]

Вршећи своје редовне национално-културне активности, СЦПД ће 1911. учествовати на обележавању Савиндана, организованог од стране Српске грађанске читаонице. Том приликом хор СЦПД-а је извео композиције *Ускликнимо с љубављу* Петра Кранчевића, *Повратак морнара* за мешовити хор, те Мокрањчеву *Седму руковет*, која је такође изведена за мешовити хор. Убрзо потом, СЦПД ће имати и запажен наступ на великој забави коју ће у склопу великог годишњег конгреса српске Трговачке омладине у Митровици организовати градски одбор организације. Забава је одржана у јуну, а Кранчевић је том приликом руководио хором митровачких трговаца, омладинаца који су певали *Химну трговачке омладине* Исидора Бајића, *Боже братимства* Даворина Јенка и друге композиције. Од посебног је значаја и треба истаћи и то да је Кранчевић настојао да оформи и тамбурашки трговачки оркестар који је по његовој замисли имао да прерасте у оркестар СЦПД-а, али нажалост није било превеликог успеха.[92]

Много више успеха Митровчани и њихови певачки саборци (најпре) из Сомбора и Кикинде имали су у намери да створе велики савез певачких друштава. Значајну улогу у реализацији подухвата имао је митровачки хор, што га ставља у ред најзначајнијих српских певачких друштава.

Савез, чијем настанку су допринели и Митровчани, као кровна организација која окупља сва српска певачка друштва (и тако брише границе између Краљевине Србије и Аустроугарске царевине) основан је на празник Цвети

---

[89] *Исто.*

[90] Д. Познановић, *Композитор и хоровођа...*, 107–108.

[91] Б. Адамовић, *нав. дело*, 102–103.

[92] *Исто*, 103–106.

1911. у Сомбору. За председника је именован поменути др Лалошевић. Том приликом одређени су задаци и циљеви организације, који су били усмерени на развој музичке културе и музичке писмености посредством певачких друштава, одржавање певачких манифестација, популаризацију музике и певаштва, ширење националног духа и интегративних идеја међу Србима и других, блиских идејама некадашње Уједињене омладине српске. Савез је добио и свој медиј, часопис *Гусле*, а бавио се и издавачком делатношћу. Већ наредне године Петру Кранчевићу је овај савез доделио прву награду за композицију *Одби се грана*, која је ушла у стални репертоар бројних српских певачких друштава.

Један од ретких сачуваних плаката СЦПД-а сведочи да је дружина крајем јуна 1912. организовала кермес[93] са томболом у градском парку и увече истог дана концерт са игранком у дворани Српског дома, а оба догађаја су испраћена војничком музиком.[94]

Дружина је у јануару 1913, опет на позив Читалишта, учествовала на још једној Светосавској беседи, али је овај пут са својим хористима који су певали *Ускликнимо с љубављу* и *Чини не чини*, наступио и сам хоровођа. Уз то, једну тачку извели су ученици основне школе уз Кранчевићеву пратњу.[95]

Један од својих највећих успеха, ако не и највећи, Митровчани су остварили уочи Великог рата, у Сомбору, где је између 7. и 9. јуна 1914. одржан ревијално-такмичарски, први по реду Слет Срба певача. На овој великој свечаности, која је требало да покаже сав сјај и сву величину српских певачких друштава и на којој је сам наступ био ствар престижа и почасти, учествовало је преко 1.000 певача и 32 певачка друштва. Чињеница да су се поред певача из Срема, Баната и Бачке представила и два певачка друштва из Београда, као и музика Краљеве гарде, јасно указује на свесрпски интегративни карактер програма који је до тада био незапамћен у српском свету.[96]

На самом почетку програма, сви хористи заједно су отпевали *За барјак* великог панчевачког композитора Мите Топаловића, а на крају слета *Народни збор – Хеј трубачу* Јосифа Маринковића. Том приликом своја диригентска умећа демонстрирао је и великан српске хорске музике Светолик Пашћан Којанов.[97]

---

[93] Добротворна забава обично одржавана на отвореном. Средства прикупљена на оваквим забавама усмеравана су или ка фондовима организатора или су као прилог додељивана „хуманим" друштвима попут Црвеног крста, женских добротворних задруга и других.

[94] ИАССМ ФСПДК 1867–1945 К. 2 *Плакат СЦПД.*

[95] Б. Адамовић, *нав. дело*, 106.

[96] *Исто*, 109–110.

[97] *Исто*, 110.

Митровчани су у Сомбор дошли са преко шездесет певача који су у такмичарском делу програма наступали са две композиције: првом, задатом *Петом руковети* Стевана Стојановића Мокрањца, док су у категорији композиције по слободном избору наступили са Змајевом песмом *Одби се грана* за коју је ноте компоновао Петар Кранчевић. У коначном пласману митровачко СЦПД је на овом слету постигло велики успех, освојивши другу награду у Првој категорији за мешовите хорове.[98]

Колико је овај успех био значајан за Кранчевића, хористе, али и саме Митровчане, можда најбоље сведочи податак да су награђени свечано дочекани у просторијама Српске основне школе, где је председник певачког друштва Драгомир Ј. Месаровић предавши митровачкој штедионици на чување освојени пехар и медаљу (који се и данас налазе у фонду Музеја Срема) одржао свечани говор.[99]

Свој последњи наступ пред Велики рат Митровчани су имали свега неколико дана уочи напада Аустроугарске на Краљевину Србију, у Лаћарку, на сеоској слави 26. јула, о чему сведочи и фотографија која се чува у збирци Музеја Срема. Као и обично, и том приликом, организована је добротворна забава, а током преподневних часова, хористи су, по старом обичају, појали у цркви.[100]

Доба Великог рата било је време великих искушења, прогона, репресалија, немаштине којима је сопствене грађане у Срему изложила Двојна монархија, оптужујући их за саботаже, сарадњу са војском Краљевине Србије и страхујући од опште побуне. У Митровици је укинута градска самоуправа, забрањен рад српској народној школи и културним установама, употреба ћириличног писма, а виђенији Срби, они који нису отпослати на фронт према Русији и касније Италији, хапшени су, интернирани у логоре. Један део Срба из Митровице, избегавајући мобилизацију, још на почетку рата прешао је Саву и ступио у редове српске војске, док су многи у српске редове ступали након предавања на бројним линијама фронта на којима су се нашли као невољни ратници.[101]

---

[98] *Исто*, 109–111.

[99] *Исто*, 113–114.

[100] МССМ, ЗФР, инв. бр. 4282 *СЦПД у Лаћарку о св. Арханђелу Гаврилу 1914.*

[101] *Сремска Митровица, град вреднији од царске кћери*, уредник Ненад Лемајић, Историјски архив Срем, Сремска Митровица 2008, 157, 162; Слободан Лазаревић, *Легет 1914*, Мегатренд универзитет, Београд 2017; Jozef Šen, *Šašinci: takozvano uništenje Timočke divizije*, Muzej Srema, Sremska Mitrovica 2022: Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срем у Првом светском рату: лојалност и преки суд,* Историјски архив Срем, Сремска Митровица 2018; Стево М. Лапчевић, *Деца Отаџбине: акције и актери српског и југословенског национализама у (Сремској) Митровици 1918–1941*, Архив Војводине, Нови Сад 2023.

Све ове мере погодиле су и СЦПД. Рад му је забрањен, његове просторије конфисковане, имовина развучена, а друштвена застава најпре заплењена а потом и јавно спаљена, чиме се желело ставити до знања да су, са првим пушчаним зрном испаљеним са обе обале Саве, Срби, грађани Двојне монархије, постали држављани другог реда.[102]

Тешка судбина која је задесила друштво није заобишла ни Петра Кранчевића. Угледни композитор најпре добија отказ у гимназији, приватних часова било је све мање док на крају нису у потпуности престали, а плата коју је, уз све напоре, СЦПД настојао редовно да издаје у почетку није била довољна за свакодневни живот, а онда се и са њеним издавањем морало стати, будући да су ратне околности радикално лоше утицале на митровачке добротворе који су се и сами нашли у тешкој ситуацији. Ипак, заљубљен у музику, Кранчевић је радио и у оваквим условима, па у подрумима угледнијих чланова СЦПД-а, далеко од очију јавности и нетрпељивих власти компонује нека од својих најзначајнијих дела попут *Помјанух пророка* (сакрална музика) и *Присен* (композиција за мешовити хор).

Судбину митровачких хориста и њиховог хоровође поделила је и Српска грађанска читаоница чије ће просторије смештене у Српском дому под мистериозним околностима изгорети почетком септембра прве ратне године, у време настојања српске војске да на потезу Чеврнтија–Легет, десетак километара од Митровице, у правцу Руме, пређе у Срем.[103]

Пожар, за који се сматрало да је подметнут, кренуо је од кубета и захватио целу зграду. Захваљујући пожртвованости митровачких грађани који су у критичном моменту пожурили ка објекту, добар део инвентара установа смештених у овом објекту је спасен, укључујући и један део нотне архиве СЦПД-а. Пожар је локализован и угашен, али је Српски дом, та матица српске културе и националне свести у граду, претрпео велику штету чија ће санација бити окончана тек 1926. године.[104]

Преузевши део спасене нотне архиве, Кранчевић је започео да ради са децом коју је сабрао у мали, трогласни хор, који је појао у цркви и на тај начин, у оптималним условима на које није могао значајније да утиче, заменио је угашени и растурени велики хор. Осим певања у цркви, митровачки млади

---

[102] Дружина је априла 1914, када је одржана 49. Скупштина, имала на штедној књижици суму од 778,51 круне за набавку заставе, јер су тада имали стару, на којој су пред одлазак у Сомбор 1914. чланице Јелена Мијатовић и Олга Адамовић урадиле преправку. Више о томе: Б. Адамовић, *нав. дело.*

[103] J. Šen *Šašinci: takozvano uništenje Timočke divizije*.

[104] Б. Адамовић, *нав. дело*, 116.

хористи присуствовали су и на сахранама,[105] за шта су добијали минималну апанажу.[106]

Када је након пада Београда и повлачења српске војске у Албанију фронт, барем када је реч о Срему, померен далеко од живота, створени су услови за одржавање седнице Управног одбора која је коначно реализована у мају 1916. године. Том приликом, члан УО Станко Докнић је предложио да се Кранчевићу исплати хонорар за учење певања са школском децом, сматрајући да је његова велика заслуга што је у тешким ратним условима најпре остао веран српској хорској музици, идеји компоновања и чувања нота, чиме је успео да за заједнички рад придобије децу и пажњу им усмери на црквено појање. Хонорар је одобрен, па је Кранчевићу исплаћено 50 круна из школског фонда за учење ноталног појања.[107]

Крај Великог рата Петар Кранчевић је дочекао у Митровици, скупа са супругом Горданом (Билић), којом се у међувремену оженио. Тешки услови живота и слабашна физичка грађа угрозили су његово здравствено стање, па овај велики „пречански" композитор умире од последица туберкулозе у првој поратној години.[108] Сахрањен је 27. фебруара 1919. на Православном гробљу у Митровици. Том приликом, Кранчевићев велики пријатељ адвокат Никола Илић је одржао помен који је као „Реч над отвореним гробом покојника" митровачки лист *Србија* пренео у броју од 27. марта (9. априла).[109]

Свом вољеном хоровођи СЦПД се одужио и шестомесечним поменом, почетком августа 1919. године.[110] Споменик који се и данас налази на Православном гробљу у Сремској Митровици подигли су Кранчевићеви пријатељи-хористи тек 1927. када су прикупљена новчана средства добијена махом од истакнутијих Митровчана и делом од самог певачког друштва, као вид вечне захвалности омиљеном хоровођи и цењеном човеку.[111]

Тако се, након деценија марљивог рада на културном и националном пољу, после значајних успеха, тешких мука, забране рада и једне велике смрти митровачка Српска црквена певачка дружина нашла у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Као и новостворена држава и митровачка пе-

---

[105] *Исто*, 117.

[106] Једини пут, одрасли хористи су се сакупили на сахрани угледног лекара др Николе Вујића, 1916. Том приликом први пут је отпевана Кранчевићева композиција *Помјанух пророка.*

[107] Д. Познановић, *нав. дело*, 108–109.

[108] *Исто.*

[109] *Реч над отвореним гробом Петра Кранчевића*, *Србија*, бр. 7, 27. марта (9. априла) 1919, 2–3.

[110] *Домаћа хроника, Парастос Петру Кранчевићу*, *Србија*, бр. 48, 30. јул 1919, 3.

[111] Б. Адамовић, *нав. дело*, 135.

вачка дружина имала је пред собом један императив: опоравак и прикупљање снага за обнову/наставак свог рада. И у том смислу, она је делила судбину новонастале заједнице у којој ће постати значајан стуб културе и јачања идеала српско-хрватско-словеначког јединства.

**

Српско црквено певачко друштво, основано 1865. године, било је не само једно од најзначајнијих културних организација у Митровици у другој половини 19. века већ и друштво које је почело са обликовањем комплетне културне и друштвене сцене у граничарској вароши која је постепено почела да се развија у слободни краљевски град. Од самих почетака своје делатности, СЦПД је настојало да достигне висок ниво хорског певања, што сведочи о значајној свести његових управа и певача који су, када год су прилике допуштале, у Митровицу доводили школоване конзерватористе (махом Чехе). Онда када нису имали могућност да чине тако, Митровчани су настојали да своје певаче-диригенте додатно образују.

Током готово осам деценија свог рада, митровачко СЦПД одиграло је значајну улогу и у процесу еманципације, како националне тако социјалне и родне. Будући да је поникло у редовима блиским Уједињеној омладини српској, СЦПД је сматрало да без једнакости мушкараца и жена, богатих и сиромашних, није могуће створити широку националну свест, способну да прерасте у политички активизам. У практичном смислу, митровачка певачка дружина остваривала је овај идеал неговањем традиционалне народне и црквене музике, учешћем на бројним манифестацијама српске самосвести, партиципирањем у стварању Савеза Срба певача, али и сталним укључивањем Митровчанки у своје редове (стварање женског и мешовитог хора) уз сталну бригу да ти редови буду и јасан израз солидарности свих друштвених слојева.

Jovana Trivunić

THE SERBIAN CHURCH CHORAL SOCIETY IN THE SOCIAL LIFE OF SREMSKA MITROVICA (1865–1918)

SUMMARY

From its inception until 1918, the Sremska Mitrovica Serbian Church Choral Society was the primary driver of cultural life for both the Serbian population and other ethnic groups in the town on the Sava river. Through its activities, the society fostered national emancipation while simultaneously advancing gender emancipation at the turn of the century by admitting women into its ranks. Furthermore, by insisting on the use of trained conductors and the continuous improvement of its repertoire, it significantly elevated the level of cultural awareness, requiring both its singers and the audience to engage in constant self-improvement. A large number of prominent citizens of Mitrovica from all spheres of human activities have passed through the society, making it a significant point of reference for researching the town's overall socio-political history.

Др Стево М. Лапчевић
Музеј Срема, Сремска Митровица
lapcevicst@gmail.com

РАД МИТРОВАЧКОГ ОДБОРА ДРУШТВА ЦРВЕНОГ КРСТА: 1887–1941.

Сажетак: Аутор први пут на увид јавности ставља историјат митровачког одбора Црвеног крста од његовог оснивања до Другог светског рата, када је овај одбор деловао не као продужена рука државног апарата, већ као израз „приватне помоћи", односно као израз личног прегнућа његових чланова, волонтера, помагача. Аутор указује на погрешно тврђење у вези са оснивањем митровачког одбора Црвеног крста, смештајући га неколико деценија пре 1945. која се као нулта година наводи у актуелном *Статуту* митровачке организације. Како би у што бољем светлу изнео различите аспекте деловања, најпре месног, а потом и среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици, аутор указује и на опште околности у којима је одбор деловао, стављајући нарочити акценат на сарадњу одбора са угледнијим појединцима, институцијама и коначно заједницом у којој се јавља и на чију корист настоји да делује. Чинећи тако, аутор не избегава да говори и о проблемима и изазовима са којима се Друштво сусретало, разумевајући да део тих недаћа није долазио из самих „црвенокрсташких" редова, већ да су као спољне околности утицале на његов рад. На неке од тих изазова митровачки Црвени крст дао је задовољавајући одговор, а неки су њега, као уосталом и заједницу чији је део, одвели у правцу који није дао благе плодове.

Кључне речи: Црвени крст, помоћ, болница, Сремска Митровица, хуманост, Божидар Лужанин, Илија Бајић.

ОД ОСНИВАЊА ДО КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Значајне спољашње измене које су почевши од средине 19. века захватиле Митровицу мењајући њен спољашњи изглед, спремајући је за време у којем ће, ослобођена стега војне управе, кренути да хвата „прикључак" са другим слободним градовима Монархије,[112] биле су израз много дубљих промена у начину живота и свести митровачких грађана које су постепено доприносиле

[112] Петар Милошевић, Душан Вулетић, Бора Чекеринац, Радомир Прица, *Сремскомитровачка хроника*, Историјски институт Нови Сад, 1987, 31

променама и у свеукупном социјалном и културном животу митровачке заједнице. Те транзиције постаће нарочито приметне у последњим деценијама 19. века, када су, праћене чињеницом да је моћ турске политичке и војне силе опала, доприносиле све бржем окоштавању Војне границе[113] и коначно њеном укидању, формално започетом још 8. јуна 1871. када цар Фрања Јосиф доноси одлуку којом Петроварадинску регименту подређује Генералној команди у Загребу, а на територији некадашње Границе формира срезове: Митровачки, Земунски, Старопазовачки и Шидски.[114] Две године касније, Граница је и формално укинута, а Митровица, након вишегодишњег инсистирања својих грађана, 2. јуна 1881. добија статус слободног краљевског града, што је условило пораст броја становника који је у периоду од 1871. па све до 1891. порастао са 6.000 на 9.566, и током наредне две деценије тај број се још увећао, па варош 1911. има 12.909 становника.[115]

До 1884. на простору Срема доћи ће до убрзаног развоја железничког саобраћаја, што ће позитивно утицати на развој занатства и трговине. У јеку „наглог" прерастања из војног гарнизона у град, Митровица ће 1894. добити свој грб, печат и коначно *Статут* чијим је доношењем процес формирања самоуправе приведен крају.[116] Пролазак првих возова, а међу њима и чувеног „Оријент експреса", кроз Митровицу, донео је у град који је до тада једину везу са светом остваривао речним саобраћајем и нове идеје, међу којима су биле и „црвенокрсташке" које ће током последње две деценије 19. века почети да заокупљају духове широм Аустроугарске.

„У крајевима данашње Војводине, који су се налазили под Аустроугарском, било је активности на формирању организација Црвеног крста још од самих почетака ове организације на међународном нивоу. Зрењанин 1880. добија прву филијалу, Панчево и Нови Сад 1881, потом Бела Црква 1884. и Суботица 1886".[117] Занимљиво је истаћи овом приликом и то да је први челник новосадске филијале био Сремац, Немац Теодор фон Хирш. Мада у *Статуту* Црвеног крста у Сремској Митровици као година његовог оснивања стоји 1945,[118] увидом у извештаје угарског Друштва за период 1883–1900. утврдили

---

[113] П. Милошевић, Д. Вулетић, Б. Чекеринац, Р. Прица, *Сремскомитровачка хроника*, 31.

[114] П. Милошевић, Д. Вулетић, Б. Чекеринац, Р. Прица, *нав. дело*, 33.

[115] Федор Маринковић, *Болница у Сремској Митровици (1824–2002)*, Сремска Митровица 2002, 35.

[116] П. Милошевић, Д. Вулетић, Б. Чекеринац, Р. Прица, *нав. дело*, 44.

[117] Др Владимир Боровић, Будимир М. Попадић, Драган Лазић, *Црвени крст Новог Сада: 140 година у служби хуманости*, Црвени крст Новог Сада – Градска организација, Нови Сад 2021, 31.

[118] *Статут Црвеног крста Сремска Митровица*, 2012–2025.

смо да је митровачки Црвени крст ипак основан знатно раније – 1887. године.[119] Поред митровачког, у моменту његовог оснивања, на територији Срема делује још и Друштво у Сремским Карловцима, основано 1881. Није нам познат број чланова одбора у време оснивања, пошто извештај доноси групни податак за друштва основана на територији Краљевине Хрватске и Славоније у истој години, међу којима су и Карловац, Костајница, Пожега и други, у којима је било 256 чланова.[120]

Одбор је по свему судећи функционисао до 1891. када је, како се наводи у извештају за исту годину, упао у кризу[121] која је, будући да га нема у статистичким забелешкама, довела и до престанка његовог рада.[122] До 1900. године, угарски Црвени крст имао је укупно 460 одбора.[123] У тој, првој години новог века, поново се у статистичким подацима појављује и одбор у Митровици, са 59 чланова. Уопштено говорећи, одбор Краљевине Хрватске и Славоније у периоду од 1883. до 1900. имао је у просеку 25 активних одбора и то: 1883. – 15; 1885. – 11; 1887. – 32; 1889. – 33; 1890. – 33; 1891. – 28; 1892. – 28; 1893. – 28; 1894. – 28; 1895. – 11 (непотпун списак); 1896. – 20 (у Срему, активан само вуковарски одбор); 1897. – 27 (у Срему активан само Вуковар); 1898. – 22; 1899. – 25; 1900. – 29 (у Срему активни Вуковар и Земун).

Од 1900. године почиње период затишја рада у организацијама Друштва Црвеног крста на простору Краљевине Хрватске и Славоније и уопште међу Словенима на угарском простору. Сматрамо да у трагању за одговором на питање шта је допринело тој стагнацији, није погрешно размишљати у правцу подељених осећаја, посебно почев од смене династија у Београду, односно од постепеног ослобађања спољне политике Краљевине Србије од бечког гвозденог загрљаја.

---

[119] Magyar szent korona orszdgai voros-kereszt egyletenek 1888. evi jelentese, Budapest 1889, 66–67.

[120] Magyar szent korona orszdgai voros-kereszt egyletenek 1888..., 67.

[121] Magyar szent korona orszdgai voros-kereszt egyletenek 1891. evi jelentese, Budapest 1892, 24–25.

[122] Вредно је истаћи да је у години када је митровачки одбор суштински престао да функционише, 1890. оформљен одбор у Инђији. У моменту оснивања, одбор има 71 члана. Ни инђијски одбор се неће одржати, пошто ће већ 1892. имати, како се наводи у извештају мађарског друштва, 33 члана. Исти број чланова имаће и 1894, а потом и ово друштво, по свему судећи, престаје са радом.
Значајно је истаћи и то да је одбор у Вуковару основан 1891; у моменту оснивања је имао 87 чланова. Најстарији одбор у Срему је био сремскокарловачки, основан 1881.

[123] Magyar szent korona orszdgai voros-kereszt egyletenek 1900. evi jelentese, Budapest 1901, 112–113.

Током 1908–1909, односно од времена око Анексије Босне и Херцеговине, непосредно после ње, када, као што је познато, све већи број Срба „пречана" прелази Саву, Дунав и Дрину и ступа у редове „Четничке акције", попуњавајући је у знатно већем броју него што су то чинили Срби из Краљевине Србије и са српског југа. Разлог томе била је жеља да се Босна и Херцеговина (најпре) отргну из „загрљаја" Аустроугарске, а потом скупа са Старом Србијом и Македонијом уједине у заједничку српску државу, која би потом прерасла у јужнословенску. Уз то, све већи број Срба ступа у контакт са „Народном одбраном" и уколико не одлази у оружани сукоб у Стару Србију или Македонију, активно помаже ову организацију чији је циљ национално ослобођење и уједињење Срба и Јужних Словена.[124]

На све ово, полицијске власти Аустроугарске реаговале су што је било могуће брже и ригорозније. Срби су гоњени, хапшени, па су тако за време загребачког „Велеиздајничког процеса" ухапшени Румљанин др Жарко Миладиновић, један од радикалских првака северно од Саве и Дунава, др Светислав Новак из Вуковара, те митровачки учитељ, соко и нациоанлни радник Јован Удицки. Скупа са њим, на удару је било и „седам митровачких грађана" који су отпуштени „из службе из истих разлога, али им је дозвољено да се бране са слободе".[125]

Ову тезу између осталог потврђује и један извештај из вуковарских *Sriemskih novina* из којих сазнајемо да је услед кризе и могућег рата између Србије и Аустроугарске изазваних Анексијом, 1909. у Митровицу од стране Друштва Црвеног крижа Краљевине Хрватске и Славоније, а за потребе рада болнице, допремљено 12 додатних потпуно уређених болничких лежаја.[126]

Било како било, у Вуковару је 10. маја 1911. одржана Годишња скупштина Друштва Црвеног крижа Краљевине Хрватске и Славоније којом је председавала Лила грофица Пејачевић Вировитичка, а расправу је водио председник Друштва гроф Алдар Јанковић. Извештај о раду поднео је секретар Жига Скарброт. Из извештаја који су о овом догађају донеле *Sriemske novine* сазнајемо да је значајан број подружница Друштва прекинуо свој рад, да је на простору одговорности овог друштва деловало свега 26 подружница, те да је дру-

---

[124] Стево М. Лапчевић, *Деца Отаџбине: акције и актери српског и југословенског национализма у (Сремској) Митровици 1918–1914*, Архив Војводине, Нови Сад,2023.

[125] МССМ, рукописна збирка, мр Душан Вулетић, У годинама Првог светског рата, неинвентарисано; Стево М. Лапчевић, *Одлетео соко сив': Јован Удицки, учитељ и Соко у политичком, просветно-културном и друштвеном животу Сремске Митровице (1902–1951)*, Историјски архив Срем, Сремска Митровица 2021.

[126] *Sriemske novine*, 10. svibanj 1911.

штвена централа у свој задатак узела обнављање њиховог рада, односно стварање нових подружница тамо где их никада раније било.[127]

„Да Војводина за време аустроугарске владавине није имала потпуно аутономна друштва Црвеног крста, да се закључити из увида у велики број дописа расписа, извештаја решења, одоборења, одредби, обавештења, прогласа, наименовања и одлука Земаљског удружења Црвеног крста у Будимпешти, Министарства трговине, Црвеног крста Мађарске, Централног одбора државног Црвеног крста, Специјалне државне комисије и Министарства за државе Мађарске свете круне, од 1881. до 1917."[128]

Избијање Првог балканског рата сигурно је додатно удаљило Србе од Црвеног крста Хрватске и Славоније, који је деловао као део мађарске организације. Иако је начелно идеја Црвеног крста превазилазила националне оквире, сигурно је да се није могло очекивати од мађарског друштва да помаже српске ратне напоре, што су Митровчани (по свему судећи заобилазећи Црвени крст) чинили сакупљајући „приватну" помоћ, било у новцу, било у материјалним средствима, односно, тако што су ступали у редове српског Црвеног крста, служећи, попут учитељице Зоре Јеремић,[129] у санитету, као болничари и болничарке. Исту праксу могуће је пратити на читавом српском етничком простору.[130]

„Родољубиви грађани сакупљају прилоге и понуде за српске рањенике, и све то носе у болнице у Србију. Међу њима било је и добровољаца из ових крајева, као што је то био случај са именом непознатог рањеног официра Обреновићевог, који је из аустроугарске војске пребегао у Србију и храбро се борио у српској војсци и тако и задобио ране у некој од бројних битака српске војске."[131]

Током кратког периода између окончања Другог балканског рата и почетка Првог светског рата, члановима Црвеног крста на српском етничком простору било је више него јасно да се у скорије време може очекивати нови оружани сукоб, те се стога започело са оснивањем „народних добротворних санитетских одељења" чији је циљ био да се, после искушења два балканска рата који су донели територијална проширења Србији, пораст њеног угледа у свету и моћи на Балкану (а што није ни најмање одговарало Бечу) шира јав-

---

[127] *Sriemske novine*, 10. svibanj 1911.

[128] Др В. Боровић, Б. М. Попадић, Д. Лазић, *Црвени крст Новог Сада...*, 31.

[129] *Зорка Лалошевић, рођ. Јеремић: успомена на једно рану преминулу просветну радницу*, Штампарија „Србија" дд, Митровица 1920.

[130] Др В. Боровић, Б. М. Попадић, Д. Лазић, *нав. дело*, 78–80.

[131] Музеј Срема, Сремска Митровица, рукописна збирка, мр Душан Вулетић, У годинама Првог светског рата, неинвентарисано.

ност припреми за могућност новог оружаног сукоба. У практичном смислу то је значило спровођење обуке и набавку болничких постеља и другог материјала који би били употребљени у случају нужде, односно у случају рата.[132]

Коначно, непосредно пред сам рат, крајем фебруара 1914. Црвени крст је почео да позива „за добровољно пријављивање жена на шестонедељне течајеве за добровољне болничарке Црвеног крста", што је и формално потврдило да присутни страхови уступају место неизбежној крвавој реалности чије се наступање очекивало.[133] „Када је избио Први светски рат, Црвени крст Угарске, који је био под контролом пештанских централних власти, неретко је злоупотребљавао прогон Срба који су оптуживани за избијање рата, да би поједини виђенији Срби под притиском плаћали велика средства."[134] Биле су на делу безочне уцене преко којих је угарско друштво практично у тешким ратним околностима покушавало да попуни свој буџет, што се тешко одразило на поверење према организацији.

Са своје стране, Црвени крст је, где год је то било могуће, ослањајући се управо на корумпирани угарски бирократски апарат, помагао Србе и друге Словене у њиховој намери да избегну мобилизацију и слање на фронт било према Русији, било према Србији.[135] Током овог периода, Срби Митровчани били су активни у редовима Црвеног крста, где су, о чему сведоче и фотографије из фонда старије историје Музеја Срема, помагали своје сународнике, ратне заробљенике.[136]

Крајем Великог рата, Црвени крст Хрватске и Славоније, барем када говоримо о Митровици, био је потпуно расформиран, па ће, са првим данима слободе, хумани Митровчани, поред рада у постојећим „приватним" друштвима, почети поново да размишљају о образовању сопственог одбора Српског друштва Црвеног крста, што ће се почетком 20-их година прошлог века коначно и остварити.

У БЕОГРАДСКОМ ОДБОРУ: 1919–1933

Слом Аустроугарске и повратак војске Краљевине Србије на своју државну територију, ставио је пред Српско друштво Црвеног крста нове изазове. Брига о ратним напорима која је, истини за вољу, подразумевала широк дијапазон активности, од бриге о војсци до бриге о избеглима, деци, расејанима

---

[132] Др В. Боровић, Б. М. Попадић, Д. Лазић, *нав. дело*, 81.

[133] *Исто*, 84.

[134] *Исто*, 87.

[135] *Исто.*

[136] Живко Попов, *Митровица, град и људи у времену*, Сремска Митровица 2020, 505.

по Француској, Африци и другим крајевима света где су се у најтежем моменту обрели Срби, сада је допуњена нужном бригом и за целокупан српски народ, погођен ратним разарањима и страхотама. Због тога је српски Црвени крст, како се истиче у извештају за период 1912–1921. штампаном у Женеви 1921, већ од октобра 1918. своје значајне капацитете усмерио ка сакупљању и „дистрибуцији помоћи народу. Окупаторски аустро-немачки и бугарски непријатељи су из земље однели све што им је било вредно, тако да су људи остали без хране, стоке, одеће, ћебади и постељине. Болнице су биле разорене, као и апотеке, док је грип беснео широм земље. Број лекара способних да пруже помоћ болеснима био је минималан".[137]

Значајна помоћ је тражена из оних српских крајева у којима ратна разарања нису била на тако високом нивоу, у која је спадало и шире подручје Срема, као и Банат, Бачка и Барања, од Међународног комитета Црвеног крста и посебно од Црвеног крста САД, од кога се молило да хитно пошаље хуманитарну помоћ у виду одеће, постељине, лекова, материјала за превијање и конзервирану храну. „Помоћ је стизала са свих страна, посебно од браће из Срема, Бачке, Баната и Босне, јер су били добро свесни тужне ситуације у којој се Србија налазила и нудили су великодушну подршку. Из свих крајева наше земље људи су долазили у Црвени крст тражећи помоћ, јер је било добро познато да су му врата широм отворена дању и ноћу. Неуморно су радили на дистрибуцији свих врста хуманитарне помоћи, која је непрекидно стизала."[138]

Како би остварило задати циљ, Српско друштво Црвеног крста 30. октобра 1918. шаље др Илији Бајићу *Овлашћење* у којем му даје дозволу да за потребе Главног одбора у Београду сакупља хуманитарну помоћ, а у име српског Црвеног крста у месту. Овај податак који је уједно и најстарији непосредни документ који сведочи о повезаности Митровчана са послератним српским Црвеним крстом, показује да је управо Црвени крст био међу првим, ако не и прва, организацијама Краљевине Србије која је радила на територији града, тада још увек формално у саставу Аустроугарске. Чињеница да др Илија Бајић своје снаге ставља на располагање Српском друштву Црвеног крста ван сваке сумње сведочи да Митровчани прекидају (или боље речено не признају) везе са загребачком централом, односно да је и пре формалног успостављања нових власти (у то време раде народни одбори) Српско друштво Црвеног крста било активно на делу угарске државе.[139]

Из потврде о пријему контигента прилога, које је Српско друштво Црвеног крста 30. јануара 1919. послало у Митровицу, можемо закључити да нека

---

[137] Rapport de la Société de Ia Croix-Rouge Serbe 1912–1920, 1921, 34.

[138] Rapport de la Société de Ia Croix-Rouge Serbe 1912–1920, 1921, 34.

[139] Српско Друштво Црвеног крста, Овлашћење господина dr Илије Бајића, 30. 10. 1918.

врста привременог одбора за прикупљање помоћи у то време и даље постоји, будући да је у допису као прималац наведен исти. Том приликом, др Војислав Суботић, у то време потпредседник Српског друштва Црвеног крста, извештава да је у Београд стигло 1.130 круна помоћи и то: 1.000 од управе манастира Бешенова, 50 од Милоша Чутурила из Кузмина, 50 од Лазара Деканског из Митровице и 30 од Јаше Обрадовића, такође из Митровице.[140]

Између 31. октобра 1918. и 23. априла 1919. Митровчани су, како се истиче у дну *Овлашћења* из октобра 1918. руком дописаном тексту, сакупљали помоћ која је уредно дистрибуирана у Београд. Током маја сакупљана је помоћ и за Душевну болницу у Београду, а помоћ је послата 24. маја 1919. и то у виду брашна, кромпира и масти.[141]

Током 1920. Митровчани су сакупљали помоћ за угрожене широм новостворене државе, помажући истовремено и обнову града, па су тако 5. августа 1920. својим напорима подржали и обнављање рада тада Опште државне болнице. О спремности Митровчана да раде на обнови ратом опустеле државе сведочи и податак који већ 18. јануара 1920. доноси *Србија*, а који сведочи да је поводом нове године у Мартинцима уприличена забава на којој је сакупљено 814 круна „у корист сиромашне деце". Упоредо с тим, наставила је са радом и „дружина" за народно просвећивање, па тако др Душан Гајић у њено име у *Србији* штампа „Поуке за народ" са циљем јачања свести о значају старања о хигијени.[142]

Различите хуманитарне активности које су се у послератној вароши одвијале било кроз различита друштва, било као дело појединаца, али увек као „приватна" инцијатива, изван онога што је званична држава чинила, а које су за циљ имале ублажавање последица рата и сиромаштва, усмеравале су Митровчане ка стварању једног великог друштва, које ће се повезати на унутардржавном и међународном нивоу и тако дати нарочити замах општој појави сталне бриге за ближњег коју су Митровчани, као што смо видели, почели да исказују већ од првих дана своје слободе.

Увиђајући ову потребу, митровачки лекари и хуманитарци-активисти донели су током јесени–зиме 1923. одлуку да покрену рад митровачког одбора Црвеног крста о чему непосредно сведочи лист *Србија* који у свом броју од 9. новембра 1923. штампа позив за састанак у градској већници који се планира 10. новембра ради договора „о оснивању организације Црв. крста наше краљевине".[143] Из *Србије* од 14. новембра 1923. сазнајемо да је састанак одржан у

---

[140] Српско Друштво Црвеног крста, 30. 1. 1929. Одбору Црвеног крста, Митровица (Срем).

[141] Српско Друштво Црвеног крста, Овлашћење господина dr Илије Бајића, 30. 10. 1918.

[142] *Србија*, 16. 4. 1920.

[143] *Србија*, 9. 11. 1923.

заказано време, а одбор основан. Два дана касније, лист доноси и обавештење о току седнице.

„На окружнице упућене свима местним просветним и привредним друштвима као и јавним надлештвима и звањима, састали су се представници великога броја позваних у суботу 10. о.м. у градској већници на договор о организацији Месног одбора Црвеног Крста за град Митровицу. Пошто је сазивач изложио у кратко значај и потребу организације споменувши учествовање Митровице у помагању Српског Црвеног Крста одмах после ослобођења када је у Београд (новембра и децембра 1918.) однешено на два брода сваковрсног по Митровици и околини скупљеног материјала (рубље, одећа, платна, постељине и т.д.) и животних намирница (међу њима 1 вагон брашна) као и готовине у износу преко 50.000 круна, те истакавши како је ове године о Дану Црвеног Крста Митровица живим учешћем грађанства без разлике вере и народности скупила скоро 15.000 динара, позвао је присутне да се упишу у чланство Црвеног Крста СХС, како би се могло приступити организацији у месту. На то се је уписало 37 чланова, а сазивач је констатовавши довољан број за држављање оснивачке скупштине, предложио члановима да одмах одрже оснивачку скупштину. Пошто је тај предлог једногласно прихваћен, приступило се је избору председника и 9 чланова месног одбора, те су једногласно изабрани следећи:

За председника Др Илија Бајић а у одбор г-ђе Катица Вучковићка, Мара Надбандићка, Матилда Хећимовићка и Фаника Вагенфилдовица, гг. Прота Владимир Милутиновић, државни одветник Стеван Бреберина, трговци Петар Никољачић и Рада Мијић, професор Теодор Черевицки. У Надзорни одбор изабрани су такође једногласно: Др Фрања Рачки, жупник, Др Душан Гајић, кр. жуп. физик и Никола Трифуновић, трговац.

Први корак је учињен. Сада стоји до родољубивог грађанства Митровачког да својим многобројним и брзим уписивањем докаже колико му је стало до ове дивне, хумане међународне установе и до угледа наше миле Отаџбине у Лиги Црвеног Крста. На посао! Благајник је друштвени г. Рада Мијић, који у свако доба прима уписе у чланство и издаје званичне признанице о уплати чланарине. Чланарина редовног члана износи Д 30.”[144]

Овај апел је по свему судећи брзо почео да рађа добре плодове, па се до краја године у сталне чланове уписује Пантелејмон Лазић, настојатељ манастира Шишатовца, а одмах за њим то је учинила и управа манастира Кувеждина.[145]

---

[144] *Србија*, 16. 11. 1923

[145] *Извештај о раду Бановинског одбора Друштва Црвеног крста Краљевине Југосалвије за 1934*, Београд 1935, 23.

Оцењујући настанак митровачког одбора Друштва, Јован Удицки, Бајићев пријатељ и сарадник, у рукопису *Културно-просветни живот града Сремске Митровице у недавној прошлости*[146] забележиће да до тада исти суштински није ни радио, већ је „само вегетисао", те да му је тек др Илија Бајић „дао широки публицитет с јавним предавањима и одржавањем курсева за болничаре на којима је оспособљено више кадрова не само из рада школске омладине, него и из реда ширег грађанства".

Убрзо по оснивању, митровачки одбор, иако и даље формално у саставу Црвеног крста Краљевине Хрватске–Славоније, усмериће све своје активности ка Београду, где ће неколико месеци раније бити основан Београдски одбор. Овај одбор радио је по *Правилима* Српског друштва Црвеног крста из 1890,[147] што је с једне стране налагало потребу измене истих, док је с друге тај процес био значајно условљен чињеницом да се упоредо ради и на уједињењу хрватске и словеначке организације са српском у јединствену, јужнословенску.

Како је у међувремену хрватском друштву одбијен сепаратни Статут (инсистирало се на уједињењу, што је тамошња организација прихватила), а како у Загребу, који је формално био центар структуре којој је по (не)важећим правилима требало да припада и митровачка организација, није било воље да се ради по *Правилнику* одобреном од стране мађарског друштва, то је остављено сваком одбору да према приликама, следећи начелно *Правила* српског Друштва, уређује свој живот. У том својеврсном вакууму деловао је у време оснивања и митровачки одбор који је по свом конституисању дефинисан као Месни одбор.

Нова *Правила* за уједињену организацију Друштва Црвеног крста Срба, Хрвата и Словенаца донета су 16. априла 1923. (одобрена 1. јула 1923)[148] и биће

Што и није чудно, ако знамо да су, као што смо већ навели, управо у Шишатовцу била смештена деца, ратна сирочад из Мачве о којој је братство водило бригу. Иста је ситуација и са Кувеждином, чија је игуманија Меланија Кривокућин, родом из Деча, још током Великог рата била активна у Српском друштву Црвеног крста, а потом, у Кувеждину, водила рачуна о сирочади и организовала добротворни рад, због чега ће монахиње Кувеждина дужи низ година бити задужене и за бригу о Дечијем дому, Забавишту и Трпези за сиромашне у Сарајеву. Више о томе: *Прва српска игуманија после средњег века*, Манастир Ваведење Пресвете Богородице, Београд 2006.

[146] Налази се у рукописној заоставштини, у власништву аутора текста.

[147] *Споменица десетогодишњег постојања и рада Београдског обласног одбора Друштва Црвеног крста 1923–1933*, Београд,+ 1933, 3.

[148] *Споменица десетогодишњег постојања и рада Београдског обласног одбора...*, 3.

на снази све до 20. новембра 1925, када ће бити донета нова, која ће проширити већ постојећа.[149]

Поштујући ова *Правила*, дугогодишњи челник и „врло агилни и вредан" активиста др Илија Бајић[150] на Скупштини митровачког огранка, одржаној крајем новембра 1923, коначно је „ликвидирао" Месни и основао Срески одбор Друштва, чији су саставни део постали општински (сеоски) одбори са територије Среза.[151] На основу овог Бајићевог акта, изводимо закључак да је митровачки одбор, иако се налазио у Срему који ће до 1924–25. бити административно подређен Загребу[152] (иако се још у новембру 1918. директно присајединио Краљевини Србији на Великој народној скупштини у Руми), у овом периоду себе сматра делом српског Друштва, ослањајући се у свим својим пословима на Београд, а не на Загреб.

Новим *Правилима*, одобреним 12. јануара 1926,[153] положај митровачког одбора коначно је разрешен, будући да је Београдски одбор проширен на девет политичких области: Моравску, Шумадијску, Пожаревачку, Ваљевску, Подринску, Подунавску, Београдску (стару) и Сремску, у којој су се налазили одбори: Ириг, Рума, Митровица, Стара Пазова, Сремски Карловци и Земун.[154] Тако је и званично почетком 1926. митровачки одбор постао део Београдског и у његовом саставу ће остати све до 1933. када ће на снагу ступити *Закон о Црвеном крсту*,[155] који Београдски одбор враћа „у границе које су му биле одређене правилима од 1. јула 1923. са нешто повећаном територијом, пошто под управу града Београда спада Земун и Панчево".[156] Од тада па све до 1941. митровачки одбор деловаће у склопу Бановинског одбора (Дунавске бановине) са средиштем у Новом Саду.

У време ступања митровачког одбора Црвеног крста у Београдски одбор, исти је имао свега 20 одбора са 4.948 чланова. Наредне године тај број се попео на 149, али је број чланова пао на 2.572. Током 1928. деловало је 190 одбо-

[149] *Исто*, 6.

[150] „Наш стари и омиљени пријатељ наше народне среће и напретка", *Србија* 31. 5. 1922; Архив Војводине Нови Сад (даље у тексту: АВНС), Фонд 143, Кутија 31 Извештај о раду Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици за 1933. годину.

[151] АВНС, Ф. 143, К. 31 Извештај о раду Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици у 1935. години.

[152] Више о томе: Стево М. Лапчевић, *Одлетео соко сиви Јован Удицки...*; Стево М. Лапчевић, *Орао међу соколима, политичка и лирска заоставштина др Лазара Рашовића*, први том, Музеј Срема – Архив Војводине, Сремска Митровица – Нови Сад 2022.

[153] *Споменица десетогодишњег постојања и рада Београдског обласног одбора...*, 7.

[154] *Исто.*

[155] Др В. Боровић, Б. М. Попадић, Д. Лазић, *нав. дело*, 35.

[156] *Споменица десетогодишњег постојања и рада Београдског обласног одбора...*, 8.

ра са 9.975 чланова, 1929. било је 111 одбора са 6.951 чланом, 1930. 112 одбора са 6.581 чланом, 1931. радило је 90 одбора са 4.718 чланова, 1932. било их је 87 са 4.549 и најзад 1933. 84 са 9618 чланова.[157] Из ових података лако се може закључити не само да је Митровица била један од најстаријих среских одбора унутар Београдског одбора већ и да је број истих, као и број чланова, био не само значајно променљив већ неретко и врло мали. Ову чињеницу приметили су и аутори *Споменице* објављене поводом десетогодишњице рада Београдског одбора, па као разлог констатују у првој половини 20-их година тешку материјалну ситуацију у којој су се након Великог рата нашли земља и њени мештани, који су тешко „могли одвајати за Црвени крст",[158] односно, у другој половини исте декаде улазак у економску депресију која је имала међународни карактер.

Можда баш из тог разлога, са жељом да подстакне и друге на сличан гест, *Гласник Црвеног крста Срба, Хрвата и Словенаца* у свом мајском броју (дакле и пре формалног оснивања одобра) од 1923. доноси кратку вест о Митровчанину Славку Месаровићу који је „уместо венца" на име свог покојног зета Данила Владисављевића на рачун Главног одбора Друштва уплатио 500 динара улога. Овакав гест управа је преко свог гласила јавно похвалила, држећи га за пример добре праксе, позивајући и друге да крену истим путем. „Захваљујући се г. Месаровићу на овој племенитој и по хуману и добротворну делатност Црвенога Крста врло корисној иницијативи, желимо да се, на овај пример угледају и сви други у сличним моментима, како би овековечили свога покојника и у исто време учинили једно хумано и пуно милосрђа дело."[159]

Исте године када је основан митровачки огранак Црвеног крста, биће покренут и Подмладак Друштва Црвеног крста, па ће Јован Удицки, тада управник Народне основне школе, тим поводом јавно позвати родитеље да своју децу упућују у ову организацију, поручујући у исто време и деци да у њу улазе без размишљања. Тако он у приповеци *Дечји Црвени крст*[160] на питање „има ли лепше, него некоме притећи у помоћ, а може ли се истаћи љубав према ближњем, него помоћи сирото", одговара да нема, те да сви они који желе да осете ту лепоту треба своје место да пронађу у редовима Подмлатка и Друштва Црвеног крста. Онај ко помаже другом, забележиће Удицки у наставку, не само да чува свој понос већ у исто време ствара капитал и за своју децу, капитал који вреди више од било каквог материјалног богатства које, за разлику од духовног, најчешће квари човека.

---

[157] *Исто*, 16.

[158] *Исто*, 15–16.

[159] *Гласник Црвеног крста СХС*, мај 1923.

[160] Налази се у рукописној заоставштини, власништво је аутора текста.

Током 1924. Митровица је била захваћена великим поплавама, услед чега је инжењер Људевит Веслај у листу *Србија* 25. априла 1924. писао о потреби изградње квалитетнијег насипа, утврђивању боље заштите од реке и подизања општег нивоа свести о нужности држања Саве у њеном кориту.[161] У ту сврху, митровачко Друштво је сакупљало и новчане прилоге за угрожене, а и Главни одбор Друштва послао је помоћ од 2000 динара.[162]

Годишњу скупштину у години поплава, митровачки одбор Друштва Црвеног крста заказао је за 10. јануар 1924. у Градској Већници[163] а те године у којој ће др Илија Бајић бити поново изабран за председника, међу „сталне чланове" митровачког одбора уписаће се својим прилогом и одбор Кола српских сестара".[164]

Прикупљање средстава за поплављене настављено је и 1925. у чему се, по свему судећи, истакао одбор у Лаћарку који је, како се наводи у *Гласнику Црвеног крста Срба, Хрвата и Словенаца* сабрао немалу суму од 2.500 динара. Главни одбор је сматрао да је овај успех одбора који је од оснивања водио јереј Милан Младеновић био вредан јавне похвале која је преко органа Друштва и изнета у јулско–августовском броју *Гласника.* „Одбор Црвеног крста, показује боље резултате него ма који месни одбор, чак се може рећи да боље ради од многих окружних и обласних одбора", записаће том приликом редакција *Гласника*.[165]

Подршку за свој рад митровачки одбор добиће током 1925. од Сремске електране Д. Д. која ће се уписати у члана утемељивача и биће један од сталних покровитеља његовог рада. Те године, као стални чланови уписаће се и „Варда", индустрија дрва Д. Д. Лаћарак, браћа Месаровић, Срета пл. Милекић, браћа Черих.[166]

Као део Београдског одбора, средином 1920-их година, Митровчани, скупа са својим агилним Подмлатком, сакупљају средства и за уређење дечијих одмаралишта и слање деце у њих[167] а током 1926. значајан допринос дају и сакупљању помоћи за поплављене и пострадале. У ту сврху, најпре је, сходно одлукама управе Београдског одбора, створен Срески одбор за помоћ, у којем

---

[161] *Србија*, 25. 4. 1924.

[162] *Гласник Црвеног крста СХС*, јул–август, 1925.

[163] *Србија*, 2. 1. 1924.

[164] *Извештај о раду Бановинског одбора Друштва Црвеног крста Краљевине Југосалвије за 1934*, Београд 1935, 23.

[165] *Гласник Црвеног крста СХС*, јул–август 1925.

[166] *Извештај о раду Бановинског одбора Друштва Црвеног крста Краљевине Југосалвије за 1934*, 23.

[167] *Споменица десетогодишњег постојања и рада Београдског обласног одбора...*, 28.

су се нашли „срески поглавар, његов пољопривредни и санитетски референт, председник општине, представници месних удружења, Подмладак Црвеног крста", а потом и месни, односно сеоски, одбори, сачињени од председника општине и чланова Подмлатка[168] који су радили у координацији и под контролом челника Среског одбора. Ови одбори, када је реч о Београдском одбору, сакупили су током 1926. 693.520 динара „у материјалу: пшенице 79.937 кгр, кукуруза 2.020 кгр, пасуља 3.996 кгр, кромпира 405 кгр, брашна 46.5 кгр, сувих шљива 30 кгр, пешкира 118 ком. веша 5 ком. штофа 9 метара, одела 206 пари, јастука 4 комада, капа 2 комада, вреће 60 комада, сапуна 56 комада".[169]

И овај пут Митровица је била међу значајнијим приложницима, па тако, од укупног броја новчаних средстава, њен удео износи 32.357 динара.[170] Уз ова средства, Митровчани су сабрали и дистрибуирали 14.000 килограма пшенице,[171] 13 килограма кукуруза и 237 килограма пасуља.[172] Уз Митровицу, помоћ су сакупљали и месни одбори у Лаћарку и Чалми, па су тако Лаћарци приложили 5.523 динара, 2.123 килограма пшенице, 1.000 килограма пасуља и 60 вреће, док су Чалманци сакупили 1.934 динара и 2.570 килограма пшенице.[173]

Поред прикупљања помоћи за поплављене и пострадале, током 1926. Митровчани, тачније Месни одбор Подмлатка Црвеног крста, на чијем челу се у то време налазио Јован Удицки, уприличили су и изложбу ручних радова. Нешто више података о овом догађају налазимо у допису који је 2. јуна 1926. Удицком, односно митровачком Подмлатку, послао Генерални секретаријат Подмлатка у Београду. Из њега сазнајемо да је изложбу, која је свакако одржана крајем маја, обишао изасланик Главног одбора Подмлатка „госп. Милан В. Поповић", те да је он био задовољан чињеницом да је изложба „потпуно успела: да су изложени предмети са великом пажњом и у свему угледно израђени и да г-ђа управитељица Женске Школе и све наставнице и г.г. наставници,

---

[168] *Исто*, 32.

[169] *Исто*, 33.

[170] Од 54 одбора у којима је помоћ сакупљена, само седам је приложило више од Митровице.

[171] Само је одбор у Белој Цркви сакупио више – 19.016 килограма.

[172] *Споменица десетогодишњег постојања и рада Београдског обласног одбора...*, 34.

[173] Средства нису утрошена на простору Сремске Митровице, већ су, између осталог, од стране управе Београдског одбора дистрибуирана у: Раденковић, Равње, Ноћај, Салаш Ноћајски, као и у Руму, која је том приликом добила 6.000 динара. *Споменица десетогодишњег постојања и рада Београдског обласног одбора...*, 34.

који учествују у раду Подмлатка заслужују потпуно наше признање и похвалу".[174]

Између 11. и 13. јануара 1926. у организацији Црвеног крста и одбора Југословенског учитељског удружења приређен је и „одржан курс за ручни рад на којем је присуствовало учитељство града Срем. Митровице и среза. Наставник је био Иван Вемелић. Курс је отворио обласни школски надзорник г. Јова Сремчанин, а водио се под управом среског школског надзорника. Финансиран је из припомоћи коју је дала Срем. Митровица и седам села из среза. Срем Митровица дала је 700 динара, а села: Јарак, Шашинци, Шуљам, Дивош, Мартинци, Грк и Босут по 100 динара. На курсу одржана су и предавања о ручном раду, а одржали су их наставник Иван Семелић и учитељица Милева Обрадовић. Наставник курса био је награђен у име признања једним лепим поклоном који му је учитељство из својих средстава дало. На курсу била је и изложба ручних радова с националним мотивима које је израдио овдашњи казнени завод, а учитељица Милева Обрадовић изложила је цртеже наших националних мотива из свих крајева наше отаџбине. Ова је изложба имала сврху, да се ти национални мотиви што више примењују на ручним радовима у основној школи".[175]

Да је Подмладак био посебно активан сведочи и допис његовог Главног одбора, послат Удицком на исти дан када и похвала за одржану изложбу, у којем се констатује да исти не може подржати намеру Митровчана да организују „течај ручног рада за учитеље, који би био према програму течајева што их приређују наши обласни одбори".[176]

Разлог ускраћивања тражене помоћи, како се наводи, лежи у мањку средстава којима Главни одбор располаже „за тај циљ". „Ипак, очекујемо да ћете се Ви сами потрудити да нађете средства, која су Вам потребна за течај, а Гл. Одбор ће узети у разматрање поново Вашу молбу када нам јавите да се за течај спремате."[177]

У наставку дописа, Главни одбор позива Митровчане да се, сходно чињеници да би то био први такав течај, потруде колико год могу, па и по цену да за почетак течај одрже „и у мањем обиму. То би био почетак, а доцније би, ако буде више срестава, приређивали течајеве како желите. Помоћ за тај течај

---

[174] *Главни одбор Подмлатка Друштва Црвеног крста Краљевине СХС: Господину Јовану Удицком, школском надзорнику*, 2. 6. 1926.

[175] АВНС Ф. 143, К. 50 Обласном одбору Подмлатка Црвеног крста, Нови Сад, 20. 1. 1926.

[176] *Главни одбор Подмлатка Друштва Црвеног крста Краљевине СХС, Среском школском надзорнику*, 2. 6. 1926.

[177] *Исто.*

треба да затражите од свих друштава и надлештава који су позвани да оваки рад помажу", истиче се у закључку дописа.[178]

Јован Удицки неће одустати, па ће крајем фебруара 1926. послати распис свим школама на територији Митровачког среза, са позивом да помогну рад Подмлатка Црвеног крста а посебно да то чине тако што ће у својим организацијама „форсирати ручни рад", као вид јачања васпитања у школама. „Стога треба тај рад видно да се манифестује, да се на тај начин сама организација видно прикаже и популарише пред народом да се препоручује, да школе месеца јуна приреде изложбе тих дечијих ручкних радова."[179] У својој намери Удицки је по свему судећи и успео, па је за Видовдан 1926. Подмладак организовао изложбу ручних радова свих школа са територије Града.

У склопу обележавања 50 година од оснивања Српског друштва Црвеног крста, Јован Удицки и наставница митровачке гимназије задужена за рад са Подмлатком Емилија Живковић биће и званично награђени од стране Главног одбора и то: Удицки Друштвеним крстом, а Емилија Живковић бронзаном медаљом.[180] Убрзо потом, за свој рад, Емилија Живковић добиће и *Захвалницу* Подмлатка.[181]

Током 1927. настављено је са прикупљањем средстава за пасивне крајеве, пострадале и поплављене, па се може рећи да је ова активност заправо била основна у деловању Друштва на територији Краљевине СХС. Тако је 1927. скупљено 1.387.592 динара.[182]

И овај пут управа Друштва ће преко *Гласника Црвеног крста СХС* изрећи јавну похвалу на рачун рада митровачког Среског одбора, односно Месног одбора у Лаћарку, констатујући да је у питању „необично вредан одбор". Током године, како се наводи у годишњем извештају о раду Друштва Црвеног крста Срба, Хрвата и Словенаца, Лаћарци су одржали низ „предавања домаћицама о чувању и неговању деце, о заразним болестима и о првој помоћи". Лаћарачки одбор је од својих прихода купио „и 'Кино' и даје филмове просветног и здравственог обележја у првоме реду, а из прихода указује прву помоћ".[183]

---

[178] *Исто.*

[179] АВНС Ф. 143, К. 50 Обласном одбору Подмлатка Црвеног крста, Нови Сад, 20. 5. 1926.

[180] *Извештај о раду Подмлатака Друштва Црвеног крста Краљевеине СХС 1925–1926*, Београд 1927, 79.

[181] *Споменица Подмлатка Црвеног крста Краљевине Југославије 1921–1931,* Београд 1931, 116.

[182] *Споменица десетогодишњег постојања и рада Београдског обласног одбора...*, 38.

[183] *Гласник Црвеног крста СХС*, 1928.

У циљу практичне и теоријске обуке ширих народних слојева „из науке о указивању прве помоћи у случајевима наглих оболења, повреда, тровања и других здравствених незгода”[184] Београдски одбор је крајем 1927. најавио да покреће читав низ курсева за самарјане и самарјанке. Ипак, током 1928. ови курсеви нису одржавани, тако да је прва година њиховог одржавања била заправо 1929. И овде су се, међу 13 одбора који су први почели са овом праксом, нашли и Митровчани, које су „самаријанству” учили др Илија Бајић, др Никола Поповић и др Жика Поповић.[185] Том приликом, Митровица је добила 19 „свршених самарјана”.[186]

Из једног кратког извештаја објављеног у *Гласнику Црвеног крста Срба, Хрвата и Словенаца* у броју од марта–априла 1929. сазнајемо да је и у овој години на челу митровачког одбора био др Илија Бајић. Он је на руководећу позицију поново изабран на Годишњој скупштини која је одржана 30. децембра 1928. Како се наводи у *Гласнику*, митровачки одбор уредно држи седнице, „са лепим материјалним и моралним успехом” изводи „зимски и летњи дан Црвеног Крста, увећао је број чланова, за гладне из благајне 1.000 динара доделио”.[187]

Током 1928–1929. митровачки Месни одбор имао је 126 редовних чланова, 20.126 динара прихода и 13.763 динара расхода. „Управни одбор чине: г. г. Ст. Рељић, дир. држ. р. гимн, Никола Вукићевћ, пенз. чин. Шумске Дирекције, Душан Вукотић, п. кап. I кл, Миленко Гајић, трг. Рада Лазић, кројач, Матилда Хећимовић, супр. упр. поште, Алиса Кох, супр. дир. Паропиле, Вида Црнобарић, учитељица, Милена Возаревићева, кћи вел. поседника. Надзорни одбор састављају: г. г. Мара Надбандић, поседница, Ђока Живановић, град. чин., Јосиф Тајбл, проф. р. гимн”.[188]

Иначе, крајем 1929. Београдски обласни одбор имао је 50 срезова са 192 месне организације Црвеног крста и укупно 6.497 чланова у свим категоријама. Ови одбори били су „променљиво” делатни, а митровачки се овом приликом сврстава у ред активнијих, чији рад заслужује посебну пажњу.[189] Током прве половине 1930. Београдски обласни одбор има 110 активних и 95 пасив-

---

[184] *Споменица десетогодишњег постојања и рада Београдског обласног одбора...*, 23.

[185] *Исто*, 53.

[186] *Исто*, 24, 26. Увидом у статистичке исказе Београдског одбора утврдили смо да до 1933-1934. односно до момента преласка у Бановински одбор у Новом Саду, митровачко Друштво није организовало самарјанске курсеве.

[187] *Гласник Црвеног крста Срба, Хрвата и Словенаца*, март–април, 1929, 119.

[188] *Гласник Црвеног крста Срба, Хрвата и Словенаца*, март–април, 1929, 119.

[189] *Glasnik Crvenog križa Srba, Hrvata i Slovenaca*, novembar–decembar, 1929, 334.

них одбора са укупно 7.283 члана.[190] Како је митровачки одбор и даље био у групи оних који су редовно испуњавали своје обавезе, то и не чуди чињеница да су његов утемељивач др Илија Бајић и Милан Младеновић, утемељивач одбора у Лаћарку, за свој рад добили друштвени крст, док ће Емилија Живковић и Богдан Лалошевић добити похвалнице.[191] Нешто касније, Емилија Живковић и Стеван Релић добиће и сребрне друштвене медаље.[192]

Додела ових високих признања носиоцима „црвенокрсташке" идеје на простору Митровачког среза није била случајна. Наиме, она је дошла као вид захвалности Главног одбора у времену када су и Бајић и Младеновић завршили своје дугогодишње председничке мандате. Наиме, током 1930. и 1931. на челу митровачког Среског одбора Друштва Црвеног крста налазимо др Владислава Ханосека, а као чланове управног одбора: Душана Вуковића, Матилду Хеђимовић, Виду Црнобарић, Николу Вукићевића, Катицу Риволу, Алису Кон, Љубу Критовац, Милеву Возаревић, Стевана Релића, др Фрању Рачког и др Николу Поповића. Надзорни одбор чинили су „г-ђа Јелка Ледерер, г. г. Ђока Живановић и Светозар Станковић".[193]

Како сазнајемо из једног извештаја, у 1930. години митровачки Срески одбор има „1 сталног, 290 редовних и 10 помажућих чланова са 180 претплатника на Гласник. Фебруарски Дан донео је прихода у динара 3.885 – а јунски 2.842. – динара. Прошле године[194], Одбор је приредио први, веома успели самарјански течај, који је завршило 19 слушалаца".[195]

Након скупштине одржане 1. фебруара 1931. Ханосека је на месту председника заменио директор гимназије Стеван Релић, а у управи су се нашли и: Зорка Борота, Марија Милијић, Марија Мединац, Анате Модор и Драгољуб Николић.[196] Током ове године, Митровчани су били активни и када је у питању сакупљање хране за пасивне јужнословенске крајеве. Тако, између осталог, видимо да је „за рачун Главног Одбора за исхрану пасивних крајева" у овој години митровачки одбор купио чак 20 вагона кукуруза, 2 вагона кромпира и вагон пасуља. Уз то је, за исхрану поплављених издвојено додатних 11.139 динара, за набавку дечијих одела 2.004 динара, док је за летовање деце из поплављених крајева уплаћено на рачун Главног одбора 5.922 динара.[197]

---

[190] *Glasnik Crvenog križa Kraljevine Jugoslavije*, april–maj–juni, 1930, 145.

[191] *Извештај Друштва Црвеног крста Краљевине Југославије*, Београд 1931.

[192] *Glasnik Crvenog križa Kraljevine Jugoslavije*, april–maj–juni..., 128.

[193] *Glasnik Crvenog križa Kraljevine Jugoslavije*, oktobar–novembar–decembar, 1930, 368.

[194] Мисли се на 1929. Прим. аут.

[195] *Glasnik Crvenog križa Kraljevine Jugoslavije*, oktobar–novembar–decembar..., 368.

[196] *Гласник Црвеног крста Краљевине Југославије*, јануар–фебруар–март, 1931, 79.

[197] *Споменица десетогодишњег постојања и рада Београдског обласног одбора...*, 53.

Много више ангажмана од митровачког одбора захтеваће чињеница да је током 1931. дошло до великих поплава у Сремској Рачи, Грку (Вишњићеву) и Босуту. Рад митровачког Црвеног крста на збрињавању пострадалих био је без премца и једна је од до тада највећих и најважнијих активности, о чему је одбор поднео и обиман извештај Главном одбору у Београду. „Поплава у горе споменутим селима наступила је надоласком реке Саве 9. марта о. г. и поплавила потпуно село Рачу са 800 јутара земље и 150 кућа и делимично село Босут и Грк. Народ из Ср. Раче морао се из поплављених кућа одмах иселити и населио се у вагоне на жељезничкој станици у Рачи, које је дирекција ставила на расположење у споменуту сврху и то 50 вагона за Рачу и 25 за Грк. И марва се је морала сместити у вагоне.

Среско начелство у Ср. Митровици обратило се телеграфски Главном одбору Црвеног крста у Београду за помоћ пострадалима. Исти је одбор опет телеграфски позвао месни одбор[198] Црвеног крста у Ср. Митровици, да пружи прву помоћ. Месни одбор Црвеног Крста у Митровици сазвао је истог дана, 18. марта седницу свих хуманих друштава у Митровици, те након састављања одбора за помоћ поплављеним започео је одмах са акцијом. Купљени су одмах прилози од хуманих друштава, банака, поставио је у Рачи одбор за помоћ поплављенима, те са почетном свотом од 5.000 динара завео у Рачи пољску кухињу, која је давала један пут дневно храну сиротињи. Овој суми додато је после неколико дана још 1.500 динара за кухињу, 9 метара живежних намирница од школског подмлатка Црвенога Крста у Митровици, а 19. априла још 1.000 динара.

Кухиња је почела 20. марта. Због стида становништва било је првих дана само 40–50 порција али након наговора од стране делегата одбора из Митровице, кроз неколико дана се ова бројка повећа, тако да су примали из кухиње брзо око 140 дневно храну. Један оброк дневно показао се недовољним, тако да се после 8 дана прешло на давање два оброка дневно. Кухиња даје 2 пута недељно месо и 5 пута вариво са порцијом од пола килограма хлеба дневно. Доручак састоји се из чорбе или теста. При прегледу кухиње 19. априла, могло се и са задовољством констатовати да су се деца знатно поправила и ојачала. Кухињу је водила до Ускршњих празника сама учитељица у Рачи госпођица Славка Јовановић, а пошто је школа морала опет почети да ради, најмио је одбор у Митровици једну куварицу, која сада води кухињу под надзором споменуте учитељице. Дневни издатак, око 400 динара.

Среско начелство у Ср. Митровици, обратило се за помоћ и подмлатку Црвенога Крста у Београду, који је преко свог изасланика, који је обишао лично

[198] Мисли се на Срески одбор. Погрешке овог типа често се срећу у извештајима и другој литератури. Прим. аут.

поплављена села пружило помоћ од 1.500 динара селима за исхрану. Подмладак Црвеног Крста у Београду – Обласни одбор обратио се је и школским одборима подмлатка Црвенога Крста свог подручја за помоћ. Из Шапца послано је тако 50 килограма животних намирница, нешто одела и 100 динара. Одело, око 10 пари, подељено је сиротој деци у Рачи.

Споменута поплављена села и кухињу, обишао је председник одбора Црвеног Крста у Митровици са једним чланом одбора 2 пута: 22. марта и 10. априла. Осим тога, обишао је села и кухињу и срески лекар и срески надзорник из Митровице. Констатовано је да кухиња одлично функционише, те да се рачуни тачно воде.

Вода је стајала у селима до 30. марта, када је почела опадати. Данас само око 100 јутара оранице и пашњака стоји још под водом, већином бара. Народ се вратио из вагона у своје куће, само 9 кућа морало је бити потпуно напуштено, пошто су сасвим трошне.

Селу Рачи треба још одржавање кухиње до конца овог месеца, што значи да осим досадашњих издатака треба пружити селу још 2.500 динара. Деца (72) од тога школске деце (50) су скоро сва гола и боса, те их треба оденути оделом од шајка и цица, а треба и набавити опанчића. То би био издатак од око 5.000 динара.

Босут и Грк мање су страдали од поплаве. Ту су поплављене већином куће сиротиње на периферији. Опскрбљавање храном није потребно, пошто исту добијају у селима. Али треба 30 деце оденути, издатак од око 3.000 динара.

Стање благајне месног одбора Цр. Крста, отсек за поплаву у Рачи и Ср. Митровици износи данас:

У готовом, 2.300 дин.; помоћ Главног одбора Цр. Крста 10.000 дин; укупно 12.300 дин.

Треба још издати: за кухињу у Рачи 2.500 дин; плату за куварицу и путни трошак, стан 300 дин.; одела и обуће 8.000 дин.; још непредвиђени трошкови 1.500 дин: укупно 12.300 динара.

Тако ће моћи одбор са постојећом готовином изаћи на крај подмирити све трошкове за кухињу и оденути децу.

Затражена помоћ за оштећене куће, која би изнашала према званичној процени 32.000 динара, била је од стране овог одбора одбијена, пошто је то из материјалнх разлога немогуће и по мишљењу одбора не спада у компетенцију Црвенога Крста. Оштећени су упућени на тражење помоћи од државних власти.

Концем овога месеца ће овај одбор за поплаву ликвидирати кухињу у Рачи.

Здравствено стање у селима је, осим неколико случајева, назеба, добро. Епидемичних болести нема."[199]

Митровачки одбор је 4. децембра 1931, као организација која је била задужена за координацију рада школски одбора, обележио десетогодишњицу постојања и рада Подмлатка у Краљевини Југославији.[200] Своју редовну скупштину одбор је одржао 24. јануара 1932. и на њој је за председника изабран Драгољуб Николић,[201] доскорашњи члан управе (у време председниковања др Владислава Ханосека), професор историје и земљописа и вршилац дужности директора гимназије. „Приредио је оба Дана Црвеног Крста и од Летњег послао на име прихода 405. – а од Зимског 1.600. – динара. За пострадале од суше сакупио је 5.951. – динар."[202]

Током обележавања Летњег дана Црвеног крста, 31. августа 1932, Сремскомитровачки срез, односно одбори у Лаћарку, Гргуревцима, Кузмину и Шуљму, скупили су 622 динара и то: Гргуревци 20, Кузмин 191, Лаћарак 390 и Шуљам 21.[203] За збрињавање поплављених и пострадалих, Митровчани су, поучени прошлогодишњим искуством, у овој години издвојили 14.000 динара, односно 1.168 динара „за друге разне помоћи".[204]

Да Митровчани нису били несвесни опасности која им прети са Саве сведочи и податак да су велике поплаве захватиле срез и 1932, када су се у акцију помоћи поново на позив Црвеног крста[205] укључила бројна хуманитарна друштва у граду, сабрана у Грађански одбор за сакупљање прилога за пострадале од полава.[206]

И овај пут Сремски одбор је у сарадњи са другим одборима на подручју среза координирао акцију санације последица насталих плављењем.[207] Испомоћ, подршку у виду новчане помоћи и те године послао је и Главни одбор. Поред новчаних средстава, преко Сремског одбора у Сремској Митровици, дистрибуирана је и храна, као и значајна количина рубља и одеће која је дељена угроженима. Поред Сремске Митровице, помоћ од Главног одбора том прили-

---

[199] *Glasnik Crvenog križa Kraljevine Jugoslavije*, april–maj–juni, 1931, 159–161.

[200] *Гласник Подмлатка Црвеног крста* 5, 1932, 15.

[201] *Glasnik Crvenog križa Kraljevine Jugoslavije*, novembar–decembar, 1932, 332.

[202] *Гласник Црвеног крста Краљевине Југославије*, март, 1932, 88.

[203] *Гласник Црвеног крста Краљевине Југославије*, септембар–октобар, 1932, 304.

[204] *Споменица десетогодишњег постојања и рада Београдског обласног одбора...*, 53.

[205] Миленко Бобић, *Насип, снови и стварност Сремске Митровице*, Историјски архив Срем, Сремска Митровица 2022, 78.

[206] М. Бобић, *Насип, снови и стварност Сремске Митровице*, 82.

[207] *Споменица 1876–1936*, Друштво Црвеног крста Краљевине Југославије, Београд 1936, 284.

ком добили су у Срему и одбор у Шиду који је исту упућивао најпре ка Адашевцима, Купинову, Лаћарку, Мартинцима и одбору у Руми који ју је дистрибуирао у Витојевцима.[208]

Те године, Београдски одбор Друштва Црвеног крста сакупио је 154.983 динара помоћи за поплављена подручја, а уз то и 109.807 килограма пшенице, 499 килограма пасуља, 1.406 килограма брашна, 540 килограма кромпира, 100 килограма лука и 1.729 килограма друге хране.[209]

У 1933. Црвени крст Краљевине Југославије ушао је са два главна задатка: унутрашња реформа и омасовљење организације кроз увећање чланства и стварање нове повереничке мреже. Тако су током ове године образована 123 нова одбора широм Краљевине Југославије, па их је до краја године било 1.318.[210] Највише чланова давала је Београдска област, у којој се током 1933. још увек налазила Сремска Митровица. Ова област имала је 5.176 редовних чланова, 4.073 помажућа и четири стална. У укупном збиру, област је имала 9.253 члана. За њом је следила новосадска са 6.763 члана, потом љубљанска, загребачка, нишка и друге.[211]

За време које је провео у Београдском одбору, митровачки Црвени крст „уписао" је 1.661 редовног члана, 330 помажућих и пет сталних, од којих је скупио 51.215 динара чланарине, док је од прихода сакупљених приликом организовања Дана Црвеног крста у касу Београдског одбора митровачко друштво предало 48.005 динара.[212] Увидом у статистичке пресеке Београдског одбора, лако се стиче сазнање да је у овом погледу митровачко Друштво било за нијансу изнад просечног, што свакако јесте резултат за похвалу.

Слично је и када се говори о прикупљању новчаних средстава за поплављене и пострадале, будући да је у периоду рада митровачког огранка у Београдском одбору сабрано укупно 45.953 динара. У истом временском оквиру, Митровчани су дистрибуирали и 11.350 килограма различите хране за најугроженије делове Краљевине СХС.[213]

Управо због оваквог активизма, чланови митровачког одбора Милорад Вукајловић, Павле Продановић и Богдан Лалошевић биће 1933. награђени сребрним медаљама.[214] Биће то уједно и последња признања која ће митро-

---

[208] *Споменица 1876–1936*, 286.

[209] *Споменица десетогодишњег постојања и рада Београдског обласног одбора...*, 41.

[210] *Гласник Друштва Црвеног крста Краљевине Југославије*, март–април, 1934, 69.

[211] *Гласник Друштва Црвеног крста Краљевине Југославије*, март–април, 1934, 70.

[212] *Споменица десетогодишњег постојања и рада Београдског обласног одбора...*, 52.

[213] *Исто*, 53.

[214] *Гласник Црвеног крста Краљевине Југославије*, јануар–фебруар, 1933, 36–45.

вачки „црвенокрсташки" активисти примити као чланови Београдског одбора.

У ДУНАВСКОМ БАНОВНИСКОМ ОДБОРУ: 1933–1941.

Услед промена у административно-територијалној организацији и подели Краљевине Југославије, дошло је 1933. до доношења новог Закона о Црвеном крсту Краљевине Југосалавије,[215] па је 19. августа 1933. извршена нова реорганизација Друштва Црвеног крста Краљевине Југославије. Укидају се обласни и стварају бановински одбори, па је од 1. јануара 1934. на територији Војводине деловао само један Дунавски бановински одбор Друштва Црвеног крста.[216]

У његов састав су, поред Новосадског обласног одбора, тада ушли и делови Београдског обласног одбора: Алибунар, Бела Црква, Вршац, Гроцка, Гружа, Ириг, Јасеница, Качерски одбор, Ковачица, Ковин, Космај, Колубарски, Крагујевачки, Лепенички, Младеновачки, Моравски, Опленачки, Орашачки, Орашки, Подунавски, Пожаревачки, Посавски, Рамски, Румски, Сремскомитровачки, Старопазовачки и Таковски.

Одбор је бирао председника, два потпредседника, чланове Управног одбора и Надзорног одбора, при чему су чланови УО били и представник Војске и морнарице са два представника Краљевске банске управе.

Ради лакшег оперативног деловања, Одбор је подељен на секције, о чему сведочи извештај са седнице Одбора од 31. марта 1934. на којој су образоване четири секције, један пододбор за град и Бановнски женски одбор, па је нова организација изгледала овако: санитетска секција; економско-финансијска секција; административна секција, секција Подмлатка; пододбор за град, женски одбор.[217] Секције су водили председници, са два-три члана УО и одређени прописани број чланова Друштва. Бановински одбор имао је своје обданиште, склониште у Новом Саду, а током зиме је настојао да организује народну кухињу.

Током 1940. настаје Народни бановнски одбор Црвеног Крста који је посебно и изузетно био усмерен на пружање помоћи пострадалима од поплава на читавој територији Дунавске бановине.[218] Своје место у Бановинском одбору имао је и сремскомитровачки сресни одбор, који је, упркос бројним искушењима у раду, како оним који су се тицали локалних проблема у вези са функционисањем града и нивоом свести Митровчана о значају солидарности

---

[215] *Гласник Друштва Црвеног крста Краљевине Југославије*, март–април, 1934, 85–86.

[216] АВНС Ф. 143, К. 31 Извештај о раду за 1934. годину.

[217] АВНС Ф. 143, К.31 Извештај о раду...

[218] АВНС Ф. 143, К. 31 Записник Бановинског добора.

и самопожртвованости, тако и оним који су имали шири национални (сукоби унутар политичке арене) и међународни карактер, током 30-их година прошлог века, стиче се утисак, доживео свој врхунац у раду.

Последњи одбор Друштва Црвеног крста Краљевине Југославије у Сремској Митровици по старом Закону изабран је већ средином јануара 1933. године. Из „Извештаја о раду Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици у 1933. години" сазнајемо да је конституисан 15. јануара 1933. а да су у том моменту управу чинили др Божидар Лужанин, као председник, први секретар Зденка Надигорић Петрујевић, благајник Катица Ривола и председник Надзорног одбора Ђока Живановић.

Говорећи о раду Одбора који је те 1933. обележио и 10 година свог постојања као Срески одбор, председник др Лужанин је истакао да је управа на чијем је челу „наследила једно добро вођено друштво и да је се трудио, да ту добру традицију и очува. И благодарећи агилности, пожртвованости, свесности и хуманости свију наших чланова и грађанства града Митровице, ми смо у томе, надамо се, и успели".[219]

Како је том приликом нагласио Лужанин, главни задатак Одбора у години доношења новог Закона и измештања Друштва из Београдског у Бановински одбор био је да се скупи што више чланова, како редовних тако и потпомажућих од чије љубави према мисији Црвеног крста и зависи остварење његових идела. Уверен да је Одбор у тој намери остварио запажене резултате, Лужанин ће нагласити да је на почетку 1933. у митровачком Одбору било укупно 149 редовних и осам помажућих чланова, а да је на крају године тај број порастао на 233 редовна и чак 265 потпомомажућих чланова. Као први задатак Одбора на чијем је челу, Лужанин истиче наставак увећања броја чланова, а тиме и увећања материјалних прилога који су, како је поручио, од пресудног значаја за остварење „црвенокрсташке" мисије.

Други задатак за Лужанина је интензивнији рад на популаризацији Друштва Црвеног крста, са циљем да његову идеју „што више у народу раширимо и што дубље утиснемо у срца наших ближњих без обзира на веру и народност, јер смо веровали, а и сада још увек верујемо да онај, који има и који носи Црвени крст у срцу своме, тај не може бити рђав човек и не може никада заборавити своје ближње који пате, страдају, гладују и оскудевају".[220]

Током године премештања из Београдског у Дунавски бановински одбор, митровачко Друштво Црвеног крста успело је да из својих средстава пошаље „неколико сиромашне школске деце" на Јадран, како би се „наша деца напаја-

---

[219] АВНФ Ф. 143, К. 31 Извештај о раду Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици у 1933. години.

[220] АВНС Ф. 143, К. 31 Извештај о раду Среског одбора...

ла чистим морским ваздухом нашега лепога Јадрана и под зрацима јаркога сунца крепила и челилича тело и душу и стицала љубав за нашу лепу водену равницу – југословенско море – југословенски Јадран". У ту сврху, како је известио Лужанин, Одбор је потрошио 1.400 динара, што свакако није мала сума уколико се стави у корелацију са 2.213 динара прикупљене хуманитарне помоћи за коју је Лужанин, као што смо видели, истакао да је „задовољавајућа".[221]

Као „четврту бригу", коју је митровачки Одбор имао током 1933. Лужанин истиче вођење административних послова, за шта је пре свега био задужен секретаријат.

Значајне податаке о раду Одбора у овој години проналазимо и у статистичком годишњем прорачуну у којем се наводи да је у касу од предвиђених 3.200 динара од 233 редовна члана добијено 4.660, док је од предвиђених 48 динара од 265 помажућих чланова добијено 1.590.[222]

Из истог документа сазнајемо да је током фебруара одржана прослава Дана Црвеног крста и том приликом је скупљено 1.500 динара, док је на јунском обележавању скупљено 1.555. динара. Такође, одржани су и дани обласног Црвеног крста, и том приликом је скупљено 658 динара, а продато је и 50 самарјанских исправа. Рад Друштва митровачке власти су током ове године помогле са 1.000 динара.

На основу извештаја о раду Бановинског одбора за 1934, сазнајемо да су током ове године активно радили одбори у Сремској Митровици, Вишњићеву, Лаћарку и Шашинцима, што није доживљено као нарочито велики успех. Тај недостатак одразио се и на прикупљање чланарине. „Чланарина је обрачуната тек за 197 редовних и 211 помажућих чланова", од чега на Митровицу одлази чак 163 редовна и 211 помажућих чланова.[223]

Као и обично, и ове године Годишња скупштина је одржана почетком фебруара, тачније 4. фебруара, у присуству 25 редовних чланова и 33 помажућа. Због заслуга које има на пољу рада Одбора, др Божидар Лужанин, начелник Среске болнице, поново је изабран за његовог председника. Потпредседник је постао Михајло Симић, у то време директор гимназије, док је први секретар постала Милица Станимировић. Како сазнајемо из докумената Одбора, она се на овој позицији није дуго задржала пошто је врло брзо због премештаја у служби напустила Сремску Митровицу, те је на њено место постављена Али-

---

[221] *Исто.*

[222] АВНС Ф. 143, К. 31 Годишњи рачун Сремскомитровачког одбора Црвеног крста Краљевине Југосалвије за 1933. годину.

[223] *Извештај о раду Бановинског одбора Друштва Црвеног крста Краљевине Југосалвије за 1934*, Београд 1935, 44.

са Кон. За благајника је изабран Матија Шпољар, финансијски чиновник у пензији, док се, сходно идеји да је најбоље да Подмладак воде и о њему се старају просветни радници, на његово чело дошао споменути Михајло Симић.

На чело санитетског референта, задуженог за организовање бројних санитетских и уопште болничких курсева, постављен је вољом већине др Никола Поповић, док су чланови Управног одбора постали: Љуба Критовац, позната хуманитарна радница, активна у женским друштвима у граду, Алиса Кон, Марија Мединац, Матилда Хеђимовић, Мара Кнези, Катица Ривола, Вукосава Милаковић, Зора Влаховић, др Загорка Радоњић, челница школске поликлинике, Јован Удицки, Младен Марчетић, Павле Продановић, Анте Модор, Фрањо Шеб и Фрањо Халапи. Чланови Надзорног одбора постали су: председник Ђока Живановић, а уз њега Вида Ханосек, др Јован Стевановић и др Драган Јунг.[224]

Због недостатка сталних просторија, током ове године митровачки Црвени крст био је смештен у Соколском дому. Те године, приликом обележавања Дана Црвеног крста уприличен је „свечани опход у којему су поред грађанства учествовала сва школска омладина, окићена значкама Црвеног крста: осим тога, чланови одбора ишли су по одређеним реонима у граду, од куће до куће и позивали грађане на упис у чланство. Одзив и успех види се у прирасту чланова".[225]

Како би боље функционисао, Срески одбор је овом приликом подељен у три оперативне секције: 1. За пропаганду и скупљење нових чланова; 2. За приредбе и 3. Просветна секција.[226] Говорећи о плановима рада, Управни одбор је себи дао у задатак да се „придобију" један стални члан, 120 редовних и 200 помажућих. Посебан акценат ће Митровчани ставити „да уз помоћ нашег вредног и врло агилног учитељства у нашем срезу оснујемо у свакој школи, у сваком разреду школски одбор Подмлатка Црвеног крста, где их сада не би било, а где их има, да се упишу сва деца за чланове Подмлатка Црвеног крста".[227]

Да су одласци у село били од примарног значаја за рад митровачког одбора, сазнајемо из „Програма рада Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици за 1934." у којем се наводи да организација не може жи-

---

[224] АВНС Ф. 143, К. 31 Годишњи извештај о раду Среског одбора Друштва Црвеног крста у Срем. Митровици за 1934. годину; АВНС Ф. 143, К 31 Бановинском одбору друштва Црвеног Крста у Новом Саду.

[225] АВНС Ф. 143, К. 31 Годишњи извештај о раду Среског одбора Дрштва Црвеног крста....

[226] АВНС Ф. 143, К. 31 Бановинском одбору...

[227] АВНС Ф. 143, К. 31 Програм рада Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици за 1934.

вети уколико не дође до равномерног „формирања општинских одбора" у којима се планира држање предавања о Црвеном крсту. Такође, планира се и активно одржавање „самарјанских течајева".[228] Као посебне активности, наводе се учешћа у „свакој хуманој и патриотској акцији у нашем граду и срезу".[229]

Током 1934 „уписано је" 303 редовна члана, 598 помажућих, што је искорак у односу на 1933. када је било „уписано" 233 редовна и 265 помажућа.[230] Као и обично, и ове године, Годишња скупштина одржана је почетком фебруара, тачније 3. фебруара. За председника је поново изабран др Божидар Лужанин, чиме му је још једном одато велико признање за успешан рад. Потпредседник је овом приликом постао Михајло Симић, благајник Матија Шпољар, први секретар Павле Продановић а други секретар Бојана Матић. Чланови Одбора: Љуба Критовац, Мара Кнези, Марија Мединац, Матилда Хеђимовић, Вукосава Милаковић, Катица Ривола, др Загорка Радоњић, Милева Обрадовић, Јован Удицки, др Никола Поповић, Антун Модор, Лазар Батричевић, Фрања Шеб, Фрања Халапи. Надзорни одбор: Ђока Живановић, др Јован Стевановић, Димитрије Ивезић, Вида Ханосек. Као делегат на Бановинску скупштину послат је др Божидар Лужанин.[231]

„Годишњи извештај о раду Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици у години 1935." поднет Дунавском бановинском обласном одбору у Новом Саду крајем 1935. доноси другачију структуру Одбора: председник др Божидар Лужанин, потпредседник Михајло Симић, секретари Катица Стојановић и Бојана Матић, благајник Матија Шпољар. Председник Школског гимназијског одбора Подмлатка Михајло Симић, директор школе. Санитетски референт др Никола Поповић. Чланови Одбора: Анте Модор, Јован Удицки, Фрањо Шеб, Фрањо Халапи, Недељко Пушеља, др Влада Ханосек, Ђока Авакумовић, Љуба Критовац, Матилда Хеђимовић, Мара Кнези, Марија Мединац, Вукосава Милаковић, др Загорка Радоњићева (шеф школске поликлинике), Милица Спаић Вилјелмина Им, Ирана Михајловић. Председник Надзорног одбора Ђока Живановић, секретар Вида Ханосек, а чланови др Јован Стевановић и Димитрије Ивезић.

---

[228] АВНС Ф. 143, К. 31 Програм рада Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици за 1934.

[229] АВНС Ф. 143, К. 31 Програм рада Среског одбора....

[230] АВНС Ф.143, К. 31 Извештај о раду Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици у 1934.

[231] АВНС Ф. 143, К. 31 Записник 2. Редовне годишње скупштине Среског одбора Црвеног крста Сремска Митровица 3. 2. 1935.

Подмладак: председник Михајло Симић, одбор: Мара Кнези, Мара Мединац, Вилкелмина Им, Вукосава Милаковић, Анте Модор, Богдан Лалошевић, Дане Делић.[232]

Из „Извештаја о раду Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици за 1934." поднетог 1935, сазнајемо да до тада активни општински одбори (смештени у митровачка села) постоје само у Лаћарку и Грку, односно да су до фебруара 1935. основана и два одбора у Јарку и Шашинцима, чији је представник Лазар Батричевић био и гост на скупштини.[233] Разлог за овако слаб рад Лужанин је пронашао у сеоском становништву чију је пасивност критиковао, наглашавајући да није очекивано то да они који су услед временских неприлика највише страдавали показују најмање свести о значају идеје Црвеног крста.

„Морамо признати", рекао је тим поводом Лужанин, „да смо очекивали боље резултате и боље разумевање ове наше акције код наших ратара по селима, јер су нам још свеже успомене претрпљених поплава, суше, туче-града, немаштине, које су пролазиле нашим лепим Сремом и које су требале бити не опомена, већ позив нашим ратарима, да помогну ово најхуманије друштво свих времена које им је прво и најефикасније притекло у помоћ у свима овим недаћама и невољама и стварно их помогло не само новцем, храном и оделом већ и утехом, охрабрењем и чврстом вером, да их нећемо никада напустити и заборавити па ма каква их невоља сналазила. И шта мислите? Највеће разочарење дочекали смо баш од тих људи из тих села, која су највише била помагана и спасавана од беде и глади и од пропасти! Јер у тим селима немамо ни једног јединог члана, редовних ни помажућих, јер не могу да даду ни пола динара месечно за наш Црвени крст!"[234]

Закључујући обраћање, Лужанин са жаљењем констатује да људи лако заборављају на искушења, патње, страдања и боли, на кризе и немаштине, напомињући да се исти помоћи сете само онда када им је преко потребна. Као активност вредну спомена, изведену 1935. године, *Гласник Друштва Црвеног крста* за јули–август истиче обележавање Недеље Црвеног крста у којој је, како се наводи, учествовало неколико хиљада активиста. „Пошто је учинио све припреме, прославу Недеље отворио је великом манифестационом поворком у којој је узело учешћа око 2.000 млађана. Поворка је прошла главним улицама до градског парка, где је претседник Одбора г. др Божидар Лужанин

---

[232] АВНС Ф. 143, К. 31 Годишњи извештај о раду Среског одбора Друштва црвеног крста у Сремској Митровици у 1935. години.

[233] АВНС Ф. 143, К. 31 Извештај о раду Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици у 1934.

[234] АВНС Ф. 143, К. 31 Извештај о раду Среског одбора...

поздравио присутне, а хор Подмлатка отпевао химну и неколико народних песама. Док је свирала музика градског ватрогасног друштва, чланице Женског одбора прикупљале су прилоге и вршиле упис у чланство. Зачлањено је 72 редовна и 410 помажућих чланова."[235]

Да је рад Одбора у овој години био задовољавајући, сведочи између осталог и податак да су његови чланови Ђока Живановић, Матилда Хеђимовић, Љуба Критовац и Матија Шоњар добили златне медаље, чиме је одато признање не само њима лично већ и самом митровачком Среском одбору.[236]

И наредне, 1936. године Годишња скупштина уприличена је 16. фебруара када је за челника Одбора поново изабран др Лужанин.[237] Износећи програм рада Одбора, Лужанин је истакао да циљеви и даље остају исти, у складу са „узвишеним" циљевима Црвеног крста: „скупити и уписати што већи број редовних и помажућих чланова, јер то нам је главни и најјачи приход – а без новчаних средстава тешко је замислити рад ма којег удружења, а нашег поготово".[238]

Поново се инсистира на одласцима у село и тражи континуирани рад са сељаштвом ради развоја општинских одбора, тамо где они постоје. Помоћ у том раду, Лужанин очекује од Подмлатка који је, као што смо видели из претходног извештаја, у већини села био прилично развијен. „Разуме се, да ће нам главни ослонац у томе бити наша Омладина, која, спремана и вођена убеђеним и одушевљеним црвенокрсташима – својим учитељима и учитељицама – својом младом снагом и вољом, својим дубоким идеализмом има да нам буде нада и потпора за будућност.

Помагаћемо гдегод и коликогод будемо могли. Сарађиваћемо са свима хуманим корпорацијама и друштвима, кадгод то високи интерес: помоћи ближњима – буде захтевао.

Хранићемо, као и ових година, и помагати бедне и невоље, јер то нам је један од задатака у миру, а не дао Бог, бићемо спремни да радимо и пружимо све што се од нас буде очекивало и у случају рата."[239]

---

[235] *Гласник Друштва Црвеног крста Краљевине Југославије*, јули–август, 1935, 245.

[236] *Гласник Друштва Црвеног крста Краљевине Југославије*, јануар–фебруар, 1936, 6.

[237] АВНС Ф. 143, К. 31 Записник 3. Редовне годишње скупштине Среског одбора Црвеног крста Сремска Митровица, 16. 2. 1936.

[238] АВНС Ф. 143, К. 31 Програм рада Среског одбора Црвеног крста у Сремској Митровици за 1936. годину.

[239] АВНС Ф. 143, К. 31 Програм рада Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици за 1936. годину.

Да су циљеви високо постављени, сведочи између осталог и пројекција буџета за 1936, који је достигао цифру од 21.093 динара,[240] и то је до тада највиши планирани утрошак средстава.

По свему судећи, 1937. година била је једна од најтурбулентнијих у периоду рада Друштва у саставу Дунавског бановинског одбора. Обележена са неколико измена у структури организације и неколико ванредних седница, ова година која у извесном смислу представља само наставак већ лошијег рада у 1936. знатно је успорила рад Одбора, што ће нарочито тешке последице оставити у 1938. години.

Прве невоље почеле су на редовној Годишњој седници одржаној 14. фебруара 1937. када је на чело Управног одбора дошао Јован Удицки.[241] Позивајући се на недостатак слободног времена, он се на овој функцији није задржао дуго, па је 6. марта одржана Ванредна седница којој су присуствовали „Модор, Шпољар, Гламочлија, Пушеља, Шеб, Др. Ханосек, г-ђе: Критовац, Кнези, Милаковић, Спаић, Мединац, Хруш, Хећимовић", а на којој је за председника постављен др Сава Шијак.[242]

Ипак, ни овај избор није био без проблема, будући да новоизабрани председник није ни дошао на Скупштину. Како је о томе известио потпредседник Јован Удицки, Шијак је изостао констатујући не само да за Скупштину није добио позив већ да за избор на место председника Одбора није ни знао, нити дао своје одобрење. Оставку на место благајника том приликом дао је и „г. Косановић", па је сазвана нова, Ванредна скупштина, ради попуне места благајника, те измене у Управном одбору у којем се, како је речено, по службеној дужности морају налазити сресни начелник и сресни лекар.[243] Позив на ову Скупштину упутио је Јован Удицки, сазвана је за 20. март 1937. године за пет часова, а друга за шест часова „у сали овдашње гимназије".[244]

И заиста, Ванредна скупштина је уприличена у заказано време и то са две тачке дневног реда: 1. Избор председника и потпредседника и 2. Допуна одбора. Скупштину су водили Јован Удицки и секретари Катица Стојановић и Миленко Гламочлија, док су као чланови Одбора присуствовали: „др Лазар Рашовић, др Владислав Ханосек, др Душан Поповић, Пушеља и Фрањо Шеб,

---

[240] АВНС Ф. 143, К. 31 Буџет Среског одбора Друштва Црвеног крста Сремска Митровица за 1936.

[241] АВНС Ф. 143, К. 31 Извештај о раду Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици у 1937. години.

[242] АВНС Ф. 143, К. 31 Записник 3. Ванредне седнице новоизабраног Среског одбора Д.Ц.К. 6. 3. 1937.

[243] АВНС Ф. 143, К. 31 Записник 3. Ванредне седнице...

[244] *Исто.*

односно др Радоњић, Критовац, Миленковић, Мединац, Хеђимовић, Спаић и Милојковић.[245] За председника Одбора, на предлог Јована Удицког изабрана је Љуба Критовац, за првог потпредседника Михаило Симић, за другог Јован Удицки, док су у Одбор ушли Дана Милојковић, Војислав Гајић, др Сава Шијак, др Лазар Рашовић, др Петар Ривола, Радивој Стајић, Кајка Биљчевић, Катица Јунг".[246]

Недуго пошто је нови Одбор конституисан и пошто је на његово чело по први пут дошла жена, 2. априла 1937. исти је одржао своју Прву редовну седницу. Из „Записника" са ове седнице сазнајемо да је Миленко Гламочлија „преко г. Удицког поднео оставку на положај II секретара", па је на то место изабрана „г-ђа Хруш", док је благајник Друштва постала „г-ђа Милојковић".[247] Том приликом конституисан је и нови одбор Подмлатка који су чинили: Мара Кнези као председница, Вукосава Милаковић као секретар, благајник Марија Мединац, а чланови Одбора: Удицки, Лалошевић, Делић и „г-ђица др. Радоњић".[248]

Санитетску секцију чинили су: председник др Илија Бајић и чланови: др Загорка Радоњић, др Никола Поповић, др Владислав Ханосек, др Бранко Рогулић и др Хуго Боначић. Чланови секције за пропаганду: Војислав Гајић, др Сава Шијак, Јован Удицки, др Лазар Рашовић и „г-ђе Вукосава Милаковић, Анка Хруш и г-ђица Славка Јовановић". Чланови секције за приредбе: „Г. Божа Милаковић и г-ђе Хеђимовић, Милојковић, Биљчевић, Спајић и Јунг".[249]

Средином фебруара, тачније 13. фебруара 1938. одржана је редовна Годишња скупштина и том приликом за председницу је поново изабрана Љуба Критовац, потпредседница је постала др Загорка Радоњић, а чланови Одбора: Војислав Гајић, Јован Томић, Јован Латинкић, Дана Милојковић, Кајка Биљчевић, Љубица Јанковић, Катица Стојановић, др Сава Шијак, др Лазар Рашовић, др Владислав Ханосек, Анка Хруш, Павле Жегарац, Марија Марић, Вукосава Милаковић, Шарлота Розенберг, Милица Спајић, Марија Мединац, Анте Модор, пуковник Јосип Копривец, Јозефина Вајс и Милан Коњовић. Надзорни одбор чине: Ђока Живановић, Матија Шпољар и Димитрије Ивезић.[250] Да ни ова седница не прође без изненађења побринула се управо Љуба

---

[245] АВНС Ф. 143, К. 31 Записник Ванредне седнице Среског одбора Д.Ц.К. 20. 3. 1937.

[246] АВНС Ф. 143, К. 31 Извештај о раду Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици у 1937. години.

[247] АВНС Ф. 143, К. 31 Записник 1. Редовне седнице среског Управног одбора, 2. 4. 1937.

[248] АВНС Ф. 143, К. 31 Записник 1. Редовне седнице...

[249] *Исто.*

[250] АВНС Ф. 143, К. 31 Записник редовне Годишње скупштине Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици, 13. 2. 1938.

Критовац која је, пошто је и сама, између две скупштине предложила да се „Правилник" о раду Одбора измени како би на челу организације био лекар, одбила изнети предлог сопственог именовања. У разматрању овог питања које је потом уследило, поратни оснивач Месног одбора и његов дугогодишњи председник (до конституисања Среског одбора) градски физик др Илија Бајић констатовао је да тај предлог, ма колико разложан био, још увек није верификован, што значи да не може бити узет као основа за разматрање питања избора председника.

Одборници су се у потпуности сложили са др Бајићем, па је Љуба Критовац „акламацијом" изабрана за новог-старог председника. Но, како „скупштина никако не прима оставку, али председница код своје оставке остаје",[251] то је заказана и 30. априла одржана Ванредна скупштина на којој је, коначно, за председника изабран др Божидар Лужанин. Том приликом, потпредседник је постао Јован Латинкић, секретар Анка Хруш а благајник Јозефина Вајс. Председник Подмлатка је постао Јован Удицки, санитетски референт др Загорка Радоњић, а чланови Управног одбора: Иван Копривац, Јован Удицки, Мара Кнези, Мара Мединац, др Загорка Радоњић. Надзорни одбор попунили су: Ђока Живановић, Димитрије Ивезић, Матилда Хећимовић и Матија Шољар.[252]

По избору новог руководства, др Божидар Лужанин поднео је план рада за текућу годину као и извештај о раду у 1937. У „Програму рада" Лужанин истиче да ће се и даље радити на омасовљењу броја „редовних и помажућих чланова". Такође, настојаће се да се и даље иде по селима, хранiће се као и ранијих година сиромашна деца, слати на море током лета „по које сиромашно дете", осниваће се „самарјански и болничарски течајеви", сарађивати са „свима хуманим корпорацијама и друштвима. Бићемо спремни да радимо и пружимо све што се од нас буде очекивало у случају рата".[253] У ту сврху, пројектован је и буџет у износу 8.040 динара,[254] што представља незнатан раст у односу на претходни, али је и даље знатно мањи од буџета из 1935. и 1936. године.

У свом допису Дунавском бановинском одбору, Управни одбор је истакао да су током 1936–1938. били активни школски одбори Подмлатка који су при-

---

[251] АВНС Ф. 143, К 31 Записник редовне Годишње скупштине Среског одбора...

[252] АВНС Ф. 143, К. 31 Записник редовне Годишње скупштине Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици, 13. 2. 1938.

[253] АВНС Ф. 143, К. 31 Програм рада Среског одбора Друштва Црвеног Крста у Сремској Митровици за 1938. годину.

[254] АВНС Ф. 143, К. 31 Буџет Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици за 1938. годину.

купљали намирнице и новац за исхрану сиромашне деце и ђака. „У 1936–38 исхрањивано је 50 деце дневно кроз 4 месеца. Ове школске године", наводи се у извештају за 1937. поднетом управи 1938, „исхрањује се 60 деце. Резултат ове исхране је задовољавајући, јер сва деца добијају у тежини. Кухиња је смештена у засебној згради Здравствене станице, потпуно хигијенски уређена, хигијенски надзор над истом води шеф Здравствене станице, а васпитни надзор учитељи и учитељице. Економ је учитељ. Јеловник је прописан од стране Министарства социјалне политике и народног здравља. Здравствена станица у главном финансира ову исхрану, од општине за то долазе дотације, а остало у новцу и животним намирницама прикупља Подмалдак Ц. К. свих месних основних школа".[255]

И мада управа Одбора процењује да је рад у 1937. био у начелу добар, констатује се недостатак у функционисању пододобра, односно општинских одбора. Нарочито се критикује недостатак свести код општински власти које су „индиферентне и не показују ни вољу ни смисао за овај хумани рад. На многобројна акта која је овај Срески одбор упућивао свим општинама у срезу, већина општинских управа није нашла за потребно ни да одговори, а камо ли да оснива Одбор или Повереништво. Овај је одбор увек готов да предузме и нове кораке да се дође до успеха, само чека директиву за даљи рад од Бановинског или Главног одбора".[256]

Ништа бољу оцену није Бановински одбор дао ни о 1938, па се тако наводи да је рад у овој години био „несређен" и, услед унутрашњих турбуленција које су током 1937. пореметиле ритам рада, „успорен" и „хаотичан":

„Рад овога среског одбора у год. 1938. био је несређен несистематски пошто се у току године одржало две скупштине тј. редовна и ванредна и том приликом је било и знатних промена у одбору, нарочито што се тиче најважнијих функционера: уз то је и после тога дошло до промена због премештаја важнијих функционера као државних чиновника у друга места службовања. Архива је сељена и несређена, многи предмети су изгубљени тако да се потребни подаци нису због тога могли дати сасвим прецизно. То је што се тиче Среског управног и надзорног одбора. Са Подмлатком и одборима и повереништвима у срезу ствар стоји још горе. Овај одбор није ни до данас могао да прибави од поменутих потребне податке, иако је то много пута ургирано и скретана пажња тамошњим функционерима који су већином школовани људи и државни чиновници, па би већ и због тога морали да се снађу у томе раду.

---

[255] АВНС Ф. 143, К. 31 Годишњи извештај о раду Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици у 1937. години.

[256] *Исто.*

Овај Одбор настојаће да те недостатке избегне, или бар умањи у току ове године."[257]

Одбор је у гласилу *Срем* од 16. септембра најавио да ће 18. септембра обележити Недељу Црвеног крста. „Пре подне биће прикупљање прилога, а затим ће проћи свечана поворка кроз град. Полазак из градског парка у 11 сати одређеним улицама.

После подне: Село са игранком у просторијама 'Српског дома'. Почетак у 4 сата по подне.

На 'Селу ће бити укусан и јефтин бифе' – ђачки ђаз а и оркестар хотела 'Српски Дом'. Одбор апелује на грађанство да својим прилозима припомогне друштво Црвеног Крста, а својим присуством увелича прославу Недеље Црвеног Крста."[258]

Кратак извештај са овог догађаја лист ће донети недељу дана касније, у броју од 23. септембра 1938. Како се у њему истиче, одбор је „на први дан" уприличио велику манифестацију „кроз град. Сва деца основних школа и гимназије у великој поворци манифестирала су кроз град носећи заставу Подмлатка Црвеног Крста и стотину табли са паролама. У 11 сати пре подне одржао је у градском парку предавање о важности Црвеног Крста у рату и миру претседник г. др. Божидар Лужанин те подвукао да митровачки грађани не полажу ту важност овој установи, јер од 14.000 становника има учлањено у Месни одбор само 140 чланова!"[259]

Према сумарном годишњем извештају за рад Бановинског одбора за 1938, Митровчани су те године организовали прославу Недеље Црвеног крста и том приликом сакупили 1.217 динара. Гргуревчани су том приликом сакупили 62 динара, а Шуљамци 30.[260]

„Успорени" рад који је по свему судећи обележио 1938. годину, настављен је и у наредној 1939. Општа криза у друштву, све затегнутији односи између Загреба и званичног Београда, као и све компликованија спољнополитичка ситуација условљена дешавањима у Чехословачкој и општи тренд пада светске економије, оставили су негативне последица и на рад митровачког одбора Црвеног крста који је директно зависио како од сарадње са носиоцима градских власти, тако и од спремности шире јавности да „црвенокрсташке" идеје и идеале подржи.

---

[257] АВНС Ф. 143, К. 31 Годишњи извештај о раду Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици за 1938. годину.

[258] *Срем*, 16. 9. 1938.

[259] *Срем*, 23. 9. 1938.

[260] *Извештај о раду Бановинског одбора Друштва Црвеног крста Краљевине Југосалвије за 1938*, Београд 1939.

Током ове године, као самостални одбори раде они у Вишњићеву, Лаћарку и Шашинцима, уз централни одбор у Митровици, док као повереништва постоје и одбори у Босуту, Гргуревцима, Дивошу, Јарку, Кузмину, Лежимиру, Манђелосу, Сремској Рачи, Чалми, Шуљму.[261] Одржан је један болнички течај, са три мушка и 39 женских полазника. Од укупно 42 полазника, до краја течаја, Митровица је добила 35 болничара.[262]

У првој половини фебруара, тачније 12. фебруара 1939, одржана је „у просторијама Државне народне школе Редовна Годишња скупштина".[263] И овај пут за председника је изабран Божидар Лужанин. Потпредседник је постао Јован Латинкић, секретар Даница Берток, други секретар Нада Грубић, благајник Фина Вајс а магационер и књижничар Анте Модор.[264]

Одмах по избору, како *Правилник о раду* налаже, др Божидар Лужанин износи и програм рада за текућу годину. И овом приликом он апелује на нужност сарадње свих Митровчана, констатујући да се мисија Црвеног крста не може остварити до краја без кооперације са широм друштвеном заједницом ради које Друштво и постоји. „Срески Управни одбор ће", истиче он, „стога узети као своју прву и најважнију дужност да што више популарише идеје Црвеног крста и придобије што више чланова и пријатеља. Тиме се добија и материјално – принос од чланарине и морално – сарадници и помагачи и пријатељи."[265]

Посебан акценат, истиче Лужанин, биће стављен на „оснивање болничарских течајева за грађане и самарјанских течајева за ученике". То је питање, сматра он, посебно важно, „како би се благовремено припремио довољан кадар изучених болничара и болничарки у данашње тешко и несигурно време кад авет рата може сваког часа да искрсне.

Из истога разлога, потребно би било набавити што више потребних маски и осталог материјала за случај рата – који као што сваки од нас зна неће бити као досад, него најнемилосрдније и најбруталније вођен отровним гасовима и свим 'модерним' изумима за убијање људи и свега живог."[266]

Истичући да је тај материјал скуп, Лужанин позива да се више ради на прикупљању чланарине, али и на организацији јавних приредби и других догађаја

---

[261] *Извештај о раду Бановинског одбора Друштва Црвеног крста Краљевине Југосалвије за 1939*, Београд 1940, 24–25.

[262] *Извештај о раду Бановинског одбора Друштва Црвеног крста...*, 31.

[263] АВНС Ф. 143, К. 31 Записник Редовне Годишње скупштине Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици, 12. 2. 1939.

[264] АВНС Ф. 143, К. 31 Записник Редовне Годишње скупштине Среског одбора...

[265] *Исто.*

[266] *Исто.*

на којима се може доћи до преко потребних средстава. У исто време он позива и да се настави са редовним активностима јер „задатак Црвеног крста није само диктован ратом и припремама за одбрану од њега, него он мора да делује и у миру, бринући се за пострадале, бедне и невољне".[267]

Крајем септембра 1939. у условима избијања тада још увек европског рата, митровачки Црвени крст организовао је своју свечану академију. О улози и значају Црвеног крста говорио је Божидар Лужанин, а након тога уследио је и „мали забавни програм".[268] Убрзо потом Одбор ће, у складу са чињеницом да се рат све више захуктава, позвати Митровчане који нису војни обвезници, а посебно девојке и жене, да му се јаве како би се од октобра почели спремати за болничке и друге службе које „у позадини" у ратним условима чине подршку и потпору ратним напорима на фронту.

„За случај рата Друштво Црвеног крста очекују многоструке и тешке дужности. Српски одбор Друштва црвеног крста умољава и позива све родољубиве грађане који не подлежу војној обавези, а нарочито жене и девојке, да се пријаве код одбора Црвеног крста у своме месту за разне добровољне службе у рату као добровољни болничари и болничарке, за административно-рачунске послове при болницама, амбулантама, станицама за прву помоћ и другим установама Црвеног крста; за разне друге радове при свим установама (кување, прање, одржавање реда и чистоће и магацинску службу); за израду рубља, за прихват и збрињавање избеглица, за прикупљање прилога у новцу, натури и т.д."[269]

У исто време, Одбор је вршио и упис за „школу добровољних болничара и болничарки" уредно одржавајући течајеве, указујући изнова на ратне околности у којима се нашла Европа. „Данашње прилике у свету диктирају свим родољубима, а нарочито жени, која остаје за време ратних операција у дому, да се припреми за болничарку, како би могла бити од помоћи и заменити оне који ће бити на фронту."[270]

Последњи дани септембра били су резервисани и 1939. за обележавање Дана Црвеног крста на шта је митровачко Друштво и овај пут одговорило са апсолутном посвећеношћу. „Све основне школе, гимназија, Женска занат. Школа, Трговачка и друге узеле су учешћа у овој лепој манифестацији.

У 10 сати пре подне, био је скуп свих добровољних болничара и болничарки у Српском Дому, где су добили потребна упутства за свој будући рад. У 11

---

[267] АВНС Ф. 143, К. 31 Записник Редовне Годишње скупштине Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици, 12. 2. 1939.

[268] *Срем*, 23. 9. 1939.

[269] *Исто.*

[270] *Срем*, 29. 9. 1939.

сати, био је манифестациони опход Подмлатка Црвеног Крста свију овдашњих школа. У поворци ношене су заставице и пропагандне пароле, а поворку је предводила застава Подмлатка Црвеног Крста. На свечаној академији говорио је г. др. Божидар Лужанин, као председник ЦК и укорио грађане да ипак премало пажње полажу на ову институцију која ће им у тешким часовима бити од велике помоћи."[271]

Овом свечаношћу која, по свему судећи није прошла незапажено у граду, митровачки Сресни одбор Црвеног крста обележио је у првом ратном месецу, свој рад у правој години онога што ће у историји остати забележено као Други светски рат.

У 1940. години одржана су два самарјанска течаја, са укупно 95 полазника. Том приликом оспособљено је 79 болничара, од чега два мушка,[272] што се у условима све распространијег рата оцењивало као значајан успех.

Годишња скупштина је одржана, сходно *Правилима* Друштва Црвеног крста Краљевине Југославије, 15. фебруара „у просторијама Државне народне женске основне школе".[273]

Лужанин је поново постао председник Одбора и његов делегат на Бановинској скупштини Друштва.[274] Поднет је програм рада за 1940. у којем је посебан акценат стављен на потребу усклађивања са општим стањем у свету који се нашао у рату, али и са унутарполитичким приликама. Програм рада суштински није донео ништа ново у односу на претходне године, у доброј је мери уопштен и њиме доминирају више фразе него конкретни предлози, што само указује да је Друштво, у условима у којима се нашло, у извесној мери пасивизирало свој проактивни приступ остварењу „црвенокрсташке" мисије.

„Имајући у виду садашње прилике у свету које нам налажу, да будемо спремни у сваком погледу, обратићемо највећу пажњу у овој години: 1) На оснивање општинских одбора у срезу и нећемо стати ради одмора све дотле, док не постигнемо одређени циљ, а то је да свака општина нашега Среза мора имати свој општински одбор Друштва Црвеног крста. 2) Развићемо највећу делатност на уписивању што више чланова, како у седишту српског одбора т.ј. у Граду Срем. Митровици, исто тако и по свима општинама нашега Среза. 3) Развићемо највећу делатност на прикупљању новчаних средстава и свега осталога што ће бити од користи нашој народној одбрани, јер без довољно финансиј-

---

[271] *Исто.*

[272] *Извештај о раду Бановинског одбора Друштва Црвеног крста Краљевине Југославије за 1940*, Београд 1941, 29.

[273] АВНС Ф. 143, К. 31 Препис записника прве редовне годишње скупштине Среског одбора друштва Црвеног Крста у Сремској Митровици, 15. 2. 1940.

[274] АВНС Ф. 143, К. 31 Препис записника прве редовне годишње скупштине...

ских средстава, нема ни успеха у раду. 4) Организоваћемо станице за прву помоћ у Граду и Срезу, сачинићемо спискове и планове рада за исте станице. 5) Пошто овај одбор има довољан број до сада свршених самарјана и добровољних болничара и болничарки, водићемо у овој години рачуна о њиховом стручном усавршавању и упућиваћемо их и даље на повремени рад у овдашњу бановнску болницу; распоредићемо их све по предвиђеним станицама и санитетским установама нашега Града и Среза. 6) Организоваћемо и сво остало способно неборачко особље, нарочито даме и сврстати их по разним екипама за помоћни рад, како би били спремни у свакој прилици и неприлици. 7) Трудићемо се да пробудимо интерес и код најмање родољубивог чиновника и члана наше друштвене заједнице, да сазнају потребу постојања и делања најхуманијег друштва свију времена, а то је Друштво Црвеног крста, које треба помоћи не само новчано, већ и морално, па чак и физичким снагама свију оних, који неће бити одмах позвани од наше Народне одбране на браник граница Наше лепе Отаџбине, да активно учествују у средини у којој живе на унутрашњој одбрани од свих непријатеља нашега народа, а то је да помогну наш рад и све акције нашега Друштва Црвеног крста, јер само на тај начин свако ће се моћи одужити своме народу и самоме себи за све благодети које му даје наша народна заједница. 8) Сарађиваћемо у свакој лепој, племенитој, хуманој и националној акцији свију братских и националних друштава и удружења нашега Града и Среза и трудићемо се да брзо и тачно одговоримо сваком задатку који би нам био стављен у извршење од Виших инстанција нашега Друштва Црвеног крста."[275]

Током 1940. митровачка штампа је забележила прославу коју су 19. децембра 1940. заједно уприличили Срески одбор Црвеног крста, забавиште Подмлатка Друштва и соколска омладина. „Свечаност је отворио претседник Среског одбора Црвеног крста др. Божидар Лужанин, а затим је гимназијски хор отпевао химну Црвеног крста. Програм је био веома обилан. Било је ту дијалога, приказа, рецитација, вежби и т.д. Мала Блажица Хофман из Забавишта соло је певала 'Мали продавац цвећа' и изазвала буру одушевљења. Ученица V разреда Државне женске занатске школе Зденка Томшић рецитовала је врло лепо 'Богумилову молитву'. Веома симпатична била је мала Љиљана Малетић, ученица Забавишта са рецитацијом 'Лалино писмо'. Ове најмање поборнице Црвеног крста биле су увек најтоплије поздрављене. Прослава је завршена паролом: У редове Црвеног Крста, нек се сваки брат и сестра сврста."[276]

Била је то уједно и последња велика одборска манифестација.

---

[275] АВНС Ф. 143, К. 31 Програм рада Среског одбора Друштва Црвеног крста у Сремској Митровици за 1940.

[276] *Срем*, 20. 12. 1940.

Последња Годишња скупштина Среског одбора Друштва Црвеног крста Сремска Митровица у Краљевини Југославији одржана је 9. фебруара 1941. године. Након разматрања проблема у вези са радом током 1940–41. (коментаришући ову скупштину, митровачки лист *Срем* записао је у закључку да Срески одбор може бити задовољан својим радом, тим пре што је „успех све бољи из године у годину”[277]) прешло се на избор председника и управе, па је тако и овај пут за челника Одбора изабран др Божидар Лужанин.[278]

Том приликом Лужанин је поднео извештај о раду у 1940. из којег сазнајемо да је Срески одбор у Сремској Митровици на почетку 1941. имао 156 редовних чланова „из редова грађана, чиновника 46, официра 12, свега 214. Помажућих чланова је било: из грађанства 144, чиновника 285, подофицира 5, свега 434”.[279]

Лужанин је посебно хвалио рад Подмлатка, у чијим редовима су се у последњој години мира нашле „све овдашње школе”. Подмладак је током године сабрао значајне прилоге „у новцу и намирницама” од чега је „отворена кухиња у Здравственој станици, где се прехрањује леп број сиромашних ђака, добијајући сваки дан топал и обилан ручак. Куњихом руководи сам шеф Здрав. станице др. Загорка Радоњић-Стојковић”.[280]

Пошто је известио о раду у 1940, Лужанин је изнео и предлог рада у 1941. који је заправо пресликан предлог рада за 1940. Буџет за годину је планиран на 18.000 динара и у њему су такође видљива увећања за путне трошкове, пропаганду, рад Подмлатка, одлазак у села, што је такође сведочило о томе да је Одбор био свестан околности у којима делује, с једне стране ограничен општим тешким стањем, а с друге подстакнут потребом да на исто одговори максималним напором.[281]

Па ипак, већ у марту, многи чланови Одбора наћи ће се у вртлогу политичких дешавања, укључујући и протест против потписивања Тројног пакта, који је у Митровици организован 27. и 28. марта 1941. Свега две недеље касније, митровачки Црвени крст престаће да постоји. Сремска Митровица постаће део „Независне Државе Хрватске” и та чињеница условиће тешка и масовна страдања у којима „најхуманија организација” не само да није могла да помог-

---

[277] *Срем*, 14. 2. 1941.

[278] АВНС, Ф. 143, К. 31 Записник Редовне Годишње скупштине Среског одбора Друштва Црвеног крста Сремска Митровица, 9. 2. 1941.

[279] АВНС, Ф. 143, К. 31 Записник Редовне Годишње скупштине...

[280] АВНС, Ф. 143, К. 31 Годишњи извештај о раду Среског одбора Друштва Црвеног крста у Срем. Митровици у 1940. год.

[281] АВНС Ф. 143, К. 31 Буџет сремскомитровачког Среског одбора Друштва Црвеног крста за 1941. годину.

не, већ су се поједини њени чланови нашли како на страни жртава, тако и на страни џелата, али и оних који су немо посматрадали страдања којима је од стране усташког режима био изложен пре свих српски народ у Срему.

ЗАКЉУЧАК

Црвени крст у Сремској Митровици од свог оснивања 1887. до избијања Другог светског рата прошао је дуг пут: од организације која је настала и деловала на „туђој" земљи, до масовног покрета који је у међуратном периоду не само радио на сопственом тлу већ се са пуним правом може сматрати и стожерном хуманитарном организацијом. У оба ова случаја, најпре месни, а потом и сремски одбор Црвеног крста у граду на Сави, своју мисију, произашлу како из начелних програмских аката Црвеног крста, тако и из докумената најпре угарског, односно хрватско-славонског, а потом и српског, односно југословенског Црвеног крста, обављао је кроз концепт „приватне помоћи", односно као израз личног хтења његових чланова, волонтера и потпомагача. У периоду након Другог светског рата, у условима опште превласти државе у свим пословима, и Црвени крст постаће продужена рука система, чиме ће, посебно у времену кризе (идеолошке) државе и њеног коначног краха и сам запасти у кризу.

За првих, нешто више од пола века свог рада, митровачки Црвени крст успео је да се развије из стидљиве организације у покрет који је, захваљујући искључиво личном напору „црвенокрсташа", постао активни и стални партнер Бановинске болнице смештене у граду на Сави, што се потврђивало чињеницом да је њен управник др Божидар Лужанин био његов најдуговечнији челник, а лекари активни судеоници у раду, чланови извршних тела и носиоци других значајних функција.

Организујући Подмладак, митровачки Црвени крст дао је значајан допринос јачању опште свести о потреби старања о личној хигијени, односно о потреби ширења свести о значају племенитости и хуманости како међу најмлађима, тако и међу њиховим родитељима. Уједно, у времену када је комуникација међу људима била знатно спорија него данас, Подмладак је био и „прозор у свет", прилика да се путем размене искустава са сопственим вршњацима стекну нова познанства, што се вредновало као нарочито добро.

Коначно, сабирајући у својим редовима и старе и младе, богате и сиромашне, мушкарце и жене, при чему је једна жена била и челник организације, митровачки Црвени крст дао је значајан допринос еманципацији, а његов велики интегративни капацитет и данас може бити темељ на којем је једино могуће градити здраву заједницу.

Stevo M. Lapčević

ACTIVITES OF THE MITOVICA COMMITTEE OF THE RED CROSS SOCIETY: 1887–1941

SUMMARY

Although the Red Cross in the city on the Sava river was an organization in which local Serbs showed little engagement at the time of its founding in 1887—viewing it as an extension of the Hungarian state—it would grow after the Great War into the most active, largest, and best-organized humanitarian organization in the area. Throughout its decades-long existence, it was led by prominent citizens of Mitrovica, primarily physicians; this leadership enabled the organization to expand its membership significantly while also offering its members the opportunity to acquire various skills and knowledge in the field of healthcare. The organization was particularly active from 1923, when it became part of the Belgrade Committee; ten years later, it was incorporated into the Danube Banovina Red Cross, headquartered in Novi Sad. In the period leading up to the April War, the Mitrovica Red Cross succeeded in developing the activities of its Youth branch as well as municipal committees in the district's villages. The people of Mitrovica were most notably engaged in flood relief efforts, the construction and provisioning of school canteens for underprivileged students, health education, and the collection of aid for underdeveloped and disaster-stricken regions of the Kingdom of Yugoslavia. With the outbreak of the April War, the organization was disbanded, and some of its members and board officials perished as victims of the Ustaša genocide.

Виктор Јеремић, мср
Нови Сад
viktor.jeremic1995@gmail.com

ОСНИВАЊЕ ВОЈНОГ АЕРОДРОМА У НОВОМ САДУ 1912–1913: ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ АВИЈАЦИЈЕ У ЈУЖНОЈ УГАРСКОЈ

Сажетак: У раду се на основу архивске грађе и периодике разматра оснивање војног аеродрома у Новом Саду 1912–1913. године, у ширем контексту развоја аустроугарске авијације. Пажња је посвећена стратешким разлозима избора Новог Сада, градској и војној процедури уступања земљишта, уређењу летелишта, изградњи приступног пута и организовању Авијатичарске свечаности (Летачких дана) у мају 1913. године. Рад показује да новосадски аеродром није настао као привремена летачка површина, већ као институционално планиран и технички припреман војни објекат. Његово јавно представљање у мају 1913. означило је један од важних тренутака у раном развоју авијације на простору јужне Угарске.[282]

Кључне речи: Нови Сад, војни аеродром, авијација, Аустроугарска, јужна Угарска, Сајлово.

Крајем XIX и почетком XX века, Аустроугарска монархија је своју политичку и привредну експанзију усмерила према Балканском полуострву које је било њен стратешки циљ. Проширење државне границе према југу и продор према Моравско-вардарској долини до Солуна било је формулисано као један од њених приоритета.[283] У том контексту држава је морала ићи у корак с временом и пратити светски и европски напредак у индустријским сферама и применити их према својој потреби. У вези с тим развој авијације и изградња

[282] Сви преводи извора са страних језика дело су аутора.

[283] Петар Опачић, *Ратни план Аустроугарског генералштаба за рат против Србије и ратни план Српског генералштаба за одбрану земље од аустроугарске агресије*, Међународни научни скуп „Велике силе и Србија пред Први светски рат" одржан 13–15. септембра 1974, Београд 1976, 499–522. Опширније о аустроугарској политици и односима са Србијом вид.: Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1966; Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2014; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, II, Нови Сад 2016; Владимир Ћоровић, *Односи Србије и Аустроугарске у XX веку*, Београд 2021.

аеродрома на кључним и стратешким локацијама спадају у интересе од државног значаја. То је препознао начелник аустроугарског Генералштаба, генерал Франц Конрад фон Хецендорф (Franz Conrad von Hötzendorf), који је од 1909. године наглашавао важност авијације. Сматрао је да је потребно да се на кључним тачкама Аустроугарске, односно у њеним пограничним деловима, поставе ваздухопловне јединице, а пре свега у Пшемислу (Przemyśl) у Пољској, Горици (Görz) у северној Италији и у Новом Саду.[284]

Периодика јужне Угарске, тачније лист *Délmagyarország* из Сегедина преносио је да је ваздухопловство у мађарском делу Двојне монархије у подређеном положају у односу на аустријски. Милиони који су планирани за набавку ваздухоплова и обуку пилота усмерени су на страну Аустрије и само ће она и њена авијација имати користи. Такође, вест наводи имена мађарских авијатичара који о сопственом трошку развијају летачке способности. У тексту се описују зачетници мађарске авијације окупљени око Ракошког летелишта.[285] Они су углавном без државне подршке и у тешкој материјалној ситуацији јер морају сами да граде авионе и да их поправљају. Један од њих, Михаљ Секељ (Székely Mihály), већ је стекао извесну славу и добио значајну помоћ од државе. Такође се помињу Ерне Хорват (Horváth Ernő), Геза Колбањи (Kolbányi Géza), један од најбољих авијатичара Гвидо Продам (Prodam Guidó), Андраш Квас (Kvasz András), Ерне Лањи (Lányi Ernő) и други. Из текста сегединског листа може се закључити да је недостајала институционална подршка мађарским авијатичарима, али да су они својим ентузијазом и жељом полако уводили Мађарску у свет авијатике.[286]

У истом сегединском листу налазимо вести о иницијативи да се изгради један ваздухопловни центар у Араду и ту смести авијатичарско одељење. У ту сврху, капетан ваздухопловних снага Аустроугарске Иштван Петроци (Petróczy István) у августу 1912. године посетио је Арад и разговарао је са грофом Тибором Телекијем (Teleky Tibor).[287] Прегледан је терен и установљено је да, уз минималне радове, авијатичарско одељење аустроугарске војске може бити формирано до средине октобра 1912. године. Телеки је још у фебруару исте године тражио од општинског одбора финансијску помоћ за овакав по-

---

[284] Мирослав В. Јаћимовић, *Новосадски војни авијатичари између два светска рата,* Нови Сад 2026, 9.

[285] Ракошко летелиште, или познато као Ракошко поље (Rákosmező), основано је 1909. године у источном делу Будимпеште и било је место окупљања мађарских авијатичара, чиме је постављен темељ каснијем развоју авијације.

[286] *Délmagyarország*, бр. 181, 7. август 1912.

[287] *Délmagyarország*, бр. 6, 18. август 1912.

духват, односно субвенцију од 10.000 круна.[288] Након тога уследила је инспекција од стране оружаних снага и капетана Петроција. У самом Араду дошло је до покушаја презентације авијатике у септембру 1912. године. Већ поменути Андраш Квас доживео је катастрофу јер се одмах по узлетању срушио.[289]

За почетак интензивнијег развоја авијације на простору јужне Угарске било је важно мишљење престолонаследника Франца Фердинанда (Franz Ferdinand). Иако он формално постаје инспектор оружаних снага у августу 1913. године, и пре тога је често имао велики утицај у војним питањима и доносио одлуке. *Délmagyarország* 13. септембра 1912. преноси извештај о великим војним маневрима у Мезехеђешу (Mezőhegyes), којима је присуствовао и престолонаследник. У тим маневрима учествовало је и летачко одељење аустроугарске војске са својим задацима и у садејству са копненим трупама. Извештај преноси да су успешни извиђачки летови авијације допринели да копнене снаге изврше напад. Франц Фердинанд је путем телефона обавештаван о кретању, маневрима и активностима авиона. Након слетања лично је пришао и честитао пилотима на успешно обављеном задатку. Важност овог извештаја је у томе што се сматрало да Франц Фердинанд није присталица развоја авијације. То су преносили и бечки и будимпештански листови. Међутим, након што се лично уверио у њихове могућности, авијација у Аустроугарској, а самим тим и у јужном делу Угарске, добила је на значају.[290] Непуних месец дана након одржаних маневара *Délmagyarország* преноси важну вест из Беча. План је да се из нових војних кредита набави сто авиона као и да се сагради два нова аеродрома, један у Галицији а други у Угарској, са свом пропратном инфраструктуром.[291] Тако је и Нови Сад дошао у сферу стратешког интересовања и почиње темељно и институционално формирање аеродрома, баш у време када српска држава на југу води борбе у Првом балканском рату.

Крајем XIX века, Нови Сад је имао 30.000 становника и био је важан привредни центар, пре свега трговине, заната, пољопривредних производа и баштованства.[292] Нови Сад се трудио да иде у корак са много већим и развијенијим европским градовима. Долазак авијације био је само питање времена али

---

[288] *Délmagyarország*, бр. 38, 16. фебруар 1912.

[289] *Браник*, бр. 174, 13. септембар 1912. У тексту *Браника* пише да је Квас успео да достигне четири метра у висину, али да се убрзо срушио и повредио ногу. Након тога „се тако нељутио, да је своју машину полио бензином и запалио".

[290] *Délmagyarország*, бр. 25, 11. септембар 1912.

[291] *Délmagyarország*, бр. 53, 13. октобар 1912.

[292] Трива Милитар, *Нови Сад на раскрсници минулог и садањег века / по изворима, забелешкама и сећању*, приредио Живко Марковић, Нови Сад 2000, 125.

и већ поменутих стратешких планова Аустроугарске који су нераскидиво везани за положај самог града, на југу државе, близу границе са Краљевином Србијом са којом су односи били затегнути током балканских ратова. Српска периодика је помно пратила успехе авијације током балканских ратова и гласно позивала владу и јавност да увиди потребу да се српска авијатика што брже и боље развија.[293] Свакако да је Аустроугарска била свесна важности развијања авијатике, и сматрала је да и сама треба интензивније да крене у правцу енергичнијег развитка, посебно у деловима земље који су се граничили са Србијом. То се примети и по реформи аустроугарске војске и по повећању регрутног контингента који су планирани за прву половину 1913. године.[294]

Током 1912. године авијација је на простору Аустроугарске постала појава која је привлачила пажњу јавности, штампе, војних кругова и државних власти јер је све чешће била присутна у свакодневном животу. Периодика је редовно пратила летачке приредбе, такмичења и војне вежбе, чиме се стварао утисак да авијација постаје један од важних чинилаца у временима која долазе. Загребачки *Србобран* током 1912. године доносио је низ вести које показују да се интересовање за авијацију није ограничавало само на Беч или веће центре Монархије, већ се ширило и на Загреб, Сарајево, Брчко, Опатију и друге градове. У јуну 1912. године лист је извештавао о међународном авијатичарском митингу на Аспернском аеродрому код Беча, одржаном под покровитељством надвојводе Леополда Салватора (Leopold Salvator von Österreich-Toskana). На том скупу учествовали су пилоти из више европских земаља али и шире: Белгије, Немачке, Француске, Италије, Аустрије, Румуније, Русије, Швајцарске и Перуа. Присуство чланова владарске куће, министара, представника цивилних и војних власти показивало је да авијација више није била само спортска или забавна дисциплина, већ појава која је имала и државни и војни значај.[295] У исто време, аустроугарска царска и краљевска војна управа наручила је четрнаест нових авиона за појачање ваздухопловне флоте, што јасно говори да се ваздухопловство све више укључивало у војне планове Монархије.[296] Посебно је значајно што су се прве авијацијске активности јављале и у Босни и Херцеговини. *Србобран* је преносио да су за 4. август 1912. године били планирани *јавни узлети* авијатичара Видмера (Jano Vidmer) из Трста у Сарајеву и Брчком, уз напомену да у Босни влада велико интересовање за летење аероплана.[297] То сведочи да је авијација већ пре Првог светског рата по-

[293] *Србобран*, год. XXX, бр. 20, 8. фебруар 1913.

[294] *Србобран*, год. XXX, бр. 62, 1. април 1913.

[295] *Србобран*, год. XXIX, бр. 123, 24. јун 1912.

[296] *Србобран*, год. XXIX, бр. 115, 14. јун 1912.

[297] *Србобран*, год. XXIX, бр. 152, 31. јул 1912.

стала део ширег простора, па и у крајевима који нису били главни центри развоја. Истовремено, вести о гостовању руског авијатичара Славорозова у Опатији, кога је Одбор за забаву позвао да изведе уметничке летове након што се прославио на митингу у Бечу, показују да је авијација имала и туристички, забавни и културни карактер.[298]

Међутим, сви ови потези имали су један циљ а то је припремање јавности за техничку новину која ће имати све већу употребу, поготово ако имамо у виду да ће та употреба бити у војне сврхе. Вести из Француске о *такмичарским вежбама* са новчаном наградом од 25.000 франака, у којима је циљ био да се са висине од 800 метара бомбама погоди правоугаони циљ, показују да је авион био посматран као средство будућег ратовања.[299] Слично томе, руски министар рата одобрио је одржавање утакмица војних ваздухоплова у Петрограду од 23. августа до 8. септембра. Ове вести, иако се односе на Француску и Русију, у аустроугарској и српској периодици имале су шири значај јер су показивале правац у ком се авијација развијала у Европи.[300] Због свега поменутог, 1912. година може се посматрати као година снажне промоције авијације на простору Аустроугарске а посебно у њеном угарском делу. Летачке приредбе, јавни узлети, међународни митинзи и војне набавке стварали су атмосферу у којој је авион постајао предмет дивљења јавности али и предмет будућих војних планова. Управо у таквом контексту треба посматрати и касније оснивање војног аеродрома у Новом Саду.

Одлука о Новом Саду као будућем стратешком и важном седишту авијатике вероватно је донета раније. Министарство војске се обратило Магистрату града Новог Сада са захтевом за уступање земље за изградњу аеродрома децембра 1912. године.[301] Формална процедура почела је у јануару 1913. године. Процедура је била детаљна, институционализована и подразумевала је све инстанце власти јер се ради о државном и војном пројекту. Грађа Магистрата Новог Сада из 1913. године указује да је град те године званично почео са оснивањем војног аеродрома, на западним ободима града, прецизније на подручју између данашњег Булевара Европе и насеља Сајлово. Према одлуци Магистрата, за потребе војног аеродрома царско-краљевској војној благајни било је на коришћење дато градско земљиште површине 151 јутро и 584 квадратна хвата, односно приближно 87,1 хектар. Поред тога, у документу се спомињу и додатна 2 јутра и 1078 квадратних хвати, односно 1,54 хектара, који треба да буду предмет отуђења. Простор је био одређен као летелиште

[298] *Србобран*, год. XXIX, бр. 183, 12. септембар 1912.

[299] *Србобран*, год. XXIX, бр. 165, 17. август 1912.

[300] *Србобран*, год. XXIX, бр. 135, 10. јул 1912.

[301] М. В. Јаћимовић, *Новосадски авијатичари*..., 9.

дужине 1.400 метара и ширине 700 метара. Земљиште се давало на десет година, почев од јануара 1913. године, уз могућност продужетка за још десет година, односно до укупно двадесет година. Иако је земљиште остало у својини града, војна благајна је добијала право да га користи за војни аеродром и да на њему подиже потребне привремене објекте, пре свега хангаре и пратећу инфраструктуру која је потребна за функционалан рад аеродрома. Град је преузео обавезу да простор припреми за авијацијску употребу. Делови терена који су до тада били обрадиве површине, морали су у рано пролеће 1913. године бити обрађени а све неравнине које би могле ометати кретање авиона по земљи поравнате. Посебно су значајне техничке обавезе које показују како је пројекат био конкретан. Град је морао да изврши одводњавање летелишта подземним цевима, како не би остала стајаћа вода после већих киша. Такође, било је предвиђено да се од Футошког пута до простора за хангаре у пролеће 1913. године изгради камени пут ширине три метра. Ови списи важан су доказ да је будући аеродром био званично планиран, правно уређен и технички припреман као војни објекат, а не само као привремено летелиште.[302] Земљиште које град уступа није у потпуности припадало самом граду. Одређена приватна лица имала су своје парцеле на простору који је по пројекту предвиђен за изградњу аеродрома и тај део је био предмет отуђења. Град је то решио тако што је власнике земље исплатио у новцу. Укупно је плаћено 2.664 круне и 88 филера.[303]

Након што су решени имовинскоправни односи, приступило се грађевинским радовима. Надзор над извођењем радова је поверен капетану Иштвану Петроцију који је у то време боравио у Новом Саду са својом ваздухопловном јединицом која је била највероватније смештена негде у близини данашњег Мишелука и имала задатак да ваздушним патролама чува јужну границу и врши извиђања, али без улазака у борбу.[304] У таквим извиђањима аустроугарски авијатичари често су улазили дубље у територију Србије. Аустроугарски авиони прелетали су границу на Сави и Дунаву и та пракса настављена је током читаве 1913. и 1914. године. Најчешће су вршени извиђачки летови над Београдом али и долином Мораве и над Пожаревачким округом. Након што је Аустроугарска донела уредбу о забрани прелета преко своје територије за српске, руске и италијанске авионе, српска држава одговорила је истом мером и 3. марта 1913. године донела *Уредбу о саобраћају справама које се крећу по*

[302] Историјски Архив Новог Сада (даље у тексту: ИАНС), Фонд 1, 1192/1913.

[303] ИАНС, Ф. 1, 3880/1913.

[304] М. В. Јаћимовић, *нав. дело*, 9–14.

ваздуху. Уредба је створила законски основ за санкције према пилотима аустроугарских ваздухопловних снага.[305]

Процес оснивања војног аеродрома у Новом Саду 1913. године може се пратити и кроз сачувану преписку између градских власти и Петог царско-краљевског авијатичарског пука (K. u. k. Luftschifferabteilung, Flugpark Nr. 5), вођену од априла до септембра 1913. године. Ова документација пружа увид у практичне изазове са којима се суочавало уређење терена намењеног за будући војни аеродром. Иако је град Нови Сад уступио потребну површину земљишта војним властима, сам простор није био одмах погодан за ваздухопловну намену. Након обиласка и прегледа терена, команда Петог пука указала је на бројне недостатке које је било неопходно отклонити пре почетка његовог коришћења. Примедбе су се односиле на конкретне проблеме, попут неравног земљишта, влажних и мочварних делова, рупа, пањева, жбуња, задржавања воде, као и оштећења на приступним путевима. Комисија је, између осталог, препоручила да град забрани терање стоке преко нижих и мекших делова аеродромског простора након обилнијих падавина. Овај детаљ јасно показује да је будући аеродром настајао на земљишту које је и даље било у употреби за пољопривредне и сточарске потребе. Посебно питање представљале су веће неравнине на терену. Војни представници сматрали су да је њихово изравнавање неопходно како би се обезбедили услови за извођење летачких вежби. Иако су градске власти прихватиле већину предложених радова, одбиле су да преузму трошкове изравнавања већих теренских неравнина, образлажући да таква обавеза није била предвиђена уговором и да град за те радове није располагао довољним финансијским средствима.[306]

Градске власти су већ током марта 1913. године радиле на обезбеђивању пута до аеродрома. Из архивске грађе се види да питање пута није било споредно, већ саставни део уговарања и техничког оспособљавања простора намењеног војној авијацији. На седници од 8. марта 1913. године разматрана је измена раније предвиђене трасе, па је предложено да се пут ка аеродрому и радови на њему не изводе од Футошког него од Пирошког (Руменачког) пута, јер је та варијанта била краћа и јефтинија. Због тога је укупни годишњи закуп за земљиште смањен са 6.000 на 5.000 круна. Да се радило о припреми за употребу аеродрома, потврђују и документа из друге половине марта. Предузеће *Magyar Asphalt Rt.* обавестило је 15. марта 1913. године градске власти да је, на захтев градске инжењерске службе, потребно уклонити камену калдрму из Улице Зрињи Илоне (данашња Улица Петра Драпшина) и да је треба превести до места удаљеног 2,7 километара од Пирошке капије, односно према путу

[305] Војислав Вујовић (ур.), *Српска авијатика 1912–1918*, Београд, 1993, 25.

[306] ИАНС, Ф. 1, 29141/1913.

који је водио ка војном аеродрому. Неколико дана касније, 22. марта, сачињена је и посебна понуда за превоз 480 м³ природног камена на пут који је водио према аеродрому. У понуди је изричито наведено да радови морају почети одмах и да треба да буду завршени у року од три недеље.[307]

За симболични дан отварања новосадског војног аеродрома могу се узети „Летачки дани", који су одржани 11. и 12. маја 1913. године, а нарочито други дан манифестације, 12. мај, када је на новом аеродрому изведен главни летачки програм. Ференц Немет овај догађај представља као први велики аеромитинг у Новом Саду и као промоцију новоизграђеног војног аеродрома на Југовићеву, односно на простору тадашње пустаре Исаилово/Сајлово. Према његовом приказу, изградња аеродрома била је до краја априла 1913. већ приведена крају, па је свечаност из маја имала улогу јавног представљања новог војног и ваздухопловног простора. Значај овог догађаја излазио је из локалног оквира. Аеромитинг је био организован под покровитељством надвојводе Јозефа Августа (Joseph August of Austria), који је и лично присуствовао свечаности. У Нови Сад су стигли бројни високи званичници, представници војних, политичких, верских и градских власти. Воз којим је дошао надвојвода Јозеф дочекали су новосадски велики жупан Бела Матковић и карловачки митрополит патријарх Лукијан Богдановић.[308] После свечаног дочека и ручка у граду, званице су се упутиле на аеродром, који је био обезбеђен и окружен великим бројем посетилаца. Манифестацији је присуствовало око 40.000 гледалаца, што показује да је отварање аеродрома било један од највећих јавних догађаја у Новом Саду уочи Првог светског рата.[309] Загребачки *Србобран* објављио је вест о великим припремама и најави аеромитинга у Новом Саду, као и да ће од високих званица, поред покровитеља надвојводе Јозефа Августа, бити и министар трговине Бети (*Beöthy László*) и министар домобранства Угарске тј. земаљске одбране Хазаи (Hazai Samu).[310] Програм је имао војни, спортски и пропагандни карактер. Њиме је требало показати достигнућа тадашње аустроугарске авијације, али и пробудити интересовање јавности за развој авијације. У летачком делу програма учествовали су познати војни пилоти, међу којима су били Милан Узелац (Milan Uzelac), Бела Лошонци (Losonczy Béla), Карољ Банфи (Bánffy Károly), Алексеј Андраш (András Alekszej), Јожеф Шохар (Sohár József) и Курт Вилхелм (Kurt Wilhelm), док је Иштван Петроци имао значајну улогу у припреми и промоцији манифестације. Публици су

---

[307] ИАНС, Ф. 1, 8732/1913.

[308] *Браник*, год. XXIX, бр. 85, 14. мај 1913.

[309] Ференц Немет, *Први аеромитинг у Новом Саду – „Летачки дани" 11. и 12. маја 1913*, *Рад Музеја Војводине*, 59, Нови Сад 2017, 71–77.

[310] *Србобран*, год. XXX, бр. 93, 9. мај 1913.

приказани узлети моноплана и биплана, летови на већим висинама, прелети преко Дунава и друге летачке вежбе. Посебну пажњу изазвао је Милан Узелац који је већ самим доласком у Нови Сад скренуо пажњу јавности, пошто је из Фишаменда код Беча долетео без слетања, прешавши око 410 километара.[311] О овом подвигу Милана Узелца детаљно је писао *Bácskai Hírek*, тадашњи лист из Бачке Паланке. Узелац, командант авијатичког парка у Бечком Новом Месту, кренуо је у четвртак 10. априла у 5 часова ујутру са својим двокрилним авионом, и упркос великом ветру, стигао у Нови Сад после 9 часова ујутру. *Hírek* преноси да је његов долазак изазвао велико одушевљење јер је стигао неочекивано. Телеграм који је требало да најави Узелчев долазак стигао је тек око 11 часова.[312]

Иако је аеродром првобитно био намењен војним потребама, његово представљање јавности организовано је као велики градски и цивилни догађај. Летачки дани су тако означили његово прво јавно представљање. Простор који је до тада био уређиван искључиво за потребе аустроугарске војске први пут је постао место на којем су се окупили бројни грађани како би присуствовали летачким демонстрацијама и изблиза видели најновија достигнућа ваздухопловства. Та манифестација показала је да Нови Сад није имао значај само као место војне инфраструктуре у пограничном делу Монархије. Истовремено, град се потврдио и као једно од средишта у којима су се одвијали први кораци развоја авијације на простору јужне Угарске.

На јесен 1913. настављени су радови на уређењу аеродромске инфраструктуре. Поред радова на припреми терена, приступних путева и хангарског простора, сачувана је грађа која показује да је новосадски војни аеродром крајем 1913. године добијао и елементе трајније војне инфраструктуре. Радило се на биолошком уређају за пречишћавање отпадних вода на новосадском аеродрому. Фирма *Gabler J.* из Будимпеште у новембру 1913. године доставила је Инжењерској канцеларији града Новог Сада технички опис и нацрте патентираног уређаја *Dittler* за биолошко пречишћавање. У опису је наглашено да систем служи за пречишћавање фекалних и отпадних вода, после чега се вода, без непријатног мириса и без опасности по здравље, може одводити у улични или кишни канал. Овај спис је значајан јер показује да је аеродром замишљен као функционалан војни простор, а не само као привремена летачка површина. Питање санитарног уређења летачке касарне сведочи о присуству војног особља, о потреби за редовним смештајем и о намери да се простор технички прилагоди редовној употреби. Тиме се оснивање новосадског аеродрома још

---

[311] Ф. Немет, *Први аеромитинг у Новом Саду...*, 71–77.

[312] *Bácskai Hírek*, год. IX, бр. 16, 20. април 1913.

јасније показује као институционално вођен и технички разрађен војни пројекат.[313]

***

Оснивање војног аеродрома у Новом Саду 1912–1913. године део је ширег процеса у коме је авијација, од техничке новине и атракције за јавност, постепено постајала средство које ће се користити у војне сврхе. Аустроугарска монархија је у годинама пред Први светски рат настојала да прати развој европске авијације и да је уклопи у сопствене војне планове. У том оквиру простор јужне Угарске, а посебно Нови Сад, добијао је важност због свог географског положаја, близине српске границе и све затегнутијих односа између Беча и Београда у време балканских ратова. Нови Сад није изабран случајно. Његов положај на јужном ободу Монархије, у близини Дунава и главних праваца према Србији, уклапао се у потребу аустроугарске војске да ваздухопловне јединице распореди у пограничним и стратешки осетљивим деловима државе.

Оснивање војног аеродрома у Новом Саду треба посматрати као важан сегмент историје авијације у јужној Угарској, али и као део ширих војних и политичких припрема Аустроугарске монархије у годинама непосредно пред Велики рат. Нови Сад је у том процесу постао више од локалног градског средишта. Он је постао једна од тачака у систему пограничне војне контроле, али и простор на коме се модерна авијација први пут видљиво укрстила са градском управом и њеном организационом структуром, војном стратегијом и плановима. Управо у томе лежи значај новосадског аеродрома, јер он није био само место узлетања и слетања авиона већ сведочанство о времену у коме је авијација улазила у војне планове, градски простор, свест и животе обичног народа као симбол почетка једног новог доба.

[313] ИАНС, Ф. 1, 36509/1913.

Viktor Jeremić

THE ESTABLISHMENT OF THE MILITARY AIRFIELD IN NOVI SAD, 1912–1913: A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF AVIATION IN SOUTHERN HUNGARY

SUMMARY

Based on archival sources and contemporary periodicals, this paper examines the establishment of the military airfield in Novi Sad in 1912–1913, within the broader context of the development of Austro-Hungarian aviation in Southern Hungary. Attention is given to the strategic reasons for choosing Novi Sad, the municipal and military procedures for allocating land, the preparation of the flying ground, the construction of the access road, and the organization of the Aviation Days in May 1913. The paper argues that the Novi Sad airfield was not created as a temporary flying ground, but as an institutionally planned and technically prepared military facility. Its public presentation in May 1913 marked an important moment in the early development of aviation in Southern Hungary.

Михајло Иванчевић, мср
Докторанд
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
mihajlo.ivancevic@ff.uns.ac.rs

ПРИКАЗ СТЈЕПАНА РАДИЋА У ЛИСТУ СРБИЈА ИЗ СРЕМСКЕ МИТРОВИЦЕ

Сажетак: Једна од кључних личности периода парламентарне демократије у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина СХС), на страни хрватских политичких чинилаца, био је председник Хрватске републиканске сељачке странке (ХРСС) Стјепан Радић. Због свог политичког деловања нашао се на удару листа Народне радикалне странке (НРС) *Србија* из Сремске Митровице. Аутор ће кроз рад приказати описе личности Стјепана Радића и политичке осцилације ХРСС-а током постојања листа *Србија*, односно од 1919. до 1927. године. Овај приказ биће остварен кроз анализу најупечатљивијих чланка.

Кључне речи: *Србија*, Стјепан Радић, политичке борбе, ХРСС, Краљевина СХС.

УВОД

Србија је била политички орган Народне радикалне странке (НРС), преко којег је сваки њен противник био нападан.[314] *Србија* се кроз године свог постојања у неким тренуцима сукобљавала и са својим страначким колегама и листовима, услед сукоба који су тињали унутар НРС-а, нарочито после смрти Николе Пашића децембра 1926. године.

Први уредник листа Лазар Рашовић[315] био је доследан у свом противљењу аутономији, конфедерацији, федерацији или потпуној независности Хрватске. Он је негативно окарактерисао друштвенополитичке кругове у хрватском народу који су подржавали горе наведене ставове. Кроз даљу анализу текстова

[314] Душан Попов, *Српска штампа у Војводини 1918–1941*, Нови Сад 1983, 96.

[315] Више о личности Лазара Рашовића погледати: Стево М. Лапчевић, *Орао међу соколима: политичка и лирска заоставштина др Лазара Рашовића*, том 1, Нови Сад – Сремска Митровица 2022; Стево М. Лапчевић, *Орао међу соколовима II: новински и други текстови*, Нови Сад – Сремска Митровица 2025.

часописа *Србија* о Стјепану Радићу и Хрватској републиканској сељачкој странци (ХРСС) добиће се јаснија слика о Радићевом политичком деловању и личном карактеру.

Позиција главног уредника *Србије* током 1923. године прелази са Лазара Рашовића на Момира Николића, а затим током исте године на Миленка М. Јаношевића. Ове измене неће пуно утицати на однос према Радићу. Промена става уредништва према Стјепану Радићу, вођи ХРСС-а, уследиће због варијабилних политичких ставова председника странке Радића и његове спремности на преговоре са НРС-ом. Покушаји успостављања споразума на линији НРС–ХРСС уредништво *Србије* углавном је поздрављало, док су дописници у већини случајева задржавали сумњичав став према политичким идејама Стјепана Радића.

РАДИЋ КАО ПОЛИТИЧАР И ВОЂА ХРСС-А КРОЗ ЛИСТ СРБИЈА

На самом почетку рада листа *Србија* Радић је окарактерисан као издајник због тврдњи о сарадњи са Италијом ради сопствених политичких циљева.[316] Потом је изнета тврдња како присталице Јосипа Франка сарађују са Радићем.[317] Термин франковац[318] уредништво и дописници *Србије* користиће као најоштрију увреду на рачун Хрвата који су били против Краљевине СХС.

Уредник *Србије* Лазар Рашовић показивао је нетрпељивост према Радићевим политичким ставовима, приказујући програм ХРСС-а као малициозан, јер председник странке тежи успостављању хрватске државе или обезбеђивању широке аутономије за хрватски народ унутар заједничке југословенске творевине.[319]

Радићево хапшење у мају 1919. године у чланцима листа *Србија* из 1920. године истовремено је поздрављено и критиковано. Његово хапшење је било правдано кроз текстове, али се и указивало на чињеницу да је провео годину дана у притвору.[320] Тек у јуну 1920. године против Радића је подигнута опту-

---

[316] „Степан Радић", бр. 2, 28. март 1919, 2.

[317] „На раскршћу", бр. 8, 11. април 1919, 1–2.

[318] Због каснијег писања *Србије* потребно је појаснити да је термин франковац са собом носио негативну конотацију, услед антисрпских ставова које је Јосип Франк пропагирао током своје политичке каријере.

[319] Лазар Рашовић, „Аутономије", бр. 27, 28. мај 1919, 1.

[320] Полиб, „Затвор Стјепана Радића", бр. 5, 16. јануар 1920, 1–2.

жница,[321] након чега је изведен пред суд[322] и осуђен на две и по године затвора.[323]

Током јесени 1920. године дописници *Србије* анализирају политичке ставове Радића и његове странке, наговештавајући да је разлог сепаратистичког расположења хрватских сељака сам Радић, припомогнут франковцима.[324] Притвор Радића у којем је боравио, према уредништву *Србије*, донео је још већу популарност његовим ставовима међу Хрватима.[325]

Посебан акценат стављен је на скупштину ХРСС-а, која је одржана 8. децембра 1920. године, где је Радић дао своју подршку идеји републике и истакао „да је Хрватска окупирана од Срба". Изабрани посланици ХРСС-а за Конституанту, на овој скупштини су заједно са Радићем „положили заклетву Хрватском народу и републици".[326] Уредништво *Србије* окарактерисаће ову скупштину и полагање заклетве као антисрпски став.

У дописничком тексту Ђорђе Прерадовић истиче како Радић изазива српску политичку елиту на двобој. Прерадовић је одсуство Радића и ХРСС-а са седница Уставотворне скупштине приказао као позитивну појаву.[327] Поред тога, изнета је тврдња како читава хрватска политичка елита подржава Радића и отуд његов успех.[328] У тексту Посматрача, наводи се да Радић никад неће прихватити централистичко државно уређење, а као највећи компромис са централним властима Краљевине СХС представљала би могућност шире аутономије хрватском народу у заједничкој држави.[329] Почетком 1921. године лист *Србија* износи оптужбу против Радића за вођење кореспонденције са непријатељима Краљевине СХС, ради враћања династије Хабзбург на власт.[330] О Радићевим циљевима уредништво *Србије* доноси нови текст у којем тврди да он пристаје на централистички систем „само кад би држава била република".[331] Радић је у два чланка оспоравао титулу краљ Хрвата у интитулацији

---

[321] „Стјепан Радић пред судом", бр. 65, 6. јун 1920, 2.

[322] „Домаћа кроника – Радић пред судом", бр. 76, 11. јул 1920, 3.

[323] „Домаћа кроника – Радић осуђен!", бр. 85, 6. август 1920, 2.

[324] Гаврило Миковић, „За идеју Србије", бр. 116, 22. октобар 1920, 1.

[325] „Хоће ли се поучити", бр. 136, 4. децембар 1920, 1.

[326] „Са Радићеве скупштине", бр. 139, 12. децембар 1920, 1.

[327] Ђорђе Прерадовић, „Кога нема без њега се може", бр. 143, 22. децембар 1920, 1.

[328] „Хрватско питање", Исто, 1.

[329] Посматрач, „На мртвој тачци", 24. децембар 1920, 1.

[330] „Противдржавни рад Радићеваца", бр. 11, 30. јануар 1921, 2.

[331] „У том грму лежи зец", бр. 17, 15. фебруар 1921, 1.

краља Петра I, с обзиром на то да се противио српском монарху.[332] Радић се противио Београду као престоници монархије, а Србију је окарактерисао као Турску. Кроз ове чланке наглашава се антидржавни став Радића као политичара. Уредништво критикује горе поменуте Радићеве идеје, приказујући их као апсурдне услед присуства српског народа на територијама које вођа ХРСС-а сматра просторима самосталне хрватске државе.[333]

Након проглашења Видовданског устава појављује се тврдња да је Радић повезан са покушајем атентата на регента Александра 28. јуна 1921. године. Као доказ овој тврдњи коришћене су речи Николе Ковачевића, посланика Комунистичке партије Југославије (КПЈ), који наговештава могућност сарадње Радићевих присталица са комунистима.[334]

Дописник *Србије* Михаило Медаковић популарност Радића и његових политичких ставова међу Хрватима повезаће са позивањем на Римокатоличку цркву и традицију хрватског народа.[335] У очима уредништва листа *Србије* Радић је био вођа Хрвата – ова тврдња је описана речима да међу Хрватима постоји недостатак политичара „већег стила".[336] У листу *Србија* истакнута је могућност да вођа ХРСС-а изнесе хрватско питање пред Лигу народа,[337] где је приметно настојање да се Радић прикаже као номинални републиканац, који прикрива своје антисрпске ставове. Поред позивања на римокатоличку вероисповест, наводи се да је кроз антисрпску реторику добио додатну популарност међу Хрватима.[338]

Почетком 1922. године дописник *Србије* показује страх услед огромне подршке Стјепану Радићу међу чиновницима Хрватске и Славоније.[339] За главног кривца неразумевања и непостојања споразума између Срба и Хрвата дописник Јован Рајковић криви Стјепана Радића лично.[340] Сепаратистичком расположењу допринеће ставови председника странке Радића да Срби и Словенци никада неће бити исти народ са Хрватима.[341] Дописник *Србије*, потпи-

---

[332] „Радићево изазивање", бр 19, 20. фебруар 1921, 1; „Преко тога нема се куда", бр. 52, 11. мај 1921, 1.

[333] „Преко тога нема се куда", бр. 52, 11. мај 1921, 1.

[334] „Радић и атентатори", бр. 76, 7. јул 1921, 3.

[335] Михаило Медаковић, „Ултрамонтанизам као сметња јединству", бр. 89, 7 август 1921, 1.

[336] „Фаталне погрешке Хрвата", Исто, 1.

[337] „Прилике у Хрватској", бр. 133, 11. новембар 1921, 1.

[338] „Још реч две о приликама у Хрватској", бр. 136, 25. новембар 1921, 1–2.

[339] Х, „Из славонске крајине", бр. 1, 1. јануар 1922, 1.

[340] Јован Рајковић, „Осврт на градске изборе у Загребу и прилике у Хрватској", бр. 5, 13. јануар 1922, 1–2.

[341] „Радић је бацио рукавицу", бр. 10, 27. јануар 1922, 1.

сан као Економ, навешће како Радића уопште није брига за сељаке, иако му се странка назива и сељачка.[342] Кроз горе анализиране новинске чланке можемо уочити понижавање Радића као политичара. Уредништво користи Радићев сепаратизам са циљем одвајања Словенаца од могућег политичког савеза са Радићем.

Стварање Хрватског блока као савеза хрватских политичких странака, као и њиховог меморандума, лист *Србија* представља као нови израз Радићевог негативног деловања.[343] У извештавању о меморандуму и учешћу Радића у његовој изради коришћена је сензационалистичка реторика, укључујући изразе попут: бацање рукавице и објављивање рата централним властима.[344] Уредништво објављује Радићеву одлуку да ХРСС на наредним парламентарним изборима наступи самостално, након чега су исмејане политичке странке чланице Хрватског блока због њиховог поверења у Радића.[345]

Дописник *Србије*, потписан као RAUL, навешће да тадашња Радићева популарност може лако да пређе у разочарање гласача и његов политички пораз, па чак и обрачун гласача са вођом ХРСС-а.[346] У наставку се анализирају Радићеви ставови о територијама које припадају хрватском народу, при чему уредништво *Србије* ово оцењује као сулуде политичке идеје.[347] Утицај који је Радић остварио на хрватски народ тумачио се на следећи начин: „извор ХРСС-ове снаге су само сељачке масе, док је интелигенција против њега".[348] Након тога уредништво *Србије* констатује пад Радићеве популарности, који се доводи у везу са неиспуњеним очекивањима и датим политичким обећањима.[349]

Након претходно анализираних чланака стиче се утисак да лист *Србија* не може благонаклоно писати о Радићу. Овакав став делимично се мења након чланка у којем је објављена информација да ће Радић присуствовати годишњици Кумановске битке.[350] Заокрет се наставља и у наредном чланку, у ко-

---

[342] Економ, „Хрватска Сељачка Републиканска Странка према Хрв. Сељацима", бр. 14, 5. фебруар 1922, 2.

[343] „Меморандум Хрватског Блока", бр. 17, 12. фебруар 1922, 2; „Меморандум Хрватског Блока", бр. 18, 15. фебруар 1922, 1; „Меморандум постоји", бр. 19, 17. фебруар 1922, 1–2; П-ски, „Апел Хрватског Блока", бр. 20, 19. фебруар 1922, 1.

[344] „Рукавица је бачена", бр. 24, 1. март 1922, 1; „Радић је објавио рат!", Исто, 1.

[345] „Радић против Хрв. Блока", бр. 37, 31. март 1922, 2.

[346] RAUL, „У кањугу", бр. 77, 7. јул 1922, 1.

[347] „Радићево лудовање", бр. 88, 2. август 1922, 1.

[348] „Хрватско питање и наша штампа", бр. 109, 20. септембар 1922, 1.

[349] „Распад радићеваца", бр. 112, 29. септембар 1922, 1–2.

[350] „Радић попушта", бр. 117, 8. октобар 1922, 3.

јем се уочава значајна нада уредништва листа *Србије* у могући долазак Радића у Београд, ради преговора са НРС-ом.[351] Јован Рајковић, дописник *Србије*, изнео је став у којем сматра да је Радић господар Хрвата, услед чега инсистира на што бржем решавању српско-хрватских односа.[352] Уредништво ће потом у два наредна чланка изнети нове промене: могућност доласка представника Хрватског блока на преговоре у Београд, при чему се међу њих убраја и Радића,[353] наводи се да је Хрватска странка права (ХСП), односно франковци, искључена из хрватског политичког савеза одлуком самог Радића, због противљења ХСП-а преговорима у Београду.[354]

Лазар Рашовић, као уредник листа *Србија*, урадио је интервју са Стјепаном Радићем. Интервју одступа од претходне уређивачке политике листа *Србија* с обзиром на то да приказује Радићеву личност и политичко деловање као позитивно. Рашовић своје закључке о разговору и утиске о Радићу на крају чланка преноси следећим речима: „Опростивши се са г. Радићем пошао сам у уверењу, да су односи између Срба и Хрвата у почетку сређивања".[355] Сличне оцене поново се појављују кроз вест о скором доласку Радића у Београд, а такође и тврдњу да Радић као вођа Хрватског блока одустаје од борбе за републику и хрватску аутономију. Потребно је нагласти да *Србија* истовремено настоји да оправда своје раније нападе на Радића и ХРСС тумачећи их у датом контексту као исправне поступке.[356]

Преокрет у описима Радића као политичара не треба да изненађује обзиром на то да уредништво *Србије* како под Рашовићем, тако и касније под Николићем и Јаношевићем, своје ставове о политичким личностима углавном прилагођава ставу врха НРС-а према њима. Тако је у периоду од почетка октобра до краја децембра 1922. године Радић постао „нада" за решавање сукоба између Срба и Хрвата.

С обзиром на то да су српско-хрватски преговори пропали крајем 1922. и почетком 1923. године,[357] *Србија* ће се вратити негативним описима Радића као политичара. В. Шурлан, дописник листа *Србија*, Радића описује као човека који је „пљунуо на то братство и човечност, што је посведочено крвљу и патњом једног милиона мученика; и наше стрпљење треба да престане", ми-

---

[351] „Стјепан Радић иде у Београд (?!)", бр. 118, 11. октобар 1922, 1.

[352] Јован Рајковић, „Српско-хрватско питање", бр. 124, 25. октобар 1922, 2–3.

[353] „Нека је срећно", бр. 135, 19. новембар 1922, 1; „Блок долази", 22. новембар 1922, 2.

[354] „Хрватски блок искључио Франковце", бр. 139, 29. новембар 1922, 2.

[355] Лазар Рашовић, „Мој разговор са г. Стјепаном Радићем", бр 140, 1. децембар 1922, 1.

[356] „Наше становиште", бр. 142, 6. децембар 1922, 1.

[357] Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић: Српско-хрватски спор*, Београд 2010, 210–213.

слећи на стварање заједничке државе.[358] Радићев говор у Загребу фебруара 1923. године окарактерисан је као изричито антидржавни.[359] Пренете су и речи Радића како ће дан након избора, односно 19. марта, осванути „миротворна и човечанска република" која ће „отворити свој сабор на Маркову тргу".[360] Дописник *Србије*, потисан као С, у свом чланку о Видовданском уставу окарактерисаће Радића као једног од највећих противника државе и уставног поретка.[361]

Резултат ХРСС-а на изборима марта 1923. године приказан је као пораз, с обзиром на то да ће поменута странка бити принуђена на учешће у парламентарном животу.[362] Момир Николић, нови уредник *Србије*, износи став да је немогуће замислити остварење споразума између НРС-а и ХРСС-а. Николић у Радићевом доласку у престоницу државе не види преокрет у политици већ пребацивање тежишта хрватског питања из Загреба у Београд.[363] Из анализираних новинских чланака можемо закључити да се не полаже поверење у Радићеве намере.

У три броја *Србије* изаћи ће чланци под заједничким насловом „Старчевићанство и Радићевштина". Кроз ове текстове дописник листа, потписан као Др. Ст. Дедић, износи став да се зачеци Радићевог покрета могу пратити још у политичкој делатности странке Анте Старчевића, из које је, према његовом тумачењу, касније проистекла ХРСС. Притом аутор Радића описује као диктатора у ХРСС-у, док политику поменуте странке карактерише као шовинистичку, приказујући да је то директно наслеђе Старчевића.[364]

Србија ће пренети интервју који је новинар листа *Новости* урадио са Радићем. Према том интервјуу, Радић је расположен за преговоре са НРС-ом у циљу постизања српско-хрватског споразума.[365] Уредник Николић наглашава да би се у случају недоласка Радића у Београд хрватско питање могло решавати применом Видовданског устава.[366] Николић ће потом дати анализу могућег

---

[358] В. Шурлан, „Наше добро", бр. 2–3, 6. јануар 1923, 2.

[359] „Скупштина Хрватске Републиканске Сељачке Странке у Загребу", бр. 12, 2. фебруар 1923, 1–2.

[360] „Радић и 19. март", бр. 19, 18. фебруар 1923, 2.

[361] С, „Видовдански устав", бр. 22, 22. фебруар 1923, 1.

[362] „Радић је поражен својим успехом", бр. 43, 22. март 1923, 3.

[363] Момир Николић, „Послеизборна ситуација", бр. 45, 24. март 1923, 1.

[364] „Старчевићанство и Радићевштина", бр. 42, 21, март 1923, 2; бр. 43, 22. март 1923, 2; бр. 44, 23. март 1923, 2.

[365] „Интервју са г. Стјепаном Радићем", бр. 45, 24. март 1923, 3.

[366] Момир Николић, „Послеизборна ситуација", бр. 46, 25. март 1923, 1.

доласка ХРСС-а у Београд током које наводи и најрадикалније решење, односно хапшење припадника ХРСС-а и њихово процесуирање због велеиздаје.[367]

Уредништво ће потом пренети проглас ХРСС-а са страначке скупштине 25. марта 1923. године, у којем се показује мржња Радића и ХРСС-а према Србији и српском народу.[368] Додатно о прогласу биће пренета и изјава др Лазе Марковића, министра правде, који Радићево деловање тумачи као неискрено и несигурно.[369]

Србија ће превести текстове француских листова *Тан* и *Фигаро* наводећи како у њима пише да се Радић потпуно залаже за стварање сељачке републике. Французи Радића приказују као штетан елемент у Краљевини СХС.[370] С друге стране, бугарски листови, о чијим новинским чланцима *Србија* такође пише, одушевљени су Радићем и очекују скору пропаст југословенске државе.[371] Текстови горе поменуте стране штампе искоришћени су као додатна потврда негативног става листа *Србија* према Стјепану Радићу.

Дописник *Србије*, потписан као Хрват добровољац Иван Стошић, у свом тексту подсетиће на Радићево мишљење о Србима из 1913. године, односно када је имао позитиван став према Србима. Радић сваку српску победу приказује као хрватску, инсистирајући на једнакости Срба и Хрвата. Аутор закључује да је Радић сишао са ума услед његових ставова о републици и мржњи према Србима.[372] Стошић ће поново подсетити на некадашње Радићеве ставове, наводећи да је неслогу између Срба и Хрвата карактерисао као вештачку и уметнуту од стране осталих народа.[373]

Уредништво је затим навело како радикалска влада не жели преговоре са Радићем и да се разматра опција поништавања посланичких мандата ХРСС-а.[374] Након овога *Србија* извештава како је Радић послао делегате у Београд.[375] *Србија* ће крајем јуна 1923. године известити да је Радић бесан јер преговори са радикалима не иду како он жели.[376] Крајем јула исте године читаоци *Србије* су обавештени како Радићу прети затвор услед увреда упућених

---

[367] „Ако њих седамдесет дође у Београд", бр. 47, 29. март 1923, 1.

[368] „Стјепан Радић писмено признаје да је издајник народа и државе", бр. 48, 1. април 1923, 3.

[369] „Шта мисли радикално вођство", Исто, 6.

[370] „Французи о Радићу", бр. 54, 26. април 1923, 3.

[371] „Шта очекују Бугари од Радића", Исто, 3.

[372] Иван Стошић, „Како је некад мислио г Стјепан Радић", бр. 55, 29. април 1923, 3.

[373] Иван Стошић, „Радићева вртоглавица", бр. 60, 17. мај 1923, 1.

[374] „Политичка ситуација", бр. 59, 13. мај 1923, 4.

[375] „Последње вести", бр. 60, 17. мај 1923, 1.

[376] „Политичка ситуација", бр. 76, 28. јун 1923, 1.

краљици Марији.[377] О овоме недуго потом *Србија* поново извештава, додајући да је Радић сељачким масама у Хрватској себе приказао као господара.[378] Додата је и информација да је парламент одлучио Радића предати суду.[379] Министар Момчило Нинчић у својој изјави, коју *Србија* преноси, наводи како је захвалан што Радић и ХРСС не долазе у Београд, јер тиме олакшавају рад владе и парламента.[380]

Посебно је значајан чланак дописника Михаила Медаковића, који подвргава руглу битност Радића.[381] Поред овог чланка потребно је издвојити и чланак новог уредника *Србије* Миленка Јаношевића, који бекство приказује као кукавичлук, али и издају поверења свих чланова ХРСС-а чији је вођа управо Радић.[382] *Србија* износи вест како ће бити примењене све законске мере против Радића.[383]

Радићев боравак у Лондону настојао је што веродостојније описати лист *Хрват*. На исти опис *Србија* упућује свој текст у којем приказује Радићев неуспех да се избори за хрватско питање.[384] Недуго потом приказан је и покушај сарадње Радића са бугарским земљорадницима. Као и у Великој Британији, ова сарадња имала је за циљ рушење уставног поретка, према тврдњама *Србије*, и бившег бугарског амбасадора у Краљевини СХС Косте Тодорова.[385] Додатна потврда Радићевог неуспеха у Лондону, према текстовима у *Србији*, приказана је и кроз изјаве министра Нинчића.[386] Уредништво ће крајем 1923. године саопштити да ће Радић бити осуђен за велеиздају с обзиром на његово деловање у иностранству.[387] *Србија* је, као што се може приметити, појачала антирадићевске текстове током 1923. године, нарочито исмевајући његове покушаје да заинтересује европске државе за хрватско питање, у чему је био неуспешан.

Први извештај листа *Србија* о раду Радића и његове ХРСС приказује како посланици ове странке треба да дођу у Београд по наредби Стјепана Радића,

---

[377] „Радићу не гине затвор", бр. 86, 22. јул 1923, 3.

[378] „Пред судом", бр. 89, 29. јул 1923, 3.

[379] „Расплет шпијунске афере", бр. 90, 1. август 1923, 3.

[380] „Изјаве г. Нинчића", бр. 92, 5. август 1923, 2.

[381] Михаило Медаковић, „Побјегао је", бр. 97, 27. август 1923, 1.

[382] М. М. Јаношевић, „*Хрватски Лист* и срамно бегство г. Ст. Радића", бр. 102, 29. август 1923, 1–2.

[383] „Политичка ситуација", бр. 104, 2. септембар 1923, 1.

[384] „*Хрват* и срамни фијаско Стјепана Радића у Лондону", бр. 145, 7. децембар 1923, 1–2.

[385] „Радић на злочиначком делу рушења државе", бр. 146, 9. децембар 1923, 2.

[386] „Госп. Др. М. Нинчић Министар...", бр. 150, 19. децембар 1923, 2–3.

[387] „Јасно и гласно!", бр. 154, 28. децембар 1923, 2.

ради обарања владе Пашић–Прибићевић.[388] *Србија* је потом затражила суђење свим представницима ХРСС-а због велеиздајничког деловања њиховог вође.[389] *Србија* ће превести текст британског листа *Морнинг пост* у којем се наводи да Радић не жели прихватити Краљевину СХС, чак и ако његови посланици дођу у Београд.[390] Након овога дописник *Србије*, потписан као В. Д., саопштиће да су посланици ХРСС-а у складу са Радићевим одлукама дошли у Београд.[391] Уредништво затим доноси Радићев проглас у којем он напада краља Александра I, притом наводећи како је долазак посланика ХРСС-а у ствари спречио грађански рат у држави.[392]

Већина кључних чланака за 1924. годину има исту тематику, односно Радићеве везе са Совјетским Савезом. Ова повезаност произилази из чињенице да је Радић од почетка 1924. године током свог боравка у Бечу био у контакту са представницима совјетске обавештајне службе. Вођа ХРСС-а боравио је током јуна и јула у СССР-у, јер је добио позив за посету, а такође је придружио своју странку Сељачкој интернационали.[393]

Први чланак *Србије* о сарадњи ХРСС-а са СССР-ом приметан је већ крајем маја 1924. године. Сама информација дошла је из Радићевог страначког листа *Слободни дом*, у којем се вођа ХРСС-а хвалио сарадњом са совјетским властима.[394] Током јула 1924. године *Србија* је поново писала о боравку Радића у Москви.[395] Крајем истог месеца *Србија* доноси и информацију како је Радић прикључио ХРСС Сељачкој интернационали, наглашавајући да је то учињено добровољно.[396]

Потребно је издвојити и чланак у којем су приказане Радићеве речи кроз које вређа Римокатоличку цркву и њено свештенство.[397] Ово представља суштину супротност некадашњим чланцима у којима је Радић описан као политичар који користи римокатоличку вероисповест у својим говорима ради прикупљања ширих сељачких маса, које су религиозне.

Уредништво листа *Србија* тражиће хапшење Радића, због говора који је одржао на састанку ХРСС-а у Загребу, јер је вређао краља, државу и српски

[388] „Долазак Радићеваца у Београд?", бр. 25, 5. март 1924, 1–2.

[389] „Толерирање велеиздаје", 7. март 1924, 1.

[390] „Радић не признаје државу", бр. 36, 30 март 1924, 2.

[391] В. Д., „Неми долазак Радићеваца", бр. 44, 18. април 1924, 1.

[392] „Радићев проглас", бр. 51, 7. мај 1924, 1.

[393] Б. Глигоријевић, *Краљ Александар...*, 260–264.

[394] „Радић и Бољшевици", бр. 59, 25. мај 1924, 1–2.

[395] „Прво метлу, па онда, пушку у руке родољуби!...", бр. 67, 13. јун 1924, 1.

[396] „Х.Р.С.С. ступа у савез са крвавом бољшевичком Москвом!...", бр. 82, 23. јул 1924, 1–2.

[397] „Радић и Хрвати", бр. 78, 11. јул 1924, 2.

народ.[398] *Србија* ће обавестити јавност како је др Влатко Мачек, посланик ХРСС-а, отишао у Беч где добија новчану помоћ од совјетских агената ради даљих противдржавних активности ХРСС-а.[399] Услед ових догађаја објављена је вест о поновном бекству Радића из земље, овај пут морем ка Британији.[400]

Радић ће потом поново бити окарактерисан као антисрпски политичар, односно наследник Јосипа Франка у овом погледу.[401] Још једном се затражило хапшење и суђење Радићу, услед свих досадашњих противдржавних дела.[402] У истом броју навешће се у другом чланку могућност смртне казне с обзиром на тежину кривичних дела, и притом је постављено питање где се Радић у том тренутку налази.[403]

Годину 1924. и писање о Радићу *Србија* завршава сензационалистичким текстом, у којем износи тврдње да Радић у сарадњи са бољшевицима спрема револуцију против Краљевине СХС почетком јануара наредне 1925. године. Поред тога, изнета је тврдња како су у ово умешане околне непријатељски настројене државе, које само чекају погодан тренутак за напад.[404]

Из приложених и анализираних чланака може се приметити да је 1924. година симболисала изједначавање ХРСС-а са бољшевицима. Овим је *Србија* своју борбу против Радића сматрала још већом, управо тиме што је поред сепаратизма као злочина Радић себи придодао и прикључивање комунистичким снагама у Европи, макар то било и само номинално.

Крајем јануара 1925. године на страницама *Србије* поново су се нашли наводи о сарадњи Радића са СССР-ом. Дописник листа, потписан као П, износи тврдње како је циљ Сељачке интернационале једнак као и Комунистичке, и ова чињеница Радића поставља у незавидан положај.[405] Исти дописник недуго потом поново приказује сарадњу ХРСС-а и Совјета. Радић је описан као вођа будуће Сељачке Хрватске Републике.[406]

Потребно је напоменути да се Радић, заједно са својим најближим сарадницима, почетком јануара 1925. године налазио у затвору. Током ових хапше-

---

[398] „Ухапсите га!...", бр. 126, 5. новембар 1924, 1.

[399] „Радићев превратнички план", бр. 127, 7. новембар 1924, 2.

[400] „Радић је побегао", бр. 128, 7. новембар 1924, 3.

[401] „Франковачки наследник", бр. 129, 12. новембар 1924, 2.

[402] „Сепаратиста Радић пред народним судом", бр. 138, 3. децембар 1924, 1.

[403] „Мере противу г. Радића", Исто, 2.

[404] „Револуција на прагу", бр. 139, 5. децембар 1924, 1.

[405] П., „Нови докази о Радићевим везама с Москвом", бр. 10, 25. јануар 1925, 2.

[406] П., „Радићеве везе с Москвом", бр. 12, 30. јануар 1925, 5.

ња заплењене су његова лична архива и архива ХРСС-а.[407] Већина чланака *Србије*, али и осталих новинских листова који су у ово време писали о Радићевим везама са Московом, позивали су се управо на заплењена документа из личне или страначке архиве.

Услед свих доказа уперених против Радића постојала је озбиљна могућност примене законских мера, чиме би сви мандати ХРСС-а били поништени. Ипак већини ХРСС-ових чланова притвор је поништен. По налогу Стјепана Радића, његов синовац Павле Радић положиће заклетву краљу и признаће Видовдански устав, и тиме се из имена странке избацује епитет републиканска. Овим су делимично спасени мандати ХСС-а; додуше биће поништено њих шест, односно мандати вођства ХСС-а. С друге стране, очекиван је почетак преговора НРС-а са ХСС-ом.[408]

Почетком марта 1925. године *Србија* стишава своје нападе на Радића, саопштавајући како постоји могућност за преговоре.[409] *Србија* је средином марта 1925. године посветила пажњу Радићевим изјавама како је спреман да подржи монархију енглеског типа, али исто тако приказана је и сумњичавост према овим речима, а и самом термину монархија енглеског типа.[410] Уредништво је преносило састанке верификационог одбора Народне скупштине, током којих се одлучивало о поништавању мандата ХРСС-а.[411] На крају *Србија* доноси вест о поништавању само шест мандата ХСС-а, односно вођству исте странке.[412]

О прогласу Павла Радића у Скупштини дописник *Србије*, потписан као Ђ. П., пише врло благонаклоно, исказујући наду у скоро смиривање тензија и споразум између Срба и Хрвата.[413] С друге стране, дописник, потписан као М. П., изражава дозу сумњичавости у Радићеву искреност, услед свих претходних дела. Дописник исказује жаљење што Радић неће бити законски процесуиран.[414] О могућности суђења и казне Радићу *Србија* ће донети још неколико чланака у наредном броју, али убрзо ће се ипак посветити пажња могућности споразума НРС-а и ХСС-а.[415]

---

[407] Б. Глигоријеввић, *нав. дело*, 266–267.

[408] *Исто*, 269–272.

[409] Васа Шурлан, „Добри гласови из Загреба", бр. 28, 8. март 1925, 1.

[410] „Радић о свом најновијем трику", бр. 31, 15. март 1925, 3.

[411] „Поништење мандата Х.Р.С.С.", бр. 32, 18. март 1925, 1–2.

[412] „Наставак дебате", бр. 37, 29. март 1925, 1–4.

[413] Ђ. П., „Нека је сретан почетак", 3. април 1925, 1.

[414] М. П., „Двоструки злочинац", бр. 40, 5. април 1925, 1.

[415] а, „Напред", бр. 42, 12. април 1925, 1.

Србија ће затим пренети два чланка *Самоуправе*, главног политичког листа НРС-а, у којима се тврди како постоји могућност преговора са Радићем, ради српско-хрватског споразума.[416] Исто тако *Србија* ће известити читаоце о изласку Стјепана Радића из затвора средином јула 1925. године.[417] Уредништво затим доноси информацију о боравку Стјепана Радића у Београду.[418] *Србија* је пренела вест о преговорима Радића и Пашића у Евијану током септембра 1925. године. О Радићевом начину излагања наводено је: „убедљиво и трезвено, давало је утисак потпуне искрености и видно импресионирало г. Пашића".[419]

У три чланка *Србије* поново је покушано оправдавања некадашњих напада на Радића и његову странку ХСС. Ови поступци повезани су са ранијим Радићевим ставовима, док ће се након тога исказати срећа што су поменути ставови промењени и што даљи развој догађаја указује на српско-хрватски споразум.[420] Тако ће *Србија* чак и цитирати речи Стјепана Радића из 1903. године наводећи да је дотични изјавио: „Ја сам Србин, који се зовем Хрват".[421]

Крајем новембра 1925. године *Србија* ће известити своје читаоце да је Стјепан Радић постављен на место министра просвете. Навешће и податак да је дотични био у аудијенцији код краља Александра I, а потом дао интервју новинарима о својим плановима и просветној политици.[422]

Радићеви говори у Сарајеву и Вуковару, али и они каснији, биће окарактерисани као лоши по коалицију НРС–ХСС. Изражена је забринутост због речи које Радић употребљава, али и ставова сличних онима пре стварања коалиције. *Србија* наводи да вођа ХСС-а ово чини да би повратио пољуљан ауторитет међу својим тадашњим и бившим гласачима.[423]

За пад владе Николе Пашића *Србија* окривљује Стјепана Радића.[424] Већ у наредном броју Радић бива окарактерисан као „химнопојац Хабсбурга", док

---

[416] „*Самоуправа* о споразуму са радићевцима", Исто, 2; „*Самоуправа* тврди да ће доћи до споразума са радићевцима", бр. 65, 5. јун 1925, 2.

[417] „Ситуација", бр. 83, 22. јул 1925, 2–3.

[418] „Г. Стјепан Радић у Београду", бр. 85, 26. јул 1925, 2.

[419] „Значај састанка у Евијану", бр. 106, 16. септембар 1925, 2–3.

[420] „Ми и они", бр. 111, 27. септембар 1925, 1.

[421] „Ми и они", бр. 113, 2. октобар 1925, 1.

[422] „Г. Стјепан Радић – министар просвете", бр. 134, 20. новембар 1925, 1–2.

[423] „Радићев говор у Вуковару", бр. 8, 27. јануар 1926, 1; „Радић у Сарајеву", бр. 13, 7. фебруар 1926, 2; „Поводом г. Радићевих последњих испада", бр. 19, 21. фебруар 1926, 1.

[424] „Оставка Владе г. Николе Пашића.", бр. 38, 7. април 1926, 1–2.

изван тога дописник текста Срђа Злогопеђа наводи како није изненађен Радићевим поступцима.[425]

Србија ће потом писати о смени Радића са места министра просвете у влади Николе Узуновића.[426] Дописник, потписан као Б. М., напада Радића. Његову сарадњу са радикалима приказује као привремену, упозоравајући да се не сме дозволити понављање старе Радићеве политике и поступака које она доноси.[427] Дописник Ђорђе Прерадовић ће у свом тексту изнети ново незадовољство због изостанка реакције централних власти на Радићеве противдржавне говоре.[428]

Још један значајан чланак о Радићу наћи ће се на страницама *Србије* средином септембра 1926. године. Аутор је навео како Радић Србе описује као робове, због периода турске власти, али притом вређа и на верској основи. Радић је потом окарактерисан кроз речи „окорели Аустријанац и лукави Језуита".[429]

Примећује се, како је већ раније у анализи наведено, да током периода добрих односа између вођства ХСС-а са вођством НРС-а лист *Србија* нема негативне коментаре о Радићу, али оног момента када се односи покваре, дописници и уредништво нападају сваку Радићеву реч или његово дело.

Почетком 1927. године један од првих чланака посвећен је Радићу, у којем га дописник Др. Петар Лапчевић исмева као могућег спаситеља заједничке државе, с обзиром на његове поновне противдржавне поступке.[430] Радић је у каснијем броју оптужен за кризу тадашње владе, чак се износи и прогноза да ће се коалиција НРС–ХСС прекинути.[431]

Србија ће почетком јула 1927. године саопштити како је Радић на збору своје странке у Винковцима у говору поменуо хрватске добровољце у српској војсци, током Великог рата, приказујући их као пресудан фактор у победи Антанте. Уредништво ће подсетити да је Радић те исте добровољце својевремено називао издајицама.[432] У истом броју наводи се да Радићева популарност опада, а да му је говор био дуг, али без већег значаја.[433]

---

[425] Срђа Злогопеђа, „Коцка је бачена!", бр. 40, 18. април 1926, 1–2.

[426] „Последње вести", Исто, 5.

[427] „На злу путу", бр. 43, 9. мај 1926, 1–2.

[428] Ђорђе Прерадовић, „Последња два говора г. Стјепаа Радића", бр. 46, 30. мај 1926, 1.

[429] „Г. Ст. Радић и православље", бр. 62, 12. септембар 1926, 2–3.

[430] Др. Петар Лапчевић, „Спаситељ државе", бр. 1, 2. јануар 1927, 1.

[431] „Криза владе?", бр. 5, 30. јануар 1927, 4.

[432] „Колико да се зна", бр. 28, 7. јул 1927, 1.

[433] „Предавање и збор г. Радића у Винковцима", Исто, 3.

Слично овим описима јесте и опис Радићевог збора у Руми, који преноси дописник *Србије* потписан као Посматрач. У тексту аутор исказује како је на самом збору било мало људи и да је међу присутнима било и противника који су добацивали. Изван тога Радићев говор се сводио на његове политичке планове да постане председник владе.[434]

Закључак. *Србија* кроз своје описе и приказе Радића као политичара, али и личности, у већини текстова показује зависност од мишљења вођства НРС--а. Оног момента када је Радић сарађивао са матичном странком листа *Србија* приказан је као мудар и добар политичар и обратно онда када се сукобљавао са НРС-ом. Кроз приказане чланке може се закључити да је Србија већински задржала свој анимозитет према Стјепану Радићу током читавог свог постојања као новинског листа.

Радићева личност прошла је кроз више фаза кроз лист *Србија*, од негативних описа да личи на „хрђаву имитацију Д'Анунција", како је издајник југословенске државе, сепаратиста, антисрпски политичар, болесник (због сопствених политичких идеја) и поредбе са ликом Балачка, војводе из народне епске песме „Женидба цара Душана", па све до позитивних оцена у којима се наводи као добар домаћин, предусретљив и пријатаног човека, а такође и као „Стари Словен". Ове промене у описима Радићеве личности пратиле су, како је већ наведено у случају његовог политичког деловања, мњење Народне радикалне странке. Текстови који се фокусирају искључиво на Радићеву личност, наспрам политичких идеја Стјепана Радића и њихове примене, ипак су мање заступљени.

[434] Посматрач, „Радићев збор", бр. 52, 19. август 1927, 3.

Mihajlo Ivančević

A PORTRAYAL OF STJEPAN RADIĆ IN THE NEWSPAPER "SRBIJA" FROM SREMSKA MITROVICA

SUMMARY

In this study, the author has sought to present portrayals of Stjepan Radić, as well as his influence on political events in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, by analyzing articles from the newspaper "Srbija (Serbia)" (published in Sremska Mitrovica) between 1919 and 1927—the period during which the paper was in circulation. Additionally, descriptions of Radić's personality and character traits are presented. Such texts, however, are less numerous than the political analyses and media conflicts that "Srbija"—as the mouthpiece of the People's Radical Party—engaged in regarding Radić and his Croatian (Republican) Peasant Party. The epithets applied to Radić—both as an individual and regarding his political actions—were influenced by the leadership of the "Srbija" newspaper's parent party; specifically, the NRS leadership's positive or negative stance toward the HRSS leader was reflected in the descriptions of Radić.

Мр Снежана Илић
Нови Сад
snezanailic.ns@gmail.com

АКТИВНОСТ ДР ХИНКА КРИЗМАНА НА СПРОВОЂЕЊУ КОЛОНИЗАЦИЈЕ И АГРАРНЕ РЕФОРМЕ

Сажетак: Др Хинко Кризман је био један од најзначајнијих хрватских интелектуалаца југословенске оријентације. Био је изузетно утицајан члан Демократске странке, касније Самосталне демократске, странке. Током целе каријере борио се за што енергичније спровођење аграрне реформе, колонизације, развој села и побољшање положаја сељака. До краја живота се изузетно искрено и активно борио за очување заједничке југословенске државе јер је сматрао да је њен опстанак неопходан за интензиван развој свих југословенских народа.

Кључне речи: Хрватска, Југославија, демократија, политика, развој села, колонизација.

Др Хинко Кризман је био један од најугледнијих чланова Демократске странке, касније Самосталне демократске странке. Био је велики борац за слогу Срба и Хрвата и стварање и очување заједничке југословенске државе. У својој дугој политичкој каријери највише се бавио питањима везаним за спровођење аграрне реформе и развој села. Рођен је рођен 5. јула 1881. године у Карловцу, где је завршио гимназију. Права је студирао у Загребу и Бечу, где је и докторирао. Био је потпредседник Југословенске омладине,[435] чији је председник био Грегор Жерјав, који је био члан Народног вијећа и један од учесника Конференције у Женеви у новембру 1918. године.[436] Пришао је 1911. године Хрватској уједињеној самосталној странци. Од самог почетка се укључио у рад Српско-хрватске коалиције. Уређивао је лист *Наше правице* од 1912. до 1914. године. Од почетка 1918. године сарађивао је у листу *Глас Словенаца*,

[435] Југословенска омладина је свој први конгрес одржала средином 1904. године, на коме је донела резолуцију о потреби културне сарадње и рада на културном јединству југословенских народа (Срба, Бугара, Хрвата и Словенаца).

[436] Драгослав Јанковић, *Србија и Југословенско питање 1914–1915. године*, Београд 1973, 36–41.

Хрвата и Срба. Покренуо је лист *Воља народа*. Сарађивао је са др Срђаном Будисављевићем.

До 1918. године Кризман је као адвокат радио у Вараждину, где је имао велики утицај. Као председник Хрватског академског потпорног друштва, изражавао је солидарност са Србима, поводом франковачких иступа против Срба 1904. године.[437] Енергично се залагао за уједињење Јужних Словена у заједничку државу и због тога је често био на мети прогањања аустроугарских власти. Бранио је Србе оптужене на тзв. Велеиздајничком процесу у Загребу 1909. године.[438] Био је истакнути члан Хрватско-српске коалиције и члан Народног вијећа у Загребу.

После формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918. године, ушао је у Привремено народно представништво. Биран је у Уставотворну скупштину. Кризман је био један од водећих чланова Југословенске демократске странке и дугогодишњи саборац и лични пријатељ Светозара Прибићевића. Када је дошло до расцепа у Демократској странци, у периоду март–април 1924. године, Светозар Прибићевић је основао Самосталну демократску странку. Кризман је остао уз њега и постао један од најзначајнијих чланова Самосталне демократске странке.

Кризман је био више пута министар за аграрну реформу од 1919. до 1925. године у владама Љубе Давидовића (24. новембра 1919. – 19. фебруара 1920) и Миленка Веснића (17. маја 1920 – 1. јануара 1921). У владама Николе Пашића у од 1. јануара до 24. децембра 1921. године био је министар шума и руда. У влади Пашић–Прибићевић од 27. марта до 27. јула 1924. године био је министар трговине и индустрије. У другој влади Пашић–Прибићевић од 27. новембра 1924. до 29. априла 1925. године био је такође министар за аграрну реформу.[439]

Релативно много је учинио за спровођење аграрне реформе, јер је то сматрао најважнијим питањима за обезбеђење правилног привредног развоја земље и задовољење принципа економске демократије, без чега, по његовом мишљењу, није могло бити ни политичке демократије. Први акт који је везан за спровођење аграрне реформе била је *Уредба о забрани отуђења великих поседа*, која је донета 25. јула 1919. године када је министар за аграрну реформу био управо Кризман. Залагао се за хитно укидање феудалних односа, поделу поседа ситним поседницима, као и за јачање и развој ситног сеоског посе-

---

[437] Василије Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 418.

[438] Милорад Екмечић, *Стварање Југославије (1790–1918)*, II, Београд 1989, 416.

[439] Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb 1961, 289–296.

да.[440] О његовом ставу према аграрној реформи најбоље говори део реферата који је поднео на првом конгресу Самосталне демократске странке, одржаном 6. и 7. децембра 1925. године у Београду: „Међутим, не сме се никад сметнути с ума, да је укидање феудалних односа, кметских и чифчијских, затим раздеоба и експропријација великих поседа, те разрешење беглука, колоната и тежаштине, да су све то средства аграрне реформе. Њезин је велики циљ не само стварање слободног и способног малог поседа, већ и његова сталност и обезбеђење од презадужености и пропадања, целим системом аграрног законодавства, сељачким наследним правом, осигурањем минимума егзистенције, јефтиним земљорадничким кредитом и задругарством. То има да буде наша велика коначна аграрна реформа, која ће онда значити потпуно учвршћење и осигурање демократске поседовне политике. Онда ће она благотворно деловати не само на садање аграрне интересенте, већ на цели сељачки сталеж, тај извор све снаге и будућности наше велике домовине".[441] Енергично се борио за развој села и унапређење културе и образовања сељака. Залагао се за што интензивнији развој пољопривредних задруга и сматрао је да ће задругарство значајно унапредити пољопривредну производњу.[442]

Спровођење колонизације југословенског становништва из пасивних брдских крајева Далмације, некадашње Војне крајине, Босне и Херцеговине и Црне Горе у плодне равничарске крајеве Војводину, Македонију и Косово и Метохију, било је такође подручје којим се Кризман бавио.[443] Сматрао је да колонизација југословенског, на првом месту српског, становништва у Војводину, Македонију и на Косово и Метохију није значајна само за решење економских и социјалних проблема већ и за јачање бројности југословенског, на првом месту српског, становништва у крајевима који су се налазили у пограничним подручјима Краљевине, а у којима је живео велики број припадника националних мањина.[444] О његовим ставовима према колонизацији речито говори део реферата који је поднео на поменутом конгресу Самосталне демократске странке: „Колонизација је не само економско и социално дело, већ и захтев народне одбране. Колонизацијом националног живља треба да ојачамо наше границе на Северу и Југу, где је туђинска сила уништила и ослабила наш народни посед. Нарочито је важна колонизација у Јужној Србији. Тамо је до краја 1924. г. насељено 7436 породица на 54289 хектара и саграђено 2399

---

[440] *Рад првог конгреса Самосталне демократске странке* (приредио и израдио главни секретаријат С. Д. С), Београд 1926, 49.

[441] *Исто.*

[442] *Исто*, 49–54.

[443] *Исто*, 53.

[444] *Исто.*

кућа. На жалост колонизација је вршена инпровизирано и без довољне државне помоћи. Тако је до сад у Јужној Србији преко аграрних заједница издано само 51 милијун бескаматних позајмица. Потребно је, да се учине већи напори, да се боље устали оно, што је до сад колонизирано, и да се даљи рад настави систематски и обимно, јер су прошла времена кад је повољна конјунктура пољских производа погодовала успеху колонизације".[445] Залагао се за побољшање положаја добровољаца, нарочито њиховог материјалног стања и, у том циљу, њиховој колонизацији из брдских у равничарске крајеве Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.[446]

Др Хинко Кризман је на свим изборима до 1929. године биран за посланика у Вараждинском срезу, где је имао велики утицај и подршку бирача.[447] Био је начелник Вараждина од 1927. до 1929. године. Сарађивао је у страначким листовима: *Реч*, која је излазила у од 1924. до 1928. године, *Видовдан*, током 1928. године, *Ријеч*, *Одјек*, *Јединство*, *Панчевац* и *Нова ријеч*, која је излазила од 1936. до 1940. године.

После увођења Шестојануарске диктатуре и хапшења Светозара Прибићевића, а затим одласка у емиграцију, Хинко Кризман је остао његов веран сарадник и пријатељ. Кризман је био Прибићевићева веза са странком. Извештавао га је о приликама у земљи и односима у Сељачко-демократској коалицији.[448] Хинко Кризман је учествовао у доношењу тзв. Загребачких пунктација, које су донете у време од 5. до 7. новембра 1932. године и представљале су програм за федерализацију земље на 5 до 7 федералних јединица.[449]

Кризман је остао уз Светозара Прибићевића до краја његовог живота. Са др Срђаном Будисављевићем и Вељеславом Вилдером посетио је Прибићевића у санаторијуму у Прагу, пред саму смрт, у време од краја августа до 7. септембра 1936. године. Прибићевић је тада Кризману издиктирао свој политички тестамент, у коме је остао веран борби за демократизацију односа у Краљевини Југославији, савезу са Хрватском сељачком странком и на првом месту борби за опстанак Југославије.[450]

---

[445] *Исто.*

[446] *Исто*, 53–54.

[447] Драгољуб Јовановић, *Људи, људи – медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, Београд 2005, 62.

[448] Ljubo Boban, *Svetozar Pribićević u opoziciji (1928–1936)*, Zagreb 1973, 241–250.

[449] Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Београд 1953, 127–136.

[450] *Последња порука Светозара Прибићевића Главном одбору СДС свим присташама*, *Праг, 6. септембар 1936, 1–4*, Нова ријеч, бр. 1, 5. новембар 1936, 2 – 3; Нова ријеч, бр. 1, 9. септембар 1937, 2–3.

Често се сукобљавао са Владимиром Мачеком, нарочито у годинама пред Други светски рат. Замерао је Драгиши Цветковићу његов попустљив став према Хрватској сељачкој странци и њеним захтевима везаним за широку аутономију Хрватске у оквиру Краљевине Југославије. Делимично је утицао и на др Срђана Будисављевића да појача критичан став према Цветковићу, али и на интензивну сарадњу Самосталне демократске странке са српском опозицијом, на првом месту са Демократском странком.[451] Изузетно је ценио Љубомира Давидовића.[452] У периоду преговора између Драгише Цветковића и Владимира Мачека, у априлу 1939. године, инсистирао је на томе да треба „да се остане код хисторијских јединица, јер је у томе база политике СДК, која не би могла бити да се расправљало о националном разграничењу Х(рвата) и С(рба)".[453]

Био је велики противник сарадње Краљевине Југославије са Немачком и Италијом. Подржавао је рушење владе, због потписивања Тројног пакта, 27. марта 1941. године. То се најбоље види из његових речи које је изрекао о догађајима од 27. марта 1941. године: „Дан 27. марта није био дело неколицине авијатичких официра који су извршили ону малу операцију на гњилом режиму кнеза – издајника. Двадесет седми март био је елементарна провала и ослобођење здравих народних снага, дуго гушених и понижаваних, а пробуђених и покренутих колико осећањем народног самоодржања и народне части, толико исто и борбеном спремношћу и опште народним поверењем у једно прекаљено политичко језгро које је дало свој одлучујући печат тим догађајима, а које се касније афирмисало као једини дорасли организатор и руководилац народноослободилачког покрета".[454]

Због свог политичког деловања и наглашено југословенске оријентације Кризман и његови синови су одмах после формирања Независне Државе Хрватске означени као „опасни елементи" и стављени су под присмотру и то у надлежности Гестапоа.[455] Убрзо су ухапшени и интернирани у Лепоглаву. Хинка Кризмана, крајем августа 1941. године, Гестапо пребацује у затвор у Аустрији, где је остао до краја Другог светског рата.[456]

---

[451] Михаило Константиновић, *Политика споразума, дневничке белешке 1939–1941; лондонске белешке 1944–1945*, Нови Сад 1998, 130–133.

[452] *Споменица Љубомира Давидовића*, уредник Десимир Тошић, Београд 2001, 260–263.

[453] Саша Марковић, *Грађанске опозиционе странке у Војводини 1929–1941*, Нови Сад 2006, 171.

[454] Василије С. Матић, Илија Петровић, *Непознати 27. март*, Нови Сад 2004, 7–8.

[455] Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943, izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb 1985, 343.

[456] *Enciklopedija Jugoslavije*, V, Zagreb 1962, 415.

Вратио се у Југославију у мају 1945. године.[457] Пошто је био један од посланика који су изабрани на изборима 1938. године а који се нису компромитовали сарадњом са окупаторима, прикључио се АВНОЈ-у, који је касније преименован у Привремену народну скупштину, 7. марта 1945. године. Био је посланик Уставотворне скупштине и Савезне народне скупштине. Више пута је биран у Сабор Народне Републике Хрватске и био министар за социјалну политику и правосуђе Хрватске.

Током своје дуге политичке каријере највише се бавио социјалним питањима и питањем аграрне реформе, на чијем је спровођењу урадио релативно много. Сматрао је да је пољопривреда најважнија привредна грана, јер је Југославија у периоду између два рата била претежно аграрна земља.[458] Тврдио је да држава мора да помаже развој села и пољопривреде, као и да побољшава животне услове сељака.[459] Сматрао је да су механизација и велики погон мажда „могући на великим равницама славонским и војвођанским, гдје су услови пољопривредног рада и данас најповољнији. Немогућ би такав погон био у нашим брдским и пренапученим крајевима, гдје је сељачка невоља и данас највећа. И тако би машинизација пољопривреде створила огромне резерве радне снаге баш у најбогатијим крајевима на штету оних најоскуднијих и најпотребнијих, којима треба првима осигурати нове могућности зараде".[460] Залагао се за развој ситног поседа, јер је био убеђен да ће он обезбедити бољи развој пољопривреде. Био је уверен да се ситан посед „лакше обнавља и брже изједначује штету привредне кризе и промјена, ако се од њега не тражи и не узима више него што може дати".[461] Др Хинко Кризман је, у Бањалуци 1938. године, одржао предавање о ситуацији на селу, развоју села, образовању људи на селу и другим социјалним проблемима на селу. У свом предавању изложио је и своје предлоге за решавање поменутих проблема.[462] У складу са својим ставовима о пољопривреди, селу и сељаку он у поменутом предавању истиче: „Сељачка је демократија зато противна великом посједу и капиталистичким утјецајима и методама у пољопривреди. Она је за мали посјед, слободан али удружен и заштићен. Село и сељак морају остати социјални и политички темељ нашег народног и државног живота. Нема за дуго снаге, која би тај темељ могла замијенити. Сва наша привредна политика мора ићи за тим, да тај те-

---

[457] *Исто.*

[458] Hinko Krizman, *Naše selo i njegovi socijalni problemi. Predavanje u Banja Luci ove godine*, Zagreb 1938, 1–13.

[459] H. Krizman, *Naše selo i njegovi socijalni problemi*, 1–17

[460] *Исто*, 14.

[461] *Исто*, 14–15.

[462] *Исто*, 1–16.

мељ чувамо, бранимо и дижемо. Јер – сва је наша будућност у малом слободном и удруженом посједу, у бољој организацији рада и прође, у већој сељачкој просвјети, у потпуном ослобођењу сељачке привреде од њене подређености и израбљивања по капиталу и по другим гранама привреде, у излучењу посредничких добитака, у снижењу неразмјерних терета и трошкова, који данас уништавају сељачки дом".[463] Поменуто предавање је објављено у Загребу 1938. године, као брошура под насловом *Наше село и његови социјални проблеми*.

[463] *Исто*, 15.

Snežana Ilić

THE ACTIVITES OF DR. HINKO KRIZMAN REGARDING THE IMPLEMENTATION OF COLONIZATION AND AGRARIAN REFORM

SUMARRY

Dr. Hinko Krizman was one of the most important Croatian intellectuals of Yugoslav orientation. He was an extremely influential member of the Democratic, later Independent Democratic Party. Throughout his career, he actively fought for the most energetic implementation of agrarian reform, colonization, rural development and improvement of the position of peasants. Until the end of his life, he fought actively and with profound sincerity for the preservation of the common Yugoslav state, because he believed that its survival was necessary for the intensive development of all Yugoslav peoples.

Жарко Панић, мср
Жабаљ
zarezabalj@yahoo.com

СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У СТАРОЈ ПАЗОВИ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА: РАД ХУМАНИТАРНОГ ДРУШТВА „СИРОТО ЂАЧЕ”

Сажетак: Од 1929. до 1941. године у Старој Пазови је деловало хуманитарно друштво „Сирото ђаче” које је имало за циљ помагање сиромашне деце школског узраста. Активности поменутог удружења су биле обезбеђивање одеће и обуће за децу. Помагањем сиромашне деце бавиле су се и друге организације у месту. У раду се кроз податке о делатности удружења „Сирото ђаче”, али и других месних организација, анализира присуство сиромаштва међу школском децом у Старој Пазови 30-их година XX века.

Кључне речи: Стара Пазова, „Сирото ђаче”, хуманитарни рад, Мита Јечинац, Коло српских сестара.

Економски живот Краљевине СХС/Југославије условно се може поделити на три периода: први од њеног формирања до избијања кризе 1929, други који је трајао за време кризе и трећи након санирања последица кризе до почетка Другог светског рата.[464] Без обзира на то о ком од та три периода говоримо, сиромаштво је било присутно у свим деловима земље, а изузетак није била ни Дунавска бановина као једна од најразвијенијих области у земљи. С једне стране, држава се институционално бавила овим проблемом, али су постојале и друштвене организације које су се бавиле помагањем сиромашног становништва. Неке од њих су деловале на националном нивоу (Друштво Црвеног крста, Коло српских сестара, Друштво Кнегиње Зорке и др.), а неке на локалном. Циљ овог рада је да кроз рад пазовачког хуманитарног удружења „Сирото ђаче”, уз осврт на рад других организација у месту, анализира присуство сиромаштва у овом насељу тридесетих година XX века.

---

[464] Више о економским приликама у Краљевини Југославији: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1941*, knj. I, Beograd 1988, 56–85; Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, III, Нови Сад 2001; Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968; Nikola Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*, Beograd 1968.

Стара Пазова је представљала пример средине у којој су се јасно уочавале друштвене и економске разлике међу становништвом. Постојале су имућне породице (Петровић[465], Ивковић и др.), али и сиромашно становништво којем је била потребна помоћ државе и друштва како би подмирило основне потребе. Да је потреба за пружањем помоћи сиромашном становништву постојала, говори чињеница да се већ почетком 20-их година оснивају прва хуманитарна удружења у месту. Друштво Црвеног крста је основано 1924. године (за место и срез). Из године у годину, ово хуманитарно друштво је било све масовније, а његова помоћ сиромашнима је била значајна. Сваке године су се организовале две акције у прикупљању прилога: Дан Црвеног крста у јуну и Недеља Црвеног крста у септембру.[466] У месту је деловао и одбор Кола српских сестара. Коло је подигло свој дом на земљишту које му је поклонила Српска црквена општина.[467] Удружење Чехословачких жена је у Старој Пазови основано 1931. године као подружница Чехословачких жена у Краљевини Југославији. Задатак Удружења – подружнице био је да ради на васпитању словачких жена и девојака и да помаже сиромашну децу. Сваке године пред зимски распуст помагане су сиромашне породице обућом и одећом.[468]

Друштво „Сирото ђаче" је основано 1. фебруара 1929. године, а његов циљ је био да помаже сиромашну школску децу како би им обезбедило услове за школовање.[469] Друштво је основано након договора у гостионици Милана Рапања, када је неколико угледних грађана, трговаца и занатлија, сећајући се својих сиромашних суграђана, на предлог гђе Мирковић, основало ово удру-

---

[465] Миливој Ковачевић, *Породица Петровић из Старе Пазове*, Зборник Завичајног музеја Рума, бр. 10, Рума 2020, 73–99.

[466] Janko Šago, *Hronika Stare Pazove*, Novi Sad 1991, 49.

[467] *Време*, Београд, 21. мај 1929, 5. Коло српских сестара је наследило Добротворну задругу Српкиња основану 1904. године, између осталих захваљујући пазовачком проти Симеону Араницком. Симеон Араницки, *Православна српска парохија у Старој Пазови крајем године 1911*, Стара Пазова 1995, 192.

[468] Архив Војводине (у даљем тексту: АВ), Нови Сад, Ф. 126 Краљевска банска управа Дунавске бановине, IV одељење, а. ј. 14797/1939; J. Šago, *nav. delo*, 49.

[469] J. Šago, *nav. delo*, 49. „Сирото ђаче" као дечија хуманитарна организација није било усамљен пример. Само у Београду и околини деловала су бројна друштва, као што су „Ротква", „Поцепани капут", „Браца Брана", „Тазе побратим", „Извините", „Сиротињска суза", „Љуба Суба", „Варош капија", „Добра воља" и др. Почетком 30-их година у Београду је основан Савез хуманих друштава Краљевине Југославије, као кровна организација за хуманитарна друштва у земљи. Савез се налазио под покровитељством краљевића Томислава. *Хумано друштво „Ротква" у Београду: јубиларна споменица о двадестогодишњици друштвеног рада 1909–1929*, Београд 1929, 22; *Алманах хуманих друштава*, Београд 1940; *Правда*, Београд, 27. август 1930, 6.

жење.[470] У вези са оснивањем овог друштва важно је поменути улогу пазовачког свештеника Симеона Араницког. Он се не помиње у документима, нити у органима Друштва, али се у његовим биографијама помињу његове заслуге за културни и друштвени живот у Старој Пазови у међуратном периоду, када је и основано Друштво „Сирото ђаче”.[471]

На месту председника Друштва „Сирото ђаче” најдуже је био трговац Мита Јечинац. Он је био добровољац из Првог светског рата, родом из Госпођинаца, који је после рата наделjен земљом у Војки, али је прешао у Стару Пазову где се успешно бавио трговином. Године 1922. учествовао је у оснивању вечерње трговачке школе. Како није имао деце, основао је и одржавао Фонд за школовање сиромашних ђака. Радио је на збрињавању и помагању сироте деце, као и деце која су после Великог рата остала без очева. Осим тога, узимао је на себе и старатељство о понеком млађем из фамилије да похађа трговачко-занатско школовање и учи занат кроз праксу како би се осамосталио за живот, да својим родитељима не буде на терету.[472]

Димитрије Мита Јечинац, дугогодишњи председник Друштва „Сирото ђаче”

По закону је свако удружење морало да донесе своја правила и да у њима утврди име, седиште и подручје удружења; задатак удружења и средства којима се остварује; устројство управе и начин како се пуноважно доносе одлуке удружења; одредбе о ступању у удружење и иступању; права и дужности

[470] *Дан*, Нови Сад, 5. јануар 1939, 4–5.

[471] Катарина Верешова, *Стара Пазова и свештеници*, Стара Пазова 2005, 43.

[472] Радомир Јечинац, Миленко Гаковић, *Димитрије Мита Јечинац: пазовачки добровољац и страдалник*, Добровољачки гласник: орган Удружења ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, бр. 28, Београд 2006, 212–218.

чланова; заступање удружења; друштвене знакове, печат, одећу и слично; намену имовине удружења за случај престанка његовог постојања.[473] Краљевска банска управа је 1938. године одобрила правила хуманог Друштва „Сирото ђаче" у Старој Пазови.[474] Циљ Друштва је био да о својој слави (Оци, 3. јануар) одене сиромашну децу месне основне школе без обзира на њихову вероисповест и националну припадност. Редовни чланови плаћали су годишње 60 или 30 динара. У случају да муж плаћа 60 као редован члан, жена је плаћала 30, а ако је муж плаћао 30, онда је и жена исто плаћала 30 динара. Поред редовних и почасних чланова, постојали су и утемељивачи, добротвори и велики добротвори. Статус утемељивача стицао се једнократном уплатом у висини десет годишњих чланарина, добротвора уплатом у висини двадесет, а великог добротвора у висини тридесет годишњих чланарина.

Управа је одлучивала колико ће се деце оденути из школе „Свети Сава", а колико из чехословачке школе, имајући у виду пропорцију чланова Југословена и Словака. Најкасније месец дана пре славе управа је била дужна да обавести коликим средствима располаже према чему се закључивало колико деце се може оденути. Затим је од управе основних школа тражен списак деце коју треба оденути. Након тога се одлучивало које дете треба оденути у границама материјалних могућности Друштва. Закључивало се шта је потребно од одеће и за мушку и за женску децу. Потом су се слале понуде месним трговцима и занатлијама, првенствено члановима Друштва, након чега је узимана најбоља понуда. О друштвеној слави чланови управе и они које је председник одређивао водили су децу у цркву оне вероисповести којој припадају. Колач је секао свештеник са председником, кумом и двоје оденуте деце (једно мушко и једно женско).[475]

Прва годишња скупштина Друштва „Сирото ђаче" одржана је 31. децембра 1929. године. До тада су била уписана 42 члана, од којих је 27 редовно плаћало месечну чланарину од пет динара, тако да је по том основу прикупљено 1.485 динара. Остали чланови уплатили су укупно 285 динара. У првим месецима рада Друштво је располагало само једном касицом, постављеном у кафани „Код чика Чеда". Она је пражњена два пута: 1. марта 1929. године у њој је пронађено 250 динара, а месец дана касније још 360 динара, што је износило укупно 610 динара. Касније су постављене још две касице, у радњама Симе Ивковића и синова и Мите Јечинца. До краја године из свих касица прикупљено је укупно 2.892 динара. Током 1929. године Друштво је обезбе-

---

[473] *Закон о удруженьима*, *зборовима и договорима од 18. септембра 1931. године*, Београд 1931, 8.

[474] АВ, Ф. 126, II, 18047/1938.

[475] АВ, Ф. 126, II, 18047/1938.

дило одећу за петнаесторо деце, од чега четири ученице и једанаест ученика. За ту намену утрошено је 2.957 динара, па је годину завршило са мањком од 65 динара.

На седници Друштва 18. јануара 1930. године за председника је изабран трговац Мита Јечинац, за секретара Марко Пауковић, за благајника Озрен Ивковић, а за његовог заменика трговац Рудолф Галанта. За потпредседника је изабран обућар Бранко Мушицки, за одборнике А. Гроздановић и Светозар Петровић, а за надзорни одбор трговац Лука Селена и Виктор Шмел.[476]

Коло српских сестара из Старе Пазове је такође одевало сиромашну децу, али 1930. године то није учинило јер су штедели новац за изградњу свог дома. Уместо њих је то учинило Друштво „Сирото ђаче” које је одενуло 15-оро сиромашне деце на празник Оци а чланице Кола које су биле позване на ту прославу сакупиле су намирнице и поделиле по 50 динара у готовини и свежањ намирница за празнике.[477]

Приликом славе Друштва „Сирото ђаче” 1931. године, оно је одενуло 33 сиромашна малишана. Највећа заслуга за ову акцију припала је председнику Мити Јечинцу и његовој супрузи. После резања славског колача, свештеник Милоје Араницки одржао је леп и пригодан говор.[478] У јуну 1932. године, када је начелство среза Старопазовчког састављало списак културно-просветних установа у срезу, „Сирото ђаче” је имало 96 чланова.[479]

„Сирото ђаче” учествовало је у исхрани сиромашне школске деце. Наиме, при старопазовачкој здравственој станици 1932. године основана је Ђачка трпеза која је давала ручак за 40-оро сиромашне школске деце. Ручкови су се обезбеђивали углавном захваљујући новчаним и материјалним прилозима добрих и племенитих људи. Удружење чехословачких жена и Коло српских сестара сваког јутра обезбеђивали су хлеб. Коло српских сестара је приложило 100 динара, а Удружење трговаца Старопазовачког округа 500 динара. Добротворно Друштво **„Сирото ђаче”** сваког месеца доприносило је за ове оброке 100 динара. Госпођа удовица Катарина Медаковић даровала је 200 динара, а такође је и госпођа Катарина Генгелачка, најстарија бака у месту, приложила 20 динара. **Др Владимир Вереш**, шеф лекар здравствене станице и школске поликлинике, срдачно је захвалио свим добротворима у име сиромашне и гладне деце.[480]

---

[476] АВ, Ф. 126, II, 18047/1938.

[477] *Вардар: календар Кола српских сестара за просту 1931. годину*, Београд 1931, 99.

[478] *Време*, Београд, 11. јануар 1931, 6.

[479] АВ, Ф. 126, IV, 39782/1932.

[480] *Národná jednota*, Bački Petrovac, 3. februar 1934, 3.

И сама основна школа у Старој Пазови је радила на помогању сиромашне деце. Она је у свом школском буџету имала осигурану ставку за набавку одела и обуће сиромашној школској деци.[481]

Друштво **„Сирото ђаче”** је за Божић 1936. године обукло око 60 деце, уз податак да је Друштво помогло 12-оро словачке деце. Општина је даровала 2.000 динара, прикупљени су добровољни прилози у вредности од око 500 динара, а Словачка народна читаоница сакупила је 900 динара.[482] Већи број помогнуте деце указује и на повећање активности Друштва, али и на то да је број сиромашне деце био већи него што је оно након оснивања могло да помогне. На челу Друштва и даље је био трговац Мита Јечинац, а потпредседник је био Озрен Ивковић, такође трговац. У управи Друштва налазили су се учитељ Димитрије Дивјак, привремени чиновник Гавра Остојић и Иван Гајић, општински благајник. Поменуту акцију свесрдно је помогла фирма Сима Ивковић и синови из Старе Пазове, док је о шивењу одела водила бригу гђа Зора Јечинац.[483]

Имена чланова Друштва „Сирото ђаче” сазнајемо на основу извештаја са редовне годишње скупштине одржане 20. марта 1937. године. Присутни су били: председник Мита Јечинац, секретар Димитрије Дивљак, благајник Богољуб Јовановић, Фран Шимуновић, Озрен Ивковић, Павле Есаповић, Милорад Миладиновић, Иван Торер, Пера Ивковић, Бранко Мушицки, Михајло Литавски, Милан Рапаић, Самко Опавски, Бранко Јовановић, Павле Полицер, Меланија Ивковић, Богданка Ивковић, Зора Јечинац, Карло Долињаи, др Бранко Чипчић.[484]

Новогодишњи и божићни празници били су прилика да Друштво додели помоћ сиромашној деци, а из новинских извештаја сазнајемо да је то била пракса сваке године. Друштво је на дан своје славе 1938. године одenуло 56 сиромашних ученика и ученица месних основних школа, државне и чехословачке. Друштво је до тада успешно радило већ девет година и до тог момента обукло је преко 500 деце. При Друштву је постојао „Фонд Витешког Краља Александра Првог Ујединитеља”, који је располагао са 50.000 динара.[485] Следећег месеца Друштво је одржало своју годишњу скупштину, после које је била приређена друштвена вечера, приликом које се могао чути податак да је до тада додељена одећа за преко 100 сиромашних ученика, а да је већи број

---

[481] АВ, Ф. 126, IV, 45144/1934.

[482] *Národná jednota*, Bački Petrovac, 4. januar 1936, 4.

[483] *Дан*, Нови Сад, 17. јануар 1936, 4.

[484] АВ, Ф. 126, IV, 28137/1940.

[485] *Правда*, Београд, 3. јануар 1938, 13.

послат преко лета на опоравак.[486] Основна школа у Старој Пазови 30. септембра 1938. године приредила је забаву у корист хуманитарног Друштва „Сирото ђаче”.[487]

На десетогодишњицу Друштва 1939. одену је 60-оро најсиромашније деце. Поменута годишњица прослављена је врло свечано у просторијама удружења. Свечаност је у присуству представника месних власти, друштава и корпорација и мноштва чланова и гостију отпочела резањем славског колача. Домаћин славе је био управитељ школе Карло Долињаи. После ручка одржана је јубиларна скупштина, коју је отворио дугогодишњи председник удружења Мита Јечинац који је у подужем говору изнео историјат удружења.[488] У управу, која је 1939. године изгласана акламацијом, за председника је изабран дотадашњи председник Мита Јечинац, за секретара учитељ Михајло Литавски, а за благајника гђа А. Гајин, општински благајник.[489]

Као и сваке године, хумано Друштво „Сироте ђаче” је 1940. године одену-ло 60 сиромашне деце без обзира на веру и народност. Свако дете је комплетно обувено и обучено, а осим тога деца су добила ручак и кесицу слаткиша. Бивши народни посланик Сава Петровић одену је 20 сиромашне деце, црквена општина двоје, а од прилога које су сакупили учитељи у Старој Пазови још 20 деце.[490]

Друштво „Сироте ђаче” није било усамљено у својој делатности. У корист сиромашне деце у Старој Пазови радила је и грађанска школа. Та установа је у априлу 1940. године основала фонд сиромашних ученика, који до тада није имала. Ради оснивања тог фонда одржана је забава на којој је ђачки хор отпевао неколико српских и словачких песама.[491] Учитељи Старопазовачког среза такође су учествовали у хуманитарном раду. Обилазили су насеља у срезу, у циљу културног просвећивања и обраде националне свести, приређивали позоришне представе, рецитације, музичке пасусе, итд. Приходи од оваквих приредаба служили су за оснивање фонда за подизање опоравилишта на Венцу на Фрушкој гори слабуњавим и сиромашним ученицима Старопазовачког среза.[492]

---

[486] *Дан*, Нови Сад, 24. фебруар 1938, 6.

[487] *Národný kalendár: na obyčajný rok 1938*, Petrovec, 163.

[488] *Дан*, Нови Сад, 5. јануар 1939, 4.

[489] *Дан*, Нови Сад, 5. јануар 1939, 5.

[490] *Дан*, Нови Сад, 12. јануар 1940, 3; *Време*, Београд, 23. јануар 1940, 6.

[491] *Дан*, Нови Сад, 6. април 1940, 3. Мешовита грађанска школа имала је 1937. године 135 ученика из Старе Пазове и околине. *Правда*, Београд, 26. октобар 1937, 4.

[492] *Дан*, Нови Сад, 12. децембар 1940, 4. Почетком 1932. године општинска управа у Старој Пазови донела је одлуку да сви трошкови лечења сиромашних житеља и набавка потребних

Пазовачки одбор Кола српских сестара такође је био активан у пружању хуманитарне помоћи радећи на истом пољу као и „Сирото ђаче". Друштво је радило на збрињавању сиромашне деце без родитеља, да би их извело на пут.[493] Коло српских сестара заједно са Хигијенским заводом из Новог Сада организовало је предавања др Владимира Вереша о хигијени са негом одојчади, што је било нарочито важно за старопазовачки крај, где је умирао велики проценат одојчади испод годину дана старости.[494]

Док се „Сирото ђаче" бавило одевањем и обувањем сиромашне деце, истовремено су друге организације радиле на исхрани сиромашне школске деце. Почетком 1941. године у Старој Пазови је радило неколико кухиња намењених њиховој исхрани. Акциони одбор за зимску помоћ, на челу са среским начелником Заклановићем, и учитељима Старопазовачког среза, прикупио је прилог за сиротињу овога среза. Поред тога, свака општинска управа је одредила у своме буџету суму од 10–15.000 динара као социјалну помоћ за најсиромашније; ту се нарочито истакла општина Нови Сланкамен која је дала највећи прилог од 25.000 динара. Новац који је прикупио Акциони одбор и помоћ општинских управа требало је да се употреби за куповање одела и намирница за сиромашно становништво. Поред новца, скупљено је доста пшенице, брашна и масти, који су били намењени свакој породици према броју чланова. Осим тога, неке општине дале су свој допринос у виду добровољног социјалног прireза. Укупна вредност скупљених прилога износила је преко 200.000 динара. Тако су у Старој Пазови отворене три кухиње. У Словачкој школи хранило се 87 деце под надзором гђице Ј. Крњоул, учитељице, и Карла Долињаија, управитеља школе. У Основној школи „Св. Сава" хранило се 32 под надзором Димитрија Дивјака, управитеља школе, а 26 се хранило у Грађанској школи, под надзором директора школе Богосава Пејића. Две кухиње налазиле су се у школским зградама, а трећа у домаћичкој школи. Ове кухиње добиле су суму од 15.000 динара и много намирница. Исхрана деце у кухињама требало је да траје два месеца.[495]

лекова за њих буду плаћени из општинске благајне, што је и чињено до 1941. године. Jaroslav Miklovic, *Istorijat zdravstva u Staroj Pazovi*, knj. 1, Stara Pazova 2011, 100.

[493] *Дан*, Нови Сад, 1. јул 1938, 6.

[494] *Дан*, Нови Сад, 29. март 1940, 4. Коло српских сестара је раније издавало свој дом у закуп општини за Грађанску школу, тако да је велика просторија за предавање била претворена у две учионице, због чега није било простора за предавања. *Вардар: календар за просту 1938. годину*, 294.

[495] *Дан*, Нови Сад, 31. јануар 1941, 5.

ОСВРТ НА РАД ДРУШТВА „СИРОТО ЂАЧЕ”

Хуманитарна организација „Сирото ђаче” основана је непосредно пре почетка економске кризе 1929. године, што говори о томе да је и пре тога постојала потреба за помагањем најсиромашнијим ученицима у школама. Криза је само додатно продубила постојеће социјалне и економске проблеме, а у Југославији се испољила и кроз унутрашњу аграрну кризу (1930–1934), када је пад цена пољопривредних производа довео до наглог погоршања положаја сељаштва и повећања задужености аграрног становништва. На тешке економске прилике додатно су утицале и сушне године 1930. и 1931, које су у многим крајевима довеле до слабих приноса и продубљивања кризе. Најугроженијим слојевима становништва била је потребна помоћ државе или хуманитарних организација. Управо у том периоду је деловала пазовачка хуманитарна организација „Сирото ђаче”.

Ако се осврнемо на активности старопазовачког хуманитарног Друштва „Сирото ђаче” од 1929. до 1941. године, приметићемо да је оно на самом почетку (1929–30) успевало да одене по 15-оро деце годишње, а да се већ 1931. тај број повећава на 33, и временом се усталио на око 60. Изузетак је била десетогодишњица друштва 1938. године када је одевено око стотину деце, што говори о томе да је јубилеј успео да мотивише већи број донатора јер се већ наредне године број деце спустио на око 60. Ако узмемо у обзир податак да је Стара Пазова на попису 1931. године имала 8.536 становника[496], а да је у школској 1930/31. години број деце која су похађала школу био укупно 741 ученик[497], доћи ћемо до закључка да је „Сирото ђаче” у просеку годишње одевало нешто испод 10% деце школског узраста. Друштво је током свог постојања у континуитету обезбеђивало обућу и одећу за најсиромашније ученике иако је број помогнуте деце варирао, од скромног почетка са 15, па све до година када је успевало да обезбеди помоћ и за четири до пет пута већи број сиромашних ученика. То указује да је Друштво „Сирото ђаче” успело да оствари свој циљ и да током година напредује у обиму свог деловања.

---

[496] Стара Пазова је била седиште Старопазовачког среза у који су улазили: Белегиш, Бешка, Буковац, Чортановци, Голубинци, Крчедин, Нова Пазова, Нови Бановци, Нови Карловци, Нови Сланкамен, Сремски Михаљевци, Стари Бановци, Стари Сланкамен, Сурдук, Војка. Читав срез је имао укупно 51.686 становника. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, Knj. 1, Beograd 1937, 58.

[497] Ján Horvát, *245 rokov slovenskej školy v Starej Pazove: 1770–2015*, Čelarevo 2019, 151. Бројност ђака у школама у 1939. године није се значајно разликовала: државна школа са чехословачким наставним језиком 596 ученика у 12 разреда?, државна Основна школа „Свети Сава” од 1. до 4. разреда 234, дакле укупно 730 ученика. АВ, Ф. 126, IV, 5654/1939.

Пред Други светски рат Друштво је окупљало око 100 помажућих чланова. Иако је то био значајан број, у поређењу са Колом српских сестара радило се о мањој организацији по броју чланова и материјалним ресурсима – старопазовачко Коло 1939. године имало је 103 редовна и 56 осталих чланова, као и дом вредан 200.000 динара.[498]

Осим набавке одеће и обуће, један број деце „Сирото ђаче" је слало у климатска лечилишта и једном годишње је организована приредба.[499] Заједно са Друштвом сиромашну децу су својим прилозима помагали и народни посланик Сава Петровић, Словачка црквена општина, трговачке куће Славко Ивковић и Сима Ивковић и синови, и др.[500]

Друштво „Сирото ђаче" је имало управу коју су чинили углавном трговци, а приметно је да се у њему налазио и један обућар (управо је главна делатност била набавка одеће и обуће за децу). Друштво је давало предност својим члановима при одлучивању од кога ће набавити робу. На тај начин средства намењена хуманитарној помоћи остајала су у оквиру локалне заједнице и њене привреде.

Још једна карактеристика рада Друштва „Сирото ђаче" био је његов мултиетнички карактер. Друштво је помагало српску и словачку децу без обзира на њихову етничку и верску припадност. Обавеза оваквог начина рада била је унета и у правила Друштва. Такође, у управи Друштва налазили су се припадници различитих нација и вероисповести.

Када је у питању Друштво „Сирото ђаче", његова управа указује на образац који је постојао и у другим местима када је реч о друштвеној организацији (на пример соколска друштва, Јадранска стража, и др.). На њиховом челу налазила се локална друштвена и економска елита, конкретно у овој хуманитарној организацији имућни пазовачки трговци, затим директори школа, чиновници, и др. Имућне породице попут Петровића и Ивковића учествују у организовању помоћи најугроженијем делу становништва, односно деци школског узраста. Сличан састав руководстава уочава се и у другим старопазовачким удружењима, што указује на значајну улогу локалне елите у јавном и друштвеном животу места.[501]

---

[498] АВ, Ф. 126, IV, 14797/1939.

[499] J. Šago, *nav. delo*, 49.

[500] *Дан*, Нови Сад, 5. јануар 1939, 4–5.

[501] Исте личности појављују се и управи соколског друштва, Народног универзитета, итд. АВ, Ф. 126, IV, 28137/1940; *Дан*, Нови Сад, 10. фебруар 1940, 6.

ЗАКЉУЧАК

Хуманитарно Друштво „Сирото ђаче” које је деловало у Старој Пазови од 1929. до 1941. године дало је значајан допринос хуманитарном раду у овом месту током 30-их година XX века. Оно је допунило активности других месних организација и за разлику од њих, које су имале шири спектар деловања, било је фокусирано само на једну активност, а то је одевање деце школског узраста. Његова помоћ је досезала број од око 60 ученика годишње, што је било нешто испод 10% ученика који су похађали основне школе у Старој Пазови пре Другог светског рата. Ако на то додамо и чињеницу да су се помагањем сиромашне школске деце бавиле и друге организације у месту, проценат оних којима је била потребна помоћ је био и већи од тога. Истраживање деловања тих организација даће потпунију слику о степену сиромаштва у Старој Пазови између два светска рата.

Žarko Panić

SOCIAL CONDITIONS IN STARA PAZOVA IN THE 1930S: THE WORK OF THE HUMANITARIAN SOCIETY “SIROTO ĐAČE”

SUMMARY

From 1929 to 1941, the humanitarian society “Siroto đače” (The Poor Pupil) operated in Stara Pazova with the aim of assisting impoverished school-age children. The association’s activities focused on providing clothing and footwear for these children; throughout the 1930s, it clothed and shod approximately 60 school-age children annually. The society was multi-ethnic in nature, with both Serbian and Slovak children receiving assistance. Wealthy residents of Stara Pazova, directors of public institutions, religious communities, and others led and participated in the society’s work. Its long-standing president, Dimitrije Mita Ječinac, played a pivotal role in the society’s operations. The Society also collaborated with other organizations in Stara Pazova, working alongside them to assist the most vulnerable segments of the population—specifically, children attending local primary schools. Throughout its existence, the “Siroto Đače” Humanitarian Society managed to help hundreds of school-age children in Stara Pazova, doing so during the Great Depression and the subsequent period, right up until the outbreak of World War II, when it ceased operations. An analysis of this society’s activities reveals the efforts made by local humanitarian organizations to alleviate the effects of poverty during the period in question, while also allowing for an indirect assessment of the prevalence of poverty among school-age children in Stara Pazova during the 1930s.

Др Стево М. Лапчевић
Музеј Срема, Сремска Митровица
lapcevicst@gmail.com

БРАНИСЛАВ АДАМОВИЋ, УТЕМЕЉИВАЧ МИТРОВАЧКЕ МУЗИЧКЕ ШКОЛЕ

Сажетак: Аутор истражује живот и рад Бранислава Адамовића, певача и диригента Српског црквеног певачког друштва, члана управе овог друштва, секретара и хроничара, аутора капиталне *Споменице Српског црквеног певачког друштва*, коју је прошле године, у спомен на 160 година друштва, приредио са историчарком, кустосом Музеја Срема Јованом Тривуновић.[502] У првом делу текста, аутор, на основу грађе коју је добио од породице Бранислава Адамовића, први пут износи потпуну биографију човека који је – као члан управе не само митровачког највећег и најзначајнијег хора већ и Соколског друштва, те као човек који је прошао Априлски рат и интернацију у Немачку и по повратку у Сремску Митровицу ставио јој на располагање све своје знање и уметничко умеће – по свему био човек своје епохе.

Како је Адамовић највећи део свог живота поклонио развоју хорске музике и, као такав, уочи Другог светског рата био један од твораца идеје о нужности стварања музичке школе у Сремској Митровици, у другом делу рада аутор се, ослањајући се на наведену *Споменицу* и материјале из Адамовићеве заоставштине, бави доприносом који је Адамовић дао на пољу развоја митровачке културе, како у времену између два светска рата тако и у првој деценији након успостављања југословенске републике. Тиме се не само допуњује историографија међуратне Сремске Митровице, већ се осветљава и биографија данас мало познатог Бранислава Адамовића.

Кључне речи: Митровица, Адамовић, Земун, Скопље, Српско црквено певачко друштво, музичка школа, Априлски рат, култура, хор, музика.

Човек епохе: шетња кроз биографију. Бранислав Адамовић рођен је као шесто дете Јована и Катице (рођ. Маринковић) 14. септембра 1905. године.[503] Како је деценијама касније бележио у *Аутобиографији*, од малих ногу био је предодређен да се посвети некој врсти уметности, будући да је његова мајка

---

[502] Бранислав Адамовић, *Песмом срцу, срцем роду, за слободу: Споменица „Српске црквене певачке дружине" у Сремској Митровици*, прир. Јована Тривуновић и Стево Лапчевић, Историјски архив Срем, Сремска Митровица 2025.

[503] *Сведоџба о четвртом разреду Краљевске трговачке академије у Земуну*, Земун, 22. 6. 1924.

била велики љубитељ позоришта, што је, како, истиче, пресудно утицало и на одабир његовог имена.

„Када је моја мајка по шести пут била носећа 1905. године, било је тада Српско народно позориште из Новог Сада у Срем. Митровици на гостовању. Моја мајка била је велики љубитељ позоришта и није пропуштала ниједну представу. Међутим, њене порођајне муке спречиле су је да може гледати један Нушићев позоришни комад. Био је то четвртак, 14. септембар 1905, када су у суседној соби чланови ратног савета угледне куће Адамовић звани 'Брифови' заседавали важну седницу. Две мајке и две тетке очекивале су шта ће из суседне собе 'фрау' Носал рећи: син или ћерка. Шеснајест часова на столу, сервирана бела кафа са путеркифлама, омиљена храна моје бабе, дочекала је мој долазак на овај бели свет. Ратни савет породице са радошћу примио је вест: рођење сина Јована Адамовића и Катарине Адамовић, рођене Маринковић. Топови и прангије нису пуцали, јер у мојим жилама није текла плава крв. Не, ја сам по рођењу са црвеном крви као и сви људи, са рођеним народним и демократским осећањима, прави плебејац. И када сам се 14. септембра 1905. г. у 16 часова родио, настала је извесна пометеност у кући, јер као трећи син по реду рађања требало је бити одмах одлучено како име да добијем. Пошто је први син мога оца добио дедино име Стеван, а други син при рођењу одмах умро, то је моја мати услед смрти и првог и другог сина хтела да трећи син добије неко име изван породице. И заиста, она је успела, као љубитељка позоришта мислећи на Бранислава Нушића, енергично да тражи да добијем име Бранислав. Ето, од тада мене зову Бранислав и мој кум Др. Јоца Панаотовић, кемичар на берлинском универзитету, морао је услишити жељу моје мајке."[504]

Трагична судбина два рано преминула детета и стална заузетост оца Јована пословима гвожђарског трговца, усмерили су Бранислава Адамовића ка мајци која је, како бележи у *Аутобиографији*, била готово заљубљена у њега. Та заљубљеност манифестовала се њеним сталним настојањем да га усмерава ка култури и духовним вредностима, односно у његовој отворености за ова мајчинска настојања, што ће младог Адамовића врло брзо довести у сукоб са строгим и пословним оцем.[505]

Уз ову склоност ка уметности, како бележи, од мајке, Адамовић ће наследити и слабо здравље. Често ће поболевати, што ће условити недовољну телесну развијеност, па ће у својој пуној младости у висини једва достићи 162 сантиметра висине и 58 килограма тежине.[506] У младости био је активан члан,

---

[504] Бранислав Адамовић, *Аутобиографија*, рукопис, 1.

[505] *Исто.*

[506] *Исто.*

вежбач, у „Српском Соколу” у Митровици, а након Великог рата, по одласку у Земун, постао је члан и тамошњег соколског друштва.[507]

Прилог 1: Бранислав Адамовић пред полазак у школу.

У први разред Српске народне основне школе ступио је 1. септембра 1912. под управу учитеља Емила Теофаоновића, кога ће у другом разреду заменити Јован Удицки.[508] Чињеница да су оба ова учитеља били од самог оснивања митровачког „Српског Сокола“ (1905) активни у његовим редовима, први као вежбач и први тајник, а други као члан управе и просветар,[509] задужен за

[507] О чему сведочи и фотографија из легитимације земунског друштва, као и неколико фотографија митровачког друштва. Уједно, средином 20-их година прошлог века, био је члан управе митровачког Соколског друштва, о чему такође сведочи и једна фотографија.

[508] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 1–2. Описујући Удицког, Адамовић ће истаћи да је био „добар и строг учитељ, који ме је чак због једног несташлука оставио читав сат пред отвореним вратима учионице да гледам бели зид за казну”.

[509] Више о томе: Стево М. Лапчевић, *Одлетео соко сиви. Јован Удицки учитељ и Соко у политичком, просветно-културном и друштвеном животу Сремске Митровице (1902–1951)*, Историјски архив „Срем” Сремска Митровица, Сремска Митровица 2022; Стево М. Лапчевић, *Деца Отаџбине: акције и актери српског и југословенског национализма у (Сремској) Митровици 1918–1941*, Архив Војводине Нови Сад, Нови Сад 2023; Стево М. Лапчевић (прир.), *Рад митровачког „Српског Сокола” у години уједињења 1919–1920. кроз одборске записнике и новинске натписе*, Архив Војводине Нови Сад, Нови Сад 2025.

етички рад, могла је утицати на Адамовићево рано окретање ка гимнастици, којој ће, можда и као прилици да унапреди своје физичко здравље, остати веран током наредних деценија.

Нажалост, није нам познато какав је Адамовић био основац, али са сигурношћу можемо рећи да је његов пријатељ, трговачки помоћник, упосленик његовог оца Милан Петаковић[510] био више него задовољан чињеницом да је, на конто уписа у први разред, успео да иначе строгог и по свему судећи прилично шкртог Јована Адамовића убеди да свом сину купи „ново лепо тиролско одело са тиролским зеленим шеширом иза кога се вило дугачко перо".[511]

Први разред, како бележи сам Адамовић, прошао је брзо, и мада је имао добре оцене није био превише задовољан својим учинком. „Писање ми је ишло од руке, а са читањем сам некако кубурио, јер нисам имао довољно времена пошто ми је игра увек била милија од учења. Рачун ми је ишао од руке, но никад са неким нарочитим проблематичним цифрама. Од увек сам тежио једноставном решавању. На ово је имао утицај мој први зачарани круг другова, шегрти у дућану мог оца, са којима сам увек сваког четврта читаве сате проводио по многобројним магазинима. Они су ме учили првој здравој народној логици: поштовању субординације и ваљаном раду, тако да сам у каснијем животу са лакоћом могао доказати да знам добро почистити магазин и бити прилично истрајан на раду".[512]

Избијање Првог светског рата, Адамовића ће дочекати у Бањи Ковиљачи у коју је отишао са мајком и групом Митровчана, међу којима је по свему судећи био и Јован Удицки,[513] у коју је дошао по препоруци лекара. Ипак, на одмору се, захваљујући Гаврилу Принципу и добро познатом догађају који се одиграо у Сарајеву на Видовдан 1914. није дуго задржао. „Мом радовању је дошао брзо крај, јер нисмо дуго тамо били када је отац убрзо за нама стигао да нас води назад за Митровицу, јер су ратни заплетаји били на помолу. И заиста, другог или трећег дана по његовом доласку, једног јулског топлог дана, добош је објавио да је Аустро-Угарска објавила Србији рат Тада, ми смо били поданици Аустро-Угарске, те смо морали са пасошем кући у Митровицу. Тај

---

[510] Током Великог рата, Петаковић ће бити добровољац у српској војсци. Након рата, биће активан у српским националним друштвима, пре свега у одбору Удружења српских четника „Петар Мркоњић", чији ће челник бити, као и у Српском културном клубу. Током Другог светског рата стрељаће га усташе. Више о томе: С. М. Лапчевић, *Деца Отаџбине...*

[511] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 1.

[512] *Исто*, 1–2.

[513] Више о томе: С. М. Лапчевић, *Одлетео соко сиви...*

повратак био је једна епизода једне велике муке и историје паћења једне породице као резултат тадашњег нездравог политичког стања".[514]

Пошто се превремено вратио у Митровицу, Адамовић се спремао за упис трећег разреда, но, будући да је Митровица „као тадање гранично место било у ратној зони, школе су биле затворене, наставе није било и ми смо деца скитали по улицама гледајући са дечјим интересовањем метеж и гунгулу оних војника разноразних унифроми, ознака, па чак и језика и менталитета. Али, сви су нам они импонирали, јер су били цифрасто обучени, јашили коње и звецкали сабљама".[515]

Размештани по кућама, царски војници који су се тих дана затекли у Митровици, боравили су и у дому Адамовића. Њихова спрема по свему судећи оставила је значајан траг на души младог Бранислава који ће, иако свестан да се ту ради о „њиховима", заволети војни позив. Па ипак, та одушевљеност лепим униформама неће дуго трајати, будући да ће, посебно током прве две ратне године, Срби Срема бити изложени тешком притиску и прогонима. Међу онима који су се нашли на удару полицијско-војних власти био је и Бранислављев отац Јован. „Ситуација је била очајна за српски живаљ и кад су ми једног дана оца као таоца хтели затворити, осетио сам да су сви ти униформисани људи врло, врло рђави."[516]

Повлачење српске војске из Срема, колапс одбране Србије и коначно повлачење ка Албанији, донели су стабилност у Срему, која је омогућила поновно отварање школа, па тако четврти разред Бранислав Адамовић уписује тек „поткрај 1915." „код учитеља Чубелића. Био је то један опасан учитељ. Гломазан и велик са страшном шапом којом нас је лупао до несвести".[517]

Многи су школарци били жртве обести „учитеља Чубелића", међу којима и сам Адамовић, што је условило притужбу коју је на његов рачун школи поднела мајка Катица. „Чубелић ме није више тукао, али ме је зато мрзио и чешће питао лекцију."[518]

Пошто је, уз доста мука, свршио основну школу, Бранислав Адамовић ће се 1916. наћи и Реалној гимназији. Од саме чињенице да поново иде у школу, много више му се допала чињеница да ће, као и старији његови познаници и пријатељи, купити „плаву тањирасту капу са кокардом реалне гимназије".[519]

---

[514] Б Адамовић, *Аутобиографија*, 2.

[515] *Исто.*

[516] *Исто.*

[517] *Исто.*

[518] *Исто.* Адамовић ће у шали констатовати да ова околност и није била толико лоша, будући да је то био једини начин да коначно почне редовније да учи.

[519] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 2.

Обимно градиво, притужбе на наставнике и пословична немарност дечака за школске бриге учиниле су га незадовољним, па му је „под конац претило и избацивање" из школе у којој се „догодило свашта са мном".[520]

Увидом у *Izvještaj Kr. Realne gimnazije u Mitrovici* за 1916–1917. сазнајемо да Адамовић у својој *Аутобиографији* није претеривао, будући да је из свих предмета, осим немачког, био једва добар или довољан, док је из омраженог језика имао недовољну оцену коју ће накнадно поправити.[521] Боље оцене и значајнију посвећеност учењу Адамовић је стекао и показао тек по ступању у други разред, захваљујући, како сам бележи, пријатељу, старијем ученику и „инструктору" (по свему судећи приватном учитељу) Николи Миловановићу.[522] Школске 1917/18. године није било недовољних оцена, а општи успех оцењен је као добар.[523]

Крај рата и ослобођење Адамовић је дочекао као ученик трећег разреда. „Весело смо побацали немачке читанке и граматике у мислима да више нећемо то учити. Међутим, нашем радовању је било кратка века. Професор Хорветић је опет после пар дана питао претеритопрезентске глаголе: durfen, morgen, konnen, mussen итд. и било је нас доста који смо ради нашег става против Немаца ипак морали добрано учити да поправимо лошу оцену из немачког језика".[524] Укупна оцена на крају трећег разреда била је довољна.[525]

У то време, Адамовић се налазио у разреду „чувеног професора Матије Крмпотића који је виртуозно знао давити ђаке". Поред Крмпотића, „невоље" је задавао и „професор Дивић из математике и Хорватовић из Немачког", тако да је пред крај године Адамовић имао „пет редова", односно пет слабих оцена које су претиле да буде отпуштен из школе.[526]

Како би разрешио агонију, Адамовић одлучује да по окончању школске године самостално напусти гимназију и да се упише у Краљевску трговачку академију у Земуну. Озбиљније се посвећује учењу, тако да се на крају школске 1919/20. године као општа оцена његовог школовања изводи „добар".[527] Након разговора са оцем, донета је одлука која је значила „један нагли обрт на боље. Успео сам да четврти разред свршим са релативно добрим успехом и

---

[520] *Исто.*

[521] *Izvještaj Kr. Realne gimnazije u Mitrovici* за 1916–1917.

[522] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 3.

[523] *Izvještaj Kr. Realne gimnazije u Mitrovici* за 1917–1918.

[524] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 3.

[525] *Izvještaj Kr. Realne gimnazije u Mitrovici* за 1918–1919.

[526] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 3.

[527] *Izvještaj Kr. Realne gimnazije u Mitrovici* за 1919–1920.

тако да се 1. септембра 1920. упишем у 1. раз. трговачке академије у Земуну.[528] Била је то једна велика прекретница мога живота".[529]

Школовање у Земуну био је за Адамовића „најлепши део мога живота и младости", време у којем је напокон, како бележи, одрастао, сам плаћао свој стан, храну и „добро одело", а склоност ка дружењу и занемаривању обавеза у потпуности сменио одговорношћу према учењу и решености да промени свој живот.[530]

Најбољи утисак на младог Митровчанина оставио је професор „економске географије" Иван Дорчић, захваљујући коме је не само заволео овај предмет већ је, како бележи, био његов најбољи познавалац у разреду. С друге стране, није био превише одушевљен минералогојим и професором Паркером који је „прописно давио", што се не може рећи за Мију Патаја који је, као професор аритметике и књиговодства, а уједно и разредни старешина, врло брзо постао централна фигура у Адамовићевом земунском периоду.[531]

Код Патаја је ценио начин на који предаје, отворену комуникацију са ђацима, а пре свега чињеницу да је био спортиста-гимнастичар, те да је о спорту радо причао са ђацима, „сладио" им спорт „и дозвољавао да играју. Био је врло строг и имао је озбиљне намере да сви ми нешто научимо. Имао је доста успеха. Сваки пут после тумачења нове лекције од стране проф. Патаја следило је: Адамовић, на таблу. Протумачи један практичан пример. Разуме се, ја сам као запета пушка знао одмах, јер сам са нарочитом вољом радио трг. аритметику и књиговодство".[532]

Желећи да „те трговачке дисциплине" научи „перфектно", Адамовић ће, мимо школе, одлазити и на бројне курсеве из рачуноводства, што ће се, како каже, позитивно одразити на његов даљи рад. Ипак, значајан обрт десиће се 1921. када га је „професор Ђурић својим моћним утицајем" усмерио „и на клизаву даску поезије". Све чешће пише песме, сећа се мајке и окреће се поново ка уметности, музици и сликарству.[533]

Током прве године школовања у Земуну, Адамовић је уписао различите оцене од „добре" до „веомадобре" које су забележене из стручних предмета

---

[528] *Кр. трговачка академија у Земуну, Закључна сведоџба*, Земун, 26. 6. 1924.

[529] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 3.

[530] *Исто.*

[531] *Исто.*

[532] *Исто*, 4.

[533] *Исто.*

попут Трговачки земљопис и статистика, Трговачка аритметика, Наука о трговини.[534]

Време ферија Адамовић је проводио највише у Митровици, а крајем августа и почетком септембра уредно се враћао школским обавезама и пријатељима у Земун. Други разред Адамовић завршава са „веома добрим" успехом крајем маја 1922,[535] трећи са једнаким успехом 29. јуна 1923,[536] баш као и четврти,[537] што јасно сведочи о прогресу када је реч о посвећености учењу и решености да се са старом праксом занемаривања школе и школских обавеза престане.

Захтев за полагање завршног испита поднео је 19. маја 1924,[538] који, по свему судећи, одмах и полаже, па му се средином јуна исте године издаје „Закључна свједоџба" из које сазнајемо да је школовање окончано са „врло добрим успјехом".[539]

Повратак у Сремску Митровицу означио је, по свему судећи, и крај са лепим данима. Измењене околности у породичном дому у значајној мери пореметиле су животне планове, о чему у *Аутобиографији* бележи: „После одлично свршене трговачке академије, 1924. г. вративши се у Срем. Митровицу, у свој родни крај, и очев дом, наишао сам на нову стварност. Моја мајка, која је у то време почела озбиљно побољевати, није ме радо пуштала из Митровице, да одем на студије, како сам ја то желео. А мој отац, који је с својим капиталом знатно назадовао и ради својих лоших схватања и манипулација знатне паре почео губити, није хтео ни чути да ја идем за Munchen на вишу трговачку школу, где сам имао намеру да се специјализирам на текстилној грани са докторатом трговине".[540]

---

[534] *Svjedodžba Kraljevske trgovačke akademije spojene s kr. Realnom gimnazijom u Zemunu*, *1920–21.*

[535] *Svjedodžba Kraljevske trgovačke akademije spojene s kr. Realnom gimnazijom u Zemunu*, *1921–22.*

[536] *Svjedodžba Kraljevske trgovačke akademije spojene s kr. Realnom gimnazijom u Zemunu*, *1922–23.*

[537] *Svjedodžba Kraljevske trgovačke akademije spojene s kr. Realnom gimnazijom u Zemunu*, *1923–24.*

[538] *Равнатељству реалне гимназије и с њом спојене Кр. трговачке академије у Земуну*, 19. 5. 1924.

[539] *Кр. трговачка академија у Земуну, Закључна сведоџба,* Земун, 26. 6. 1924.

[540] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 5.

Легитимација Бранислава Адамовића - Соколско друштво Земун

Уместо одласка на школовање, Јован Адамовић поручује сину да је вољан да распрода „дућан гвожђаре", како би сакупљеним средствима отворили „мануфактуру. Отац је победио и у августу 1924. ми смо отворили мануфактуру и таман док сам ја научито ту струку, пронашао праве изворе снабдевања, ми смо пропали, тј. дошли смо до руба пропасти, па смо се морали послужити мораторијумом и распродајом".[541]

Тако се, 1. маја 1930,[542] Бранислав Адамовић запошљава у Трговачкој и индустријској банци Загреб, филијала Сремска Митровица, као приправник, а касније је био чиновник.[543] У години када је тек покретао посао, за који ће се неколико лета потом испоставити да неће донети жељени резултат, тачније 1925, Адамовић одлази у Сарајево. У тамошњој Школи резервних пешадијских официра борави од 1. августа 1925. до 30. априла 1926. „Тих девет месеци круте дисциплине, с једне стране су ми пријали, јер сам се физички добро осећао, али духом сам пао, јер сасвим је разумљиво, да у војсци нема много

[541] *Исто.*

[542] Препис *Радне књижице* Бранислава Адамовића, 1953.

[543] Zeugnis, Hrvatska Mitrovica 28. August, 1942.

духа и то слободног духа, коме сам по своме темпераменту тежио и био васпитаван у слободарском духу". Уместо да се посвети учењу, како сам бележи, Адамовић је доста времена проводио „луњајући по Сарајеву", дописујући се са пријатељима или укућанима.[544]

Прилог 2: Бранислав Адамовић у годинама пред Други светски рат.

Прилог 3: Бранислав Адамовић као поручник у 17 пуку, 2. батаљон.

Подофицирску пешадијску школу Адамовић је завршио и из ње изашао као „ђак-наредник са положеним потпоручничким испитом". По окончаном

[544] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 5.

војном року долази у Митровицу и решава да се жени. Ипак, непредвидиве животне околности усмериће га, још једном, на сасвим другачији пут. „Али, 11. августа 1929. умрла је моја мајка. У нашој кући настала је крупна промена. Мој отац није био домаћин на својој потребној висини и под старост почео је правити глупости, а ја млад и неискусан, упао сам у канџе једне сасвим рафиниране и карактерно-брљаве жене, која ме је успела оковати браком од октобра 1933. до новембра 1935. г., а до тог времена држала на златној врпци љубави. Био је то период заноса неискусног заљубљеног човека, који је идеализао, бавио се стихотворством, па чак и прозом, а и музиком – диригентством."[545]

Једини „озбиљан посао", тих година, за Адамовића је био рад у банци и предавања која је држао у вечерњој трговачкој школи, где је предавао књиговодство, кореспонденцију и познавање робе. „Тим радом бавио сам се све до слома бивше Југославије, т. ј. до априла 1941. и имао сам као наставник успеха, јер сам са нарочитим еланом радио и самог себе интелектуално уздизао, бавећи се и учењем из стручне литературе. Као чиновник Српске банке, имао сам прилике да радим у једном заводу, где се посао одвијао нормално под сасвим правилним околностима, а директор Антоновић био је један сјајан руководилац, који је својим знањем, радом и залагањем предњачио и био не само руководилац, већ и један искусан старији друг и колега."[546]

У лето, 1937. поново се оженио – Цветанком Атевић, Скопљанком рођеном 18. фебруара 1913.[547] Венчао их је 27. јуна 1937. јерej Јован Латинкић, а кумови су били Радивој Стајић и Михајло Антић.[548] У овом браку добио је два сина: Момчила, рођеног 14. априла 1938, и Мила, рођеног 3. маја 1943.[549]

У годинама пред Други светски рат, службовао је као поручник у 17. пешадијском пуку из Винковаца, чији је 2. батаљон био стациониран у Сремској Митровици. Пошто се у априлу 1941. Краљевина Југославија нашла у рату, Адамовић одлази у Ђаково, у тамошњу „Сухопутну станицу". Током борби, његова станица покренута је ка Семберији, па се свега неколико дана пошто је рат почео нашао „у повлачењу преко Мајевице планине. Уз пут, на обали Саве, нашао сам се са Милорадом Конићем и Стевом Томин, са којима сам почео нов живот, спавајући утроје у кревету једног 'Хотела' у Грачаници, где

---

[545] *Исто.*

[546] *Исто*, 6.

[547] *Извод из књиге за писивање венчаних српске православне цркве сремскомитровачке, храма Светог Стефана у Сремској Митровици,* 27. 6. 1937.

[548] *Исто.*

[549] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 8.

нам је неки генерал Николић саопштио да је капитулација Југославије, да се разоружамо и да идемо возом кући".[550]

Послушавши речи претпостављеног, Адамовић полази за Срем, али воз у којем се нашао код Добоја заустављају Немци, изводе војску, одвајају официре, па уместо у родном граду, завршава у основној школи. „После дан или два, стрпали су нас у воз, затим од Тузле у камионе и преко Козлука и Дрине пешице кроз Ковиљачу до Лознице, стрпали у школу на сам дан Великог петка. Први дан Ускрса православног опет су нас стрпали у камионе и преко Шабца дотерали у поноћ у Митровицу и стрпали у Казниону. Одседели смо и ту два дана и трећега, пошто сам претходно успео да дођем у везу са женом која ме је други дан и посетила – били смо укрцани у вагоне и након шест дана и шест ноћи возања преко Печуја, Секељфехервара, Беча и около целе Чехословачке, преко Дрездена, стигли у Горњу Шлезиу, у Ламсдорф у логор Сталаг, где су нас дочекали весели заробљеници Енглези, Пољаци и бесни-набусисти Њемци."[551]

Тешка клима и „јака храна" у виду „коприве и трава" оставиле су тешке последице по иначе слабашног Адамовића, који је тих дана поболео од болести од којих се никада није до краја опоравио. „Након нешто више од месец дана пребацише нас опет у Nurnberg Oflag 13 B где је бештијанство Шваба било исто, можда још и веће."[552]

Напад Немачке на СССР и почетнички ратнички успеси доносили су нове заробљеничке контигенте у немачке логоре, што је, како бележи Адамовић, имало позитиван утицај на положај југословенских заробљеника, тим пре што се унутар саме некадашње Краљевине Југославије појавила потреба за радном снагом. У почетку, из логора су отпуштани Хрвати и Словенци, а за њима и Срби рођени и настањени на територији новоформиране НДХ. И мада је био доста рано одређен за транспорт, Адамовић ће чекати на повратак у Митровицу, будући да је у више наврата одбијао да чита „Здраво Марија" и моли круницу, што је дуже време био услов који су Срби, могући повратници, морали да испуне.[553]

Не желећи да се приклони Римокатоличкој цркви, Адамовић ће се, будући да је скопски зет, по наговору саборца и сапатника Милорада Конића обратити за помоћ бугарској комисији Црвеног крста, чији је представник често долазио у војничке и официрске логоре. „Пронашао сам га. Био је то сувоњав човек високог раста, истурених зуба, орловског носа и благог, њежног погледа

[550] *Исто*, 6.

[551] *Исто.*

[552] *Исто.*

[553] *Исто.*

својих шесетпет година старости. Рекох му да сам чуо да је он Скопљанац, а пошто сам ја скопски зет, интересира ме како је у Скопљу. Када је сазнао да сам ја зет Мила Атева, он ми брзином доброг човека изусти своје чуђење и радост у неколико речи, рекавши да је то његов пријатељ и да сад има дужност мене да извади из логора. На то сам му рекао да нисам сам, већ да нас има више. Сви, колико вас има – гласио је одговор, дођите овамо. Ја ћу вас спасити. И заиста, после пар сати, ми смо били на његовој листи са уписаним генералијама, а после неких 40 сати, налазили смо се у возу напуштајући територију Њемачке – земље логора."[554]

Тако се, иронијом судбине, онако како то само ратна дешавања могу да приреде, захваљујући нацистичком ратном напредовању и чињеници да је на територији Македоније образована нова Велика Бугарска, Бранислав Адамовић 15. јуна 1941. вратио у Србију.[555] Па ипак, ни овде се није дуго задржао, будући да је своје путовање, са једним дужим одмором у Топчидеру, завршио у Софији, одакле је 3. октобра 1941. око 10 часова пре подне „са јадних мојих 52 кг. тежине на себи" ушао у кућу Атевих, где су га дочекали супруга Цветанка, њени родитељи и син.[556]

Убрзо потом, захваљујући пријатељима породице Атевих, 15. новембра 1941. запошљава се „у фабрици цигарета-дувана 'Вардар' у Скопљу.[557] Директор је био неки Др. Петко Петков, врло културан човек, чија је жена била Францускиња, док је у ствари главни директор био Славче Стамтковски, најглавнији и највећи акционер тога предузећа".[558]

Као врстан чиновник, од првог дана Адамовић добија одговорне радне задатке, чијим испуњењем стиче повереље Стамтковског, који ће га, приликом једне унутрашње полицијске контроле, у јуну 1943. спасити могућег хапшења и депортовања у логор.[559] Током боравка у Скопљу, 9. маја 1943. бугарски егзархијски свештеник обавиће чин крштавања Милета Адамовића, који ће у сведочанству бити уписан као Миле Бранисловов Адамов.[560]

Убрзо по ослобођењу, тачније 13. 11. 1944. Адамовић је постављен за „државног чиновника и извршио предају фабрике од власника у државне руке, преузимајући је опет у име државе, вршећи тако директорску дужност пар

---

[554] *Исто.*

[555] Препис *Радне књижице* Бранислава Адамовића, 1953.

[556] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 7.

[557] *Уверение на Бранислав Иован Адамович*, 5. 2. 1945.

[558] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 7.

[559] *Исто.*

[560] *Свидетелстов за свето кръщение на Миле Бранисловов Адамов*, Скопие, 9. 5. 1943.

дана и пуштајући фабрику у рад и цигарете у продају као први артикл који је донео прву пару у државну касу Н. Р. Македоније".[561]

Из „Вардара" је отпуштен са позитивном оценом Савеза радника и радница, који су истакли да се током окупационог периода понашао достојанствено и нису имали никакве замерке. Како би донели оцену, радници и раднице „Вардара" састали су се 15. јуна 1945. и „са акламацијом" потврдили Адамовићево „исправно држање" током рата. Како се наводи, Адамовић је имао „одлично, коректно и истински другарско владање и понашање према свим радницима, те да је показивао велико интересовање за радничке интересе, те да је увек био спреман да се стави на располагање сваком члану савеза радника и радница".[562] Уз захвалност и поштовање, Адамовићу се поручује да је увек и у сваком моменту добродошао у Скопље, а властима се поручује да ће некадашњи синдикални благајник бити на корист „Отаџбини Демократској федеративној Југославији".

До 22. октобра 1945. Адамовић је „упослен као државни чиновник у Управи државног монопола у својству главног књиговође, где сам свршавао послове са добрим резултатом, но вукла ме је чежња за Митровицу и на позив моје бивше Српксе банке, који сам позив једва дочекао, нашао сам се опет у Митровици".[563]

По доласку у родни град, запошљава се већ 1. новембра 1945. у Трговачко-индустријској банци.[564] Из преписа радне књижице, издатог 1953, сазнајемо да је 1. јануара 1947. и даље запослен као чиновник у Трговачко-индустријској банци ДД Сремска Митровица. Из једног уверења које је издала Бић-босутске водне задруге сазнаје се да је једно време био запослен и у овој радној организацији[565] те да се на том месту задржао до 31. јула 1947. Убрзо потом, тачније 1. августа 1947.[566] прелази у Дрвни комбинат „Лола Рибар", у којем се у више наврата истицао као савестан радник.[567] У мају 1954. прешао је у Народну банку, где је радио наредне четири године а потом прешао у Среску комунал-

---

[561] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 7.

[562] *Сојуз на работници и намештеници на монополската индустрија, до другаро Бранислав Адамович, благаинико на Синдикалната подружница при Држ. тт. Фабрика*, Скопје, 20. 6. 1945.

[563] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 7.

[564] *Потврда о поднешеној пријавници и одјавници, Подружница осигурања Земун*, Земун, 1945.

[565] *Бић-Босутска водна задруга, Уверење другу Браниславу Адамовићу*, 21. 7. 1947.

[566] Б. Адамовић, *Аутобиографија*, 7.

[567] *Индустријска прерада дрва „Лола Рибар", Другу Адамовићу Браниславу*, 26. 12. 1948.

ну банку и на крају у Шумско газдинство, у којем се запослио 1. априла 1962.[568]

По одласку у пензију, време проводи у обиласку Југославије и дружењу са старим пријатељима,[569] о чему је, у једној краћој фото-вести у броју од 12. јула 1974. писала и београдска *Политика*, преносећи сусрет полазника „бивше Државне трговачке академије из Земуна, данас је то Трећа економска школа", који су скупно обележили пет деценија од свршетка свог школовања.[570]

Своје мирне митровачке дане, Бранислав Адамовић провео је у породичној кући на Кеју ослобођења бр. 29.[571] Умро је 1988. и сахрањен је на Православном гробљу.

Прилог 5: Бранислав Адамовић - последње године живота.

ДОПРИНОС ХОРСКОЈ МУЗИЦИ И ИДЕЈА О ОСНИВАЊУ МУЗИЧКЕ ШКОЛЕ

Мада Бранислав Адамовић, као што смо видели, у својој *Аутобиографији* напомиње да прво место у његовом усмеравању ка култури има мајка, у *Споме-*

---

[568] Препис *Радне књижице* Бранислава Адамовића, 1953.

[569] О чему сведочи и велики број фотографија из личне архиве.

[570] *После 50 година*, Политика, 12. 7. 1974.

[571] *Потврда пријаве стана за друга Адамовић Бранислава и Цветанку*, 3. 5. 1948. Ова кућа више не постоји, срушена је приликом изградње стамбеног блока. Данас се на њеном месту налази „пензионерска зграда", односно зграда у коју је смештен Дом пензионера.

ници митровачког Српског црквеног певачког друштва (СЦПД) са поносом истиче да је међу онима који су 1865. стварали СЦПД био и његов деда Стеван, који је скупа са Павлом Панаотовићем, Стеваном и Вукашином Ђукићем чинио не само прву, утемељитељску управу највећег и најважнијег митровачког хора, већ је уједно био и врсни певач, први басиста.[572] Из породице Адамовића, у СЦПД-у певаће и Мица Адамовић (алт, од 1894), Јулка Адамовић (алт, 1886), Јован Адамовић (отац Бранислава Адамовића, бас 1, од 1894), Јеца Адамовић (сопран, од 1894), Лепосава Адамовић (сопран, 1896), Олга Адамовић (алт, од 1914) и Вера Адамовић (сопран од 1914).[573]

Бранислав Адамовић постаће члан СЦПД-а као десетогодишњак, 1915. када ће га у певачке воде увести отац Јован. Своје прве наступе (певаће као тенор), по свему судећи, имаће као полазник дечијег хора тадашњег хоровође Петра Кранчевића, који је током ратних дана, услед забране рада СЦПД-а, успео да оформи дечији трогласни хор који је певао у Саборној цркви.[574] Од тада, па све до краја свог живота, Адамовић ће бити нарочито везан за Петра Кранчевића који ће, упркос чињеници да је умро млад (1919. године) израсти не само у најзначајнијег хоровођу митровачког друштва већ и у једног од најважнијих „пречанских" композитора.

Ипак, највећи допринос раду дружине Бранислав Адамовић даће почевши од 1924. године, када ће се, по успешно окончаном школовању у Земуну вратити у Сремску Митровицу. У то време, хоровођа митровачког друштва био је прашки конзерваториста Јозеф Влах Врутицки, који ће се на овом месту задржао до 1926, а потом отишао пут Дубровника, где је учествовао у образовању тамошње филхармоније на чијем ће је челу остао наредних година.[575]

Некако у ово време, дружина покреће и велику акцију са циљем подизања споменика Петру Кранчевићу. На том послу највише су се истакли тадашњи председник Гојко Веселиновић и секретар Бранислав Адамовић, „који је дао и идејну скицу". Сам споменик, рад Митровчанина Милана Нејмана, рађен од „бетона и вештачког камена", подигнут је 1927. и до данас је место на коме се сваке године, на дан смрти великог композитора, песмом и полагањем венаца обележава тужан и значајан датум у митровачкој и уопште српској музичкој (пре свега хорској) историји.[576]

Пошто је Врутицки отишао за Дубровник, митровачко СЦПД је током наредне две године упало у кризу, узроковану немогућношћу проналажења квали-

---

[572] Б. Адамовић *Песмом срцу, сирем роду, за слободу...*, 24.

[573] *Исто*, 282.

[574] *Исто*, 108, 282.

[575] *Исто*, 149.

[576] *Исто*, 135.

тетног хоровође. Решење за овај проблем понудио је управо Адамовић, који ће се брзо истаћи не само као ваљани певач већ и као добар организатор послова унутар дружине, због чега ће на Годишњој скупштини СЦПД-а 1928. бити поново изабран за његовог секретара.[577] Наиме, Адамовић ће у помоћ позвати свог познаника, наставника музичког из Земунске гимназије (са којом је Краљевска трговачка академија била спојена), руског емигранта Василија Гаврилова „који је примио наше поданство и тиме стекао права да буде укључен у државну службу. Био је то човек средње музичке образованости и знања, али у исто време одлични познавалац солфеђа и хорске црквене музике. Уз то, био је врло вредан и тачан са добрим познавањем свих нотних система и знањем и вољом у преписивању нота".[578]

Свој највећи успех, Гавранов је доживео 1930. године, на Духове, када је СЦПД гостовало у Котору, на обележавању девете деценије постојања и рада тамошњег СПД „Јединство". Међу малом групом одабраних певача којима је припало у част да презентују не само Сремску Митровицу већ Војводину у целости, нашао се и Бранислав Адамовић.[579]

У години погибије краља Александра, Бранислав Адамовић је први пут дошао на чело митровачког хора. Наиме, након што је хоровођа Јулије Ковалски напустио Митровицу, а СЦПД упало у још једну организациону кризу, тадашњи председник друштва, начелник болнице и председник Среског одбора Друштва Црвеног крста др Божидар Лужанин, предложио је да позицију диригента узме управо Адамовић, који је у то време вршио дужност секретара.[580] Када је наредне године дошло до промене на челу управе, ову је одлуку као исправну потврдио новоизабрани председник, угледни адвокат др Никола Радојевић.[581]

У оба случаја, Адамовић је радо прихватио понуђено место, уз напомену да има само један услов: волонтерски рад. Наиме, будући упознат са чињеницом да је СЦПД запало не само у организациону већ и у финансијску кризу, а свестан да нема довољно диригентског знања, Бранислав Адамовић је свој ангажман видео као добровољан и орочен – до проналаска бољег решења.[582]

Један од својих значајнијих диригентских наступа Адамовић је имао почетком августа 1935. када је дириговао комплетном хору на помену краљу Алексан-

---

[577] *Исто*, 155.

[578] *Исто.*

[579] *Исто*, 158.

[580] *Исто*, 190.

[581] *Исто*, 186.

[582] *Исто*, 187

дру на Опленцу, а потом и у Аранђеловачкој бањи, где су митровачки хористи одржали запажен концерт.[583]

Наредне, 1936. Адамовић ће бити задужен за припремање митровачког хора за велики певачки слет са такмичењем који је у Новом Саду, током јуна и јула, одржала Певачка жупа „Иса Бајић". Свестан да није музички образован, а поштен и према себи и својим хористима, Адамовић је, након разговора са председником Николом Радојевићем решио да у помоћ позове угледног диригента и „артистичког вођу Јужнословенског певачког савеза" Светолика Пашћана Којанова, како би помогао да се Митровчани што боље спреме.[584]

Ова сарадња је, по свему судећи, уродила плодом, будући да су Митровчани, предвођени Браниславом Адамовићем, освојили 1. награду у 1. категорији, у мешовитом хору који је певао као обавезну композицију Мокрањчевог *Козара*, а као изборну *Јесен* Стевана Христића.[585]

Било би непотпуно када бисмо као највећу вредност овог наступа истакли искључиво освојену награду. Много важније било је пријатељство које се развило између Митровчана, посебно Бранислава Адамовића и Светолика Пашћана, што ће хоровођи СЦПД-а омогућити да у Новом Саду, код угледног диригента, похађа и посебан „диригентски курс", чиме је стекао врсна знања која ће му у потоњем музичком раду бити од нарочите користи.[586]

Шта је у Новом Саду научио Адамовић ће имати могућност да покаже и наредне, 1937. године, на великом певачком слету који је 13. и 14. новембра у Сомбору уприличила тамошња Певачка жупа „Лаза Костић". Том приликом, Митровчани су „као старо и угледно друштво" певали сакралну композицију *Свјете тихиј* од Петра Кранчевића. „СЦПД је певала врло добро, по неким оценама одлично, тако да је у великој паузи хоровођу Бранислава Адамовића позвао др Милоје Милојевић,[587] изражавајући му своје задовољство и дајући ласкаве оцене на споменуто извођење Кранчевића. На крају разговора, Милојевић је додао и то да га чуди зашто митровачка СЦПД преко Савеза и њега лично стално тражи хоровођу, када је тај хор и са својим аматером диригентом могао добро да пева.

Одговор је добио, да је садашњи хоровођа то само по нужди, из љубави према песми, али да и сам, као и Управа, жели да хор добије квалификованог професионалног и доброг хоровођу, јер у Митровици постоји дуга и лепа традиција

---

[583] *Исто.*

[584] *Исто*, 190.

[585] *Исто*, 193.

[586] *Исто*, 197.

[587] Угледни диригент и композитор.

доброг певања и низ лепих хорских успеха, па се тражи хоровођа типа Јозефа Влаха Врутицког".[588]

Митровачки хор Адамовић ће предводити и на великом концерту који је, у организацији СПД „Србадија", одржан у Бијељини 28. маја 1938.[589] „Након овог концерта, Управни одбор СЦПД-а је на предлог др Николе Радојевића донео Одлуку да се тадањем хоровођи одреди месечни хонорар од 500 динара, обзиром да је СЦПД остварила видно добре резултате, а да је сам хоровођа толико способан у свом раду са хором, те да је завршио и кратак курс дириговања код г. Светислава Пашћана – Којанова у Новом Саду. Том приликом, а трагом споменуте одлуке која је донета 1. 6. 1938. др Никола Радојевић је послао једно лепо писмо г. Браниславу Адамовићу, достављајући му написмено решење."[590]

Са диригентске позиције, Адамовић ће се склонити након што ће 22. маја 1939. управљати хором који је певао на освећењу Спомен-храма Николи Марковићу у Мачванској Митровици.[591]

Када на чело СЦПД-а, не без заслуга и залагања Бранислава Адамовића,[592] буде дошао Скопљанац Тодор Настић Скаловић, Адамовић ће се вратити певачким дужностима, па ће тако, као тенор, крајем августа 1939. певати поново у Котору, где ће Митровчани бити једино друштво ван Црне Горе, које ће добити прилику да увеличају занчајан јубилеј, век СПД „Јединство".[593]

Посебнну част, Адамовић је доживео када је 1940. постао секретар Одбора за прославу уласка ослободилачке српске војске у Сремску Митровицу. У име Одбора, којим је председавао челник Народног универзитета Димитрије Рашић, он ће 29. октобра 1940. послати позивно писмо Станиславу Кракову, јунаку Великог рата, у то време директору Радио Београда који је у новембру 1918. са групом четника међу првима код Јарка прешао Саву и кренуо ка Митровици.

„Испуњени осећајем радости Одбор за прославу уласка ослободилачке српске војске у Срем. Митровицу, има част јавити Вам, да ће родољубиви грађани града и среза Срем. Митровице, 3. новембра 1940. на најсвечанији начин прославити дан уласка Српске војске у Срем. Митровицу.

Вама, као херојy тих дана, Вама као учеснику и веснику златне слободе, упућујемо овај позив и учтиво молимо, да увеличате ову прославу као наш драги и мили гост.

---

[588] Б. Адамовић, *Песмом срцу, сцрем роду, за слободу...*, 199–200.

[589] *Исто*, 203.

[590] *Исто*, 204.

[591] *Исто*, 205.

[592] *Исто*, 230.

[593] *Исто*, 226–227.

Ваше присуство на овој прослави, Ваша свака реч, мисао или поглед, биће за овај народ његово охрабрење и жива нада, да народне вође стоје спремне ту, спремне да воде на пут части и славе!

Убеђени, да ћете се овом родољубивом позиву свесрно одазвати, ми Вас очекујемо и молимо и овом приликом да примите израз нашег дубоког поштовања".[594]

Као секретар СЦПД-а, Адамовић ће, у сарадњи са председницима др Николом Радојевићем и касније Радивојем Мијићем, те диригентом Тодором Настићем Скаловићем, на Годишњој скупштини 27. фебруара 1940. покренути идеју формирања музичке школе, за шта је Скаловић констатовао да неће бити лако, али да ће, ако се у намери успе, плодови рада бити трајно вредни. „Да би се музички живот у Митровици подигао на један виши ступањ, на ступањ оне музичке културе коју данашњица изискује, потребна је једна установа, која ће у том правцу неуморно радити. Та је установа музичка школа. Оснивањем музичке школе, допринеће се правилном развитку не само музичке културе, већ културе уопште. У том циљу, као Ваш уметнички вођа, предлажем цењеној Скупштини да изабере два или три члана који ће на челу са стручним музичким лицем припремити сав материјал за оснивање школе, а који ће у исто време пописивати, извршавати и спроводити у дело све евентуалије у име оснивачког одбора."[595]

По свему судећи, већ у другој половини године почело се са реализацијом ове идеје, будући да је делегација СЦПД-а, у којој је био и Бранислав Адамовић, остварила прве договоре са среским и бановинским властима које су се обавезале да ће са своје стране помоћи њено потпуно остварење.[596] Скоро избијање рата, страхоте које је разарање донело са собом, одложило је реализацију ове идеје која ће бити закључена тек две деценије касније, када ће Сремска Митровица добити своју музичку школу која ће понети име по Петру Кранчевићу.

Дошавши из Скопља у Сремску Митровицу, Адамовић се током касне јесени 1945. придружио хору Српског певачког друштва „Кранчевић" које је настало почетком јуна исте године фузијом Српског црквеног певачког друштва и Српског занатлијског певачког друштва „Стражилово",[597] а на Годишњој скупштини друштва 31. марта 1946. изабран је и за његовог председника.[598]

[594] *Одбор за прославу уласка ослободилачке српске војске у Срем. Митровицу: Станиславу Кракову*, 29. 10. 1940. Краков ипак није дошао у Сремску Митровицу, али се обратио преко Радио Београда Митровчанима. Читав програм обележавања значајног јубилеја Радио Београд је директно преносио. Више о томе: С. М. Лапчевић, *Деца Отаџбине...*

[595] Б. Адамовић, *Песмом срцу, сиреи роду, за слободу...*, 230.

[596] *Исто.*

[597] *Исто*, 255.

[598] *Исто*, 260. На том месту, Адамовић је наследио др Николу Радојевића, који ће ући у Надзорни одбор.

Као челник „Кранчевића", Адамовић је у прво време имао проблема са дисциплином певача који су доста нередовно долазили на пробе које су одржаване у Занатском дому, па тако у више наврата од управе тражи да се они хористи који не долазе редовно и не маре превише за своје обавезе опомену, до искључења.[599]

И поред проблема, „Кранчевић" учествује на свечаностима у Ратарском дому, а на позив Српске православне црквене општине његови хористи певају и на Видовданском парастосу који је 28. јуна 1946. у спомен на све Србе пострадале од 1389. до 1945. служен на Православном гробљу, као попришту геноцида извршеног током акције Виктора Томића у лето 1942. Средином јула исте године, Митровчани, предвођени својим председником, одлазе у Вуковар, у посету СПД „Јавор".[600]

Управо ће Бранислав Адамовић бити тај ко ће у име СПД „Кранчевић" тражити дозволу за наставак рада и у 1947. што ће, како се истиче у Решењу Министарства унутрашњих послова НР Србије од 10. јануара 1947. без много образложења бити одбијено. Као једини коментар, МУП је истакао да нема места постојању оваквог друштва, будући да оно, с „обзиром на прилике у Сремској Митровици, може да допринесе распиривању нацоиналне мржње, односно раздора".[601]

Убрзо, тачније већ 21. јануара 1947. Митровчани су упутили жалбено писмо Министарству унутрашњих послова, али до промене одлуке није дошло, па је СПД „Кранчевић" и формално престало да постоји.[602] Тако је, не својом вољом, Бранислав Адамовић постао последњи председник хора који је наследио две највеће групе митровачких певача – Српско црквено певачко друштво и Српско занатлијско певачко друштво „Стражилово".

Нестанак СПД „Кранчевић" није означио и крај Адамовићевог диригентског рада. Наиме, већ почетком педесетих, налазимо га на челу хора синдикалног Културно-уметничког друштва „Бранко Радичевић", када 9. фебруара 1953. на позив Мешовитог хора КУД „Светозар Марковић" из Новог Сада одлази у Нови Сад на *Мокрањчево вече*.[603] Поштујући га као угледног хоровођу и јавног културног делатника, Градска библиотека и читаоница „Просвета", упућује му 9. децембра 1953 „почасну позивницу" на своју ``````````Свечану годишњу академију.[604]

---

[599] *Исто*, 261.

[600] *Исто*, 265.

[601] *Исто*, 267.

[602] *Исто.*

[603] *Мешовити хор КУД „Светозар Марковић" Нови Сад, Мокрањчево вече*, 9. 2. 1953.

[604] *Градска библиотека и читаоница „Просвета" Срем. Митровица: Почасна позивница Бранославу Адамовићу*, 9. 12. 1953.

Као хоровођа СКУД „Бранко Радичевић", 15. фебруара 1954. руководиће наступом којим је обележена десетогодишњица рада овог певачког колектива.[605] Од 1. до 6. јуна 1954. Адамовић је у Новом Саду и Сремској Каменици где као нарочити гост присуствује обележавању педесетогодишњице смрти Јована Јовановића Змаја. Том приликом, наступиће женски, мушки и мешовити хор СКУД „Бранко Радичевић", који ће под његовим руководством певати *Одби се грана* Петра Кранчевића, што је свакако био мали омаж СЦПД-у и његовом најзначајнијем диригенту.[606] Крајем године, тачније 22. децембра посебан је гост на свечаној приредби организованој у част Дана ЈНА.[607]

Већ наредне године диригује хором СКУД „Бранко Радичевић" на великој свечаности поводом прославе стогодишњице рођења Стевана Стојановића Мокрањца, која је одржана 9. новембра 1955.[608] Убрзо потом, као диригент хора Народног универзитета учествује на Свечаној академији приређеној 28. новембра 1955. у част Дана Републике.[609]

Крајем марта 1956, тачније 23. марта, одлази у Београд где је Музичка академија организовала велики концерт поводом стогодишњице рођења Стевана Стојановића Мокрањца.[610] КУД „Вук Караџић" Гимназије „Иво Лола Рибар" позива га на „Концерт хора, балета, инструменталних и вокалних солиста", који је одржан 15. априла 1958.[611]

Као један од зачетника идеје о нужности отварања Музичке школе, нарочити је гост на свечаном концерту којим је 26. фебруара 1973. ова установа обележила десетогодишњицу свог рада.[612] Четири године касније, завршио је своје животно дело – рукопис *Споменице Српског црквеног певачког друштва у Сремској Митровици* на којем је радио више деценија и који је, захваљујући околностима на које није могао ни сам да утиче, почињао изнова у више наврата.

---

[605] *10 година рада СКУД „Б. Радичевић" Сремска Митровица, Позивница.*

[606] *Педесетогодишњица смрти Јована Јовановића-Змаја: Програм Змајеве недеље 1-6 јун 1954*, Нови Сад – Ср. Каменица.

[607] *Свечана приредба* поводом 22. децембра, Дана ЈНА.

[608] *Синдикално културно уметничко друштво „Бранко Радичевић" Сремска Митровица, позив на Свечану академију поводом прославе стогодишњице рођења нашег великог композитора Ст. Ст. Мокрањца.*

[609] *Народни универзитет Сремска Митровица: У част Дана Републике* 28. 11. 1955.

[610] *Музичка академија у Београду, стогодишњица рођења Ст. Ст. Мокрањца*, Београд, 23. 3. 1956.

[611] *КУД „Вук Караџић" Гимназије „Иво Лола Рибар" Сремска Митровица: позивница Браниславу Адамовићу*, 15. 4. 1958.

[612] *Прослава 10-годишњице рада Основне Музичке школе „Петар Кранчевић" у Срем. Митровици: Позивница Браниславу Адамовићу*, 26. 2. 1973.

Идеја за писање капиталне монографије Адамовићу је дошла преко угледног панчевачког адвоката др Миховила Томандла који ће поводом стогодишњице панчевачког СЦПД-а 1938. издати споменицу.[613] Први контакт поводом израде *Споменице* Томандл ће са Адамовићем остварити још 8. новембра 1936. када ће у једном допису од њега тражити да му прикупи што је могуће више података о животу и раду Петра Кранчевића у Сремској Митровици.[614]

Током наредних година, Адамовић ће брижно чувати архиву СЦПД-а, сакупљати фотографије, позивнице на концерте и друга културна дешавања у којима је друштво учествовало, записивати сведочанства старијих певача. У циљу сабирања што веће грађе, Адамовић шаље писма у све крајеве Краљевине Југославије, па тако, између осталог, 1940. пише проти Глиши Микићу, својевремено пријатељу и сараднику СЦПД-а, који му, тада упослен у Стефанеуму, одговара 25. новембра 1940. из Сремских Карловаца. Највећи део овог материјала оставио је приликом мобилизације пријатељу хористи Стеви Билићу на чување. Како су током лета 1942. Билића убиле усташе, а грађу је окупатор развукао и уништио, то је непосредно по повратку у Митровицу 1945. Адамовић морао почети изнова.

Како би велики посао коначно привео крају, често одлази у Нови Сад, где у Библиотеци Матице српске прелистава *Заставу*, *Браник*, *Слогу* и другу штампу за коју је знао да је писала о раду митровачког СЦПД-а. У Београду ревносно прегледа архиву Првог београдског певачког друштва, поново чита *Споменицу српске грађанске читаонице поводом њене шездесетогодишњице* коју је средином двадесетих година прошлог века издао Мојо Медић, као и друге материјале. Контактира са некадашњим певачима, диригентима, али и младим студентом музикологије, касније угледним музичарем Душаном Михалеком из Новог Сада који се седамдесетих година нарочито интересовао за дело Петра Кранчевића.[615]

У Адамовићевој фиоци рукопис је остао све до 1995. када га, седам година након смрти његовог аутора, Музеју Срема предаје Миле Адамовић, са идејом да се, у години када би СЦПД-а обележило 130 лета рада, коначно и објави. Услед тадашњих прилика рукопис није објављен, али је то учињено три деценије касније, 2025, када је Музеј Срема уприличио и велику изложбу посвећену Бранославу Адамовићу и раду српских и хрватских певачких друштава. Тиме је исправљена једна велика неправда, а истраживање лика и дела Бранислава Ада-

---

[613] Миховил Томандл, *Споменица Панчевачког Српског црквеног певачког друштва*, Панчево 1938. На ову књигу се у свом рукопису Адамовић често позива, а њена структура послужила је као основ за израду *Споменице* митровачког друштва.

[614] Миховил Томандл, *Господину Бранославу Адамовићу, хоровођи Српске црквене певачке дружине, Ср. Митровица*, 8. 11. 1936.

[615] Б. Адамовић *Песмом срцу, сирем роду, за слободу...*

мовића, као и рада СЦПД-а, коначно је дошло у фокус митровачке стручне јавности.

Закључак. Говорећи у уводном поглављу своје *Споменице* о значају Српског црквеног певачког друштва и нужности писања његове хронике, Бранислав Адамовић, између осталог, констатује да су култура и образовање најважнији елементи идентитета једног народа и једини прави доказ његове вредности. „Не заборавимо", пише Адамовић, „сваки народ вреди онолико колико је вредна његова култура и образованост. Сваком се народу додељује ранг у чланству човечанства, по мери културних тековина, које је допринео и доприноша у фонд културе човечанства".[616] Један од најважнијих фактора који доприноси развоју културе, сматра Адамовић, јесте хорска музика.

Овом идејом Адамовић се руководио до краја свог живота, који је по много чему био не само његов већ живот једне епохе обележене личним прегнућем, личном вољом, хтењем и пре свега љубављу према ономе што се сматрало да је вредно сваке индивидуалне жртве.

Управо је индивидуална жртва била та која је Адамовића најпре довела до дипломе Краљевске трговачке академије у Земуну (која му је неретко вредела мање од титуле хористе Српске црквене певачке дружине), а потом до врсног тенора СЦПД-а, хоровође и коначно председника СПД „Кранчевић". Нечија туђа воља, која је првазилазила личне способности и хтења, ставила је тачку не само на хор којим је Адамовић управљао, већ и на епоху из које је најважнија и најутицајнија митровачка певачка скупина поникла.

Из тог времена није поникла само митровачка певачка дружина, већ и читав низ хуманих женских друштава, соколска организација, ратарско удружење и друга кроз која су Митровчани свих класа и родова настојали да оставе трајан печат у средини чији су део. У ту групу свакако спада и Музичка школа „Петар Кранчевић" чији су идејни зачетници били челници СЦПД-а, међу којима важно место заузима и Бранислав Адамовић.

Коначно, за свој рад, који је данас недопустиво мало познат Митровчанима, Бранислав Адамовић награђен је Орденом југословенске круне и Златном медаљом Јужнословенског певачког савеза која му је свечано уручена 1940. године. Питање је да ли ће град коме је Адамовић поклонио сву своју љубав умети да му се одужи на достојанствен начин.

---

[616] *Исто*, 17.

Stevo M. Lapčević

BRANISLAV ADAMOVIĆ, THE FOUNDER OF THE MUSIC SCHOOL IN MITROVICA

SUMMARY

Branislav Adamović (1905–1988) was a singer, choir conductor, board member, and chronicler of the Serbian Church Choral Society in Sremska Mitrovica, as well as the president of the post-war "Krančević" Choral Society. Coming from one of the many prominent merchant families of Mitrovica at the turn of the century, Adamović was involved in the town's cultural and social life from his youth. Although he graduated from the Commercial Academy in Zemun, he dedicated his life to music—primarily choral singing. He played a pivotal role in the erection of a monument to Petar Krančević—a composer and conductor of the SCCS—at the Orthodox cemetery in Sremska Mitrovica and advocated for the establishment of a music school in the town on the Sava river. As a member of the Sokol movement, Adamović was a committed Serbian and Yugoslav nationalist; as a reserve officer, he defended the Kingdom of Yugoslavia during the April War and subsequently endured captivity and internment in a camp in Germany. Branislav Adamović was a man of his era. Born at its dawn, he reached the zenith of his career in the middle of the last century, only to live out his final days during the closing years of the Yugoslav state. As such, he was—and remains—a witness to his time, a fact attested to, among other things, by his monumental *Memorial Book of the Mitrovica Serbian Church Choral Society*.

Проф. др Слободан Бјелица
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
sbjelica@ff.uns.ac.rs

ВЛАДАВИНА ЛИБЕРАЛА У ВОЈВОДИНИ (1967–1972/73.)

Сажетак: Позне шездесете и ране седамдесете године XX века у Војводини су упамћене као „време либерала". Челници покрајинских институција – Народне скупштине, Извршног већа, а пре свега партијске организације, по реторици, методама рада па и по политичком сензибилитету разликовали су се од својих претходника, прекаљених бораца и револуционара. Тзв. либералистичко руководство војвођанског Покрајинског комитета, на челу са Мирком Тепавцем и Мирком Чанадановићем, одржавало је узорне односе са републичким руководиоцима (такође „либералима"), али је наилазило на жестоку опозицију у редовима „конзервавативаца" – како у Београду, тако и у Новом Саду. Конзервативна опозиција је, временом, успела да убеди неприкосновеног Јосипа Броза Тита да су и београдски и новосадски „либерали" и „технократе" озбиљна претња за „тековине револуције", те их је шеф југословенске државе и партије, по кратком поступку, политички ликвидирао крајем 1972. године. Уследила је масовна „чистка" њихових стварних и тобожњих следбеника у политичким установама и привредним организацијама.

Кључне речи: Војводина, Југославија, либерали, Србија.

Безмало четврт века потискивано наметањем „братства и јединства", национално питање у Југославији почело је да се, позних шездесетих, отвара у Љубљани, Загребу, Београду, Приштини... Незаобилазно, тај процес захватио је и вишенационалну Војводину. У марту 1967. године, непосредно уочи преузимања кормила војвођанског Покрајинског комитета од стране Мирка Тепавца и његових сарадника (који су доцније били окарактерисани као „либерали"), у загребачкој штампи се појавила „Декларација о називу и положају хрватског књижевног језика". Тај документ, који су потписали бројни угледни појединци и прихатиле водеће научне и културне установе СР Хрватске, захтевао је да се, у склопу предстојећих уставних промена и текуће кампање усмерене против етатизма, унитаризма и хегемонизма, обезбеди равноправна употреба сва четири службена језика у Југославији (српског, хрватског, словеначког и македонског), а хрватском књижевном језику осигура примат на про-

стору који су насељавали Хрвати – у јавном и политичком животу, школству, информисању... Декларација, састављена у Матици хрватској и упућена Сабору Хрватске и Скупштини Југославије, изазвала је моменталне и бурне реакције широм земље – између осталог и „Предлог за размишљање" који је саставила група српских књижевника и у коме су састављачи „Декларације о називу и положају хрватског књижевног језика" оптужени за разваргавање Новосадског договора о српскохрватском књижевном језику из 1954. године (за оживотворење Новосадског договора и израду Речника српскохрватског језика биле су задужене Матица српска и Матица хрватска, али је тај процес текао веома споро и без ентузијазма са хрватске стране).[617] Но потписници „Предлога" нису инсистирали на очувању јединства језика Срба и Хрвата, него су прихватали поделу на два језика – захтевајући, између осталог, да се Србима у Хрватској (као и Хрватима у Србији, тј. у Војводини) омогући школовање на матерњем језику.

Оба документа одмах су окарактерисана као националистичка и претрпела су оштре критике челника и Хрватске и Србије и других република, као и федерације (укључујући и самог Тита), а њихови потписници су били изложени медијској хајци, искључивани из Партије, повлачили су своје потписе... У осуди „Декларације о називу и положају хрватског књижевног језика" и „Предлога за размишљање" није заостајао ни војвођански партијски врх – Председништво и Извршни комитет Покрајинског комитета, који су се тим поводом састали већ крајем марта, односно пленум Покрајинског комитета који је заседао неколико дана касније. Руководиоци војвођанске партијске организације изражавали су задовољство што спорни документи нису изазвали снажније реакције нити нарушили међунационалне односе у покрајини, али су посебну пажњу обратили на чињеницу да је међу потписницима „Предлога за размишљање" било и војвођанских писаца. Иступ књижевника Добрице Ћосића на седници ЦК СКС маја 1968. године изазвао је буру негодовања у Војводини и јавну реакцију њених челника. Коментаришући актуелне спорове Београда и Новог Сада око расподеле материјалних средстава намењених научном раду, Ћосић је указао на војвођанско „бирократско аутономаштво" и мађарски „национализам и сегрегационизам" који су наводно бујали у покра-

[617] У истом месецу када су светло дана угледале и загребачка „Декларација" и београдски „Предлог за размишљање" Управни одбор Матице хрватске је упутио званичан протест одговарајућем телу Матице српске због иступа њеног секретара Живана Милисавца на састанку српских и хрватских лингвиста у вези са израдом заједничког речника. Милисавац је оптужен да је том приликом негирао постојање црногорске националности и упозоравао да, уколико се на томе буде и даље инсистирало, може бити покренуто и питање далматинске националне самобитности (што је он демантовао). Мирко Чанадановић, *Како је разваргнут Новосадски договор – прилог историји српске језичке политике*, Београд 2022, 41–42.

јини. Ћосићеве наводе је на лицу места одлучно одбацио Мирко Тепавац, а потом је уследила и званична реакција војвођанског партијског руководства које је скренуло пажњу да тврдње угледног писца не само да су биле нетачне, увредљиве, драматичне и произвољне него су и узнемириле јавност у Војводини.

Војвођанску јавност су знатно више од Ћосићевог иступања потресле демонстрације студената Београдског универзитета јуна те 1968. године. Како би предупредило ширење студентског протеста и на факултете Универзитета у Новом Саду те њихово евентуално повезивање са радницима незадовољним тешком економском ситуацијом, вођство Покрајинског комитета је деловало превентивно. У сарадњи са Универзитетским комитетом и Савезом студената одмах се укључило у организацију зборова студената који су били сазивани по факултетима а којима су, по правилу, присуствовали и високи партијски функционери. Захваљујући тој чињеници, у војвођанским универзитетским центрима – Новом Саду, Суботици и Зрењанину, није било ни демонстрација нити насиља (изузев ретких појединачних екцеса), а студенти су се на зборовима заклињали на верност политици СКЈ. Будном оку Партије није промакло да су радикалније критике на рачун бирократије и њеног привилегованог положаја у друштву упућивали студенти и професори новосадског Филозофског факултета, но чињеница да је студентски протест у Београду прекинут свега неколико дана након што је отпочео условила је да његов одјек у Новом Саду буде потпуно маргиналног карактера. Још веће узбуђење грађана Војводине од студентског протеста изазвале су демонстрације Албанаца на Косову и Метохији, које су избиле крајем новембра 1968. године. За разлику од студентских захтева, које је подржао и Тито лично, намере албанских демонстраната су оцењене као непријатељске а демонстрације су силом угушене. Широм Војводине могли су се тада чути негативни коментари на рачун Албанаца и превеликих права која су уживали, али и позиви за увођење чврсте руке и ламенти за Ранковићевим временом – што је код покрајинског партијског руководства изазивало забринутост и стрепњу због јачања српског национализма.

Војвођански партијски челници су од раније примећивали манифестације српског национализма у неким сегментима деловања Матице српске, те су у пролеће 1969. године, у сусрет ванредној скупштини те древне националне установе, предузели кораке како би био спутан утицај оних „матичара" који су били окарактерисани као српски националисти. Циљ тог подухвата, који је био организован у договору са републичким руководством, био је да се спречи могућност да Матица српска (по узору на Матицу хрватску) прерасте у својеврстан национални парламент који би у домену културе искључиво за-

ступао српске интересе. У ту сврху ваљало је обезбедити да што више комуниста присуствује скупштини и надгласа „националисте" (којима је требало скренути пажњу да би у супротном случају Матици српској могла бити ускраћена материјална средства). На скупштини је за председника изабран Младен Лесковац – коме је замерено што је већ у својој првој беседи на новом положају најавио организационо ширење Матице српске на националној основи. Изричито противљење руководства Покрајинског комитета стварању одбора Матице српске на територијама других република било је пре свега проузроковано искуством са истоветном амбицијом Матице хрватске. Наиме, почетком 1969. године у Суботици је створен иницијативни одбор за формирање пододобра Матице хрватске – која је у то време „масовног покрета" удвадесетостручила број чланова и развила широк дијапазон активности у границама Хрватске и ван њих.[618] Принципијелно противни организовању на искључиво националној основи и позивајући се на раније договоре челника Србије и Хрватске, односно две Матице, надлежни органи су одбацили регистрацију суботичког пододбора Матице хрватске. Намеру Матице хрватске да конституише свој пододбор у Суботици је и сам Јосип Броз Тито јавно оквалификовао као покушај раздвајања Хрвата од Срба.

Спречена у намери да рад Матице хрватске прошири и на простор са леве стране Дунава, група суботичких интелектуалаца која је на томе радила није одустајала од идеје националног окупљања тамошњих Хрвата. Почетком 1970. године основали су Хрватско културно-уметничко друштво „Буњевачко коло", које је одмах развило широку активност која је, пре свега у домену издаваштва, од локалних власти била оцењена као националистичка. Њихово деловање снажно се осећало и у другим суботичким установама културе, радили су под окриљем Римокатоличке цркве и били су повезани са различитим центрима у Загребу – пре свега Матицом хрватском, али и са тамошњим Одбором бачких Хрвата који је предводио др Анте Секулић. Но када је после знамените седнице у Карађорђеву 1971. године „хрватском пролећу" дошао крај, његови суботички носиоци доживели су судбину својих загребачких узора: искључења из Партије, смене са положаја па и кривично гоњење.[619] Суботица је на прелазу из шездесетих у седамдесете године била главно упори-

---

[618] Око две стотине бачких Хрвата је потписало приступницу Матици хрватској током припремних радњи за оснивање њеног пододбора у Суботици. Нацо Зелић, *Хрватско пролеће и бачки Хрвати*, Суботица 2009, 40.

[619] Међу лицима ухапшеним због распиривања хрватског национализма и пласирања тезе о угрожености суботичких Хрвата од стране Срба и Мађара било је и оних који су, попут др Анте Секулића, четврт века раније већ били осуђивани због припадности крижарској организацији. Душан П. Петронијевић, *Друштво бачких Хрвата у служби Независне Државе Хрватске*, Нови Сад 2019, 108–109.

ште Маспока у Војводини, али не и једино. Надлежни органи су процењивали да су културно-уметничка друштва била центри хрватског националистичког деловања међу Буњевцима и Шокцима и у општинама Бач, Апатин и Сомбор, где је ширена теза о мађарско-српској антихрватској коалицији, критикована територијална организација општина на северу Бачке (која је, наводно, била увод у мађаризацију тамошњих Хрвата), распиривано антисрпско, антицрногорско и антимађарско расположење. У јеку Маспока у Плавни је чак подигнут споменик главном апологети идеје „Бачке Хрватске" у међуратном периоду – Јосипу Андрићу, а његово рушење је изазвало жестоке протесте католичких гласила (хрватски црквени, али и други медији су у то време са забринутошћу извештавали и о тешкој економској ситуацији бачких, па и банатских Хрвата).

Док је тих раних седамдесетих година на северу Бачке васкрсавала идеја „Бачке Хрватске", у сремским селима су исписиване пароле „Загреб–Земун", певале су се песме које су величале вође Маспока у Хрватској и сл. Матица хрватска (конкретно њен илочки пододбор) била је центар одакле су упућивани емисари у Шид, Моровић, Инђију, Голубинце, Нови Сланкамен и друга места насељена Хрватима, а главна упоришта Маспока су и у Срему била културно-уметничка друштва. Помно пратећи све појаве хрватског национализма у Војводини, покрајински челници су истовремено били на опрезу од српског реваншизма према локалним Хрватима – посебно након Карађорђева. Међутим, показало се да су се реакције Срба свеле на покоју паролу исписану на зидовима сремских кућа, или на вербалне испаде према комшијама Хрватима (посебно у оним насељима на северу Бачке која су била колонизована са простора хрватске федералне јединице).[620] Појаве Маспока нису изазивале само заоштравање међунационалних односа на „терену", него су у једном тренутку довеле и до размимоилажења између војвођанског и хрватског партијског руководства. Наиме, почетком 1971. године из југословенске амбасаде у Берлину послат је поверљиви извештај Државном секретаријату за иностране послове у коме су забележене тврдње вођа усташке емиграције да стоје у дослуху са највишим функционерима социјалистичке Хрватске. Када је та непроверена информација прослеђена на адресе одговорних личности широм Југославије, хрватско руководство је то протумачило као злонамерну интригу за коју је, по њима, одговорност сносио први човек југословенске дипломатије – Мирко Тепавац. У одбрану свог донедавног челника одмах су стали војво-

[620] Колико су дубок утисак на становнике Војводине оставили одјеци Маспока види се и из чињенице да су се у лето 1972. године, када је група убачених усташких терориста ликвидирана у централној Босни, одмах пронеле гласине о појави усташа и у Војводини. Слободан Бјелица, *Спорови око аутономије Војводине – књига прва: 1961–1974*, Нови Сад 2015, 220–221.

ђански комунисти, а Тепавчев наследник, Мирко Чанадановић, у ту сврху је с пролећа 1971. године разговарао лично са Титом. Читав случај се завршио без последица.

Мирко Тепавац и Мирко Чанадановић били су најистакнутије личности политичке „гарнитуре" у Војводини која је доцније била означена (и у историји остала упамћена) као „либералистичка". Либерали су на чело војвођанске партијске организације дошли априла 1967. године – Тепавац за председника а Чанадановић за секретара Покрајинског комитета. Њих двојица нису били компромитовани у претходном бурном периоду фракцијских борби међу војвођанским комунистима, а долазили су из „елитних" средина – из београдске *Политике* и са новосадског Универзитета. У том смислу сасвим су се лепо уклапали са годину и по дана касније изабраним челницима Савеза комуниста Србије – Марком Никезићем и Латинком Перовић, са којима ће делити истоветне политичке идеале те, напослетку, поделити и једнаку судбину. Избор Никезића и Перовићеве за предводнике српске партијске организације на њеном Шестом конгресу, новембра 1968. године, дао је „ветар у леђа" Тепавцу и Чанадановићу да спроведу коренште кадровске промене у војвођанском Покрајинском комитету. Нови састав ПК СК Војводине (како се, после промене статута СК Југославије и СК Србије називао највиши орган војвођанских комуниста)[621] требало је да, као што је било и уобичајено, буде изабран на покрајинској партијској конференцији заказаној за крај децембра. Међутим, за разлику од ранијих изборних циклуса, овај је карактерисало присуство знатно више кандидата него што је требало да буде изабраних комитетлија. Организатори су објашњавали да је то искорак у правцу демократизације политичког живота, док су њихови унутарпартијски противници (окупљени око Стевана Дорођског) подозревали да је у питању намера да се, још у току кандидационог процеса, елиминишу сви они који нису били по вољи актуелним челницима Покрајинског комитета. У прилог том размишљању ишла је и чињеница да се име једног од перспективнијих војвођанских комуниста, Радована Влајковића (својевремено помињаног и као кандидата за челника ПК), није ни нашло на кандидатској листи.

Исход гласања је показао да у новом сазиву Покрајинског комитета неће бити бројних кадрова средње генерације блиских Дорођском, али ни низа старих партизана и револуционара – махом Сремаца. Такви резултати изазавали су буру незадовољства међу онима који су очекивали да ће бити изабра-

[621] Актуелни смер уставног преобликовања југословенске федерације пратиле су и промене у структури Савеза комуниста Југославије, који се трансформисао у заједницу републичких партија. Исто тако, покрајинске партијске организације су се у великој мери осамосталиле у односу на СК Србије и непосредније се укључиле у организациону структуру СКЈ. Љубодраг Димић, *Историја српске државности – Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, 411.

ни, а нису били. Оптуживали су војвођански партијски врх да је читав процес (од кандидовања, преко агитације до коначног гласања) подредио намери да се тзв. конзервативци одстране из састава Покрајинског комитета. Ослањајући се на Стевана Дороњског (чији је политички ауторитет почивао на потврђеној позицији члана Председништва СКЈ), они ипак нису негодовали толико јавно и гласно колико су то чинили незадовољни борци, првоборци, народни хероји... Иако су се у новоизабраном сазиву Покрајинског комитета, међу мноштвом нових и прилично анонимних личности, могли сусрести и поједини учесници рата и револуције (махом припадници Релићеве и Никшићеве фракције) а и сам председник ПК Мирко Тепавац имао је борачког стажа, поједине „легендарне" личности тзв. Народноослободилачког рата и социјалистичке револуције (Јован Веселинов Жарко, Марко Перичин Камењар, Иса Јовановић и други) подигле су велику ларму.[622] Осећајући се одбаченим, а уверени да њихово искуство још може послужити у изградњи социјализма, ти револуционари су се нашли на истој „линији" са Дороњским и његовим следбеницима.

На састанку двадесетак највиђенијих војвођанских политичких личности, одржаном средином јануара 1969. године, припадници те две групације наступили су јединствено – без обзира на све анимозитете који су међу њима раније постојали. Најжучније су дискутовали припадници „старе гарде" – Веселинов је изражавао уверење да су изборни резултати били последица организоване кампање и сумњу да ће млади и неискусни новоизабрани чланови Покрајинског комитета умети да се носе са сложеним проблемима Војводине, генерал Петар Матић је примећивао да је после покрајинске партијске конференције створен „фронт" између Срема и остатка Војводине, док је Марко Перичин Камењар у свему томе видео „прсте непријатеља". О незадовољству Срема личностима које је требало да га представљају говорили су и Радован Влајковић и Ђорђе Радосављевић, а критике су упућиване и на кадровску политику у Бачкој, претерано подмлађивање Покрајинског комитета, одсуство секретара општинских комитета и других „професионалних политичких радника" у његовом саставу итд. У своју одбрану, Чанадановић и Тепавац су се позивали на препоруку ЦК СКЈ о подмлађивању и ротацији кадрова и демантовали да је посреди била организована активност усмерена против избора појединаца. Сагласивши се да је требало водити рачуна да више старих револуционара буде заступљено у новом сазиву ПК, његови челници су упозоравали да се изборни резултати морају поштовати, а искусним кадровима је на-

[622] Прекаљени револуционари су се жалили на губитак партијске чврстине, претерано омасовљавање партијских организација, учестале изостанке са партијских састанака итд., али пре свега и изнад свега на тенденције подмлађивања, заправо потискивања појединих старих комуниста у страну – и то оних који се нису устручавали да критикују праксу младог војвођанског руководства. И. Јовановић, *У служби револуције*, Нови Сад 1987, 268–270.

говештено да ће бити ангажовани у разним комисијама и саветима. Тако је овај састанак, који је трајао читаву ноћ, закључен у помирљивом тону, али су разлике између „конзервативаца" и „либерала" остале дубоке и непревазиђене.

У марту 1969. године учвршћене су позиције предводника обе супротстављене групације у СК Војводине – тридесеттрогодишњи Чанадановић је на челу Покрајинског комитета наследио Тепавца (који је постао савезни секретар за иностране послове), док је Стеван Дороњски, као једини Војвођанин, изабран у непосредно Титово окружење – у Извршни биро ЦК СКЈ. Наредне три и по године Дороњски и његови истомишљеници чекали су прилику да се обрачунају са војвођанским челницима, који су све то време суверено управљали покрајином – истовремено хармонично сарађујући са републичким руководиоцима у оживотворењу њихове визије „модерне Србије". Но упркос срдачним односима који су били успостављени између водећих политичких личности Србије и Војводине, нису престајала спорења између републичке и покрајинске администрације око економских проблема. Тако је још поткрај 1967. године отворено питање расподеле средстава између покрајинске и републичке заједнице образовања, а у вези са актуелним предлогом Закона о финансирању васпитања и образовања. Приликом стављања тог закона на дневни ред републичке скупштине, посланици из Војводине (и још неких развијенијих крајева Србије) гласали су против. Након усвајања закона, огласила се и војвођанска скупштина – оптужујући републичку власт да је нарушила принцип самоуправног располагања дохотком, док је покрајинска заједница образовања оценила да је реч о етатистичком наметању солидарности. Наиме, контроверзни закон је предвиђао додатно финансирање образовања само у неразвијеним подручјима Србије – средствима која би била прикупљана на читавом простору Републике. У пролеће 1968. године из покрајинске власти упућиване су жалбе и на расподелу средстава намењених научноистраживачком раду – за војвођанске установе тог типа били су одвајани вишеструко мањи износи него за оне које су се налазиле на ужем подручју Србије или на простору друге покрајине.

Током 1968. године у Новом Саду је отворено изражавано незадовољство и због устаљене праксе да се од новца који су зарађивали војвођански биоскопи мање од 10% враћа покрајинском фонду за кинематографију, постављано је питање утрошка средстава прикупљених од војвођанских пореских обвезника, централизације инвестиционих средстава, проблема пољопривреде... На тежак економски положај Војводине њени челници су се пожалили и самом председнику СФРЈ, приликом његовог обиласка покрајине у априлу 1969. године. У темељно припремљеном излагању, председник Покрајинског извр-

шног већа Стипан Марушић указао је на релативно заостајање војвођанске привреде током читавог послератног раздобља (са краткотрајном успоном 1965/66. године), посебно се осврћући на стагнацију и пад током 1967. и 1968. године и налазећи узрок томе у запостављености пољопривреде, недовршености процеса реконструкције тзв. старе индустрије и слабом инвестиционом потенцијалу покрајине.[623] Указавши на механизацију пољопривреде, модернизацију и реконструкцију индустрије те интензивније коришћење потенцијала нафте, гаса и хемијске индустрије као на три главне полуге будућег развоја Војводине, Марушић је конкретно затражио да се одређени проценат средстава добијених из иностраних кредита препусти на располагање покрајинској власти – што је све Тито благонаклоно прихватио, истичући да је време да се Војводини, након вишедеценијског узимања, понешто и врати.

Другу половину 1969. године обележила је расправа између републичких и покрајинских званичника у вези са законским регулисањем финансирања неразвијених крајева Србије. Расправа је вођена на нивоу два извршна већа, али и на заседањима Скупштине Србије, а војвођански аргументи указивали су на чињеницу да и сама Војводина има неразвијена подручја и да није у могућности да помаже сиромашне регионе јужно од Саве и Дунава. Иако је Републичко извршно веће у новембру покушало да, предлагањем Закључака о могућностима за бржи привредни развој АП Војводине (у којима је наговештено да би релативно заостајање војвођанске привреде могло бити превазиђено интензивнијим развојем индустрије), одобровољи Покрајинско извршно веће, оно је у децембру ипак одбацило Предлог закључака о подстицању недовољно развијених подручја у Републици ван аутономних покрајина – са образложењем да је неприхватљиво да се средства у ту сврху обезбеђују додатним захватањем на простору Војводине. Ипак, упркос примедбама посланика из Војводине, републичка скупштина је на самом крају 1969. године усвојила спорни закон – упоредо са Закључцима Извршног већа Србије који су се тицали превазилажења привредног заостајања Војводине. Нови камен спотицања представљао је средњорочни план развоја СР Србије, који је републички Завод за друштвено планирање представио у марту 1970. године, а који се нашао на мети критике Привредне коморе Војводине јер је запостављао регионалне аспекте привредног развоја тј. оне привредне гране које су посебно биле развијене у Војводини – пољопривреду, прехрамбену индустрију, петрохемију итд. Те 1970. године у Новом Саду је са поносом истицано како је превазиђено трогодишње заостајање војвођанске економије, али и да још увек

[623] Амбициозно замишљена привредна реформа је довела до пада запослености у Војводини за 10%, а покрајина се суочавала и са сталним приливом неквалификоване и истовременим одливом квалификоване радне снаге. С. Бјелица, *Спорови око аутономије Војводине – књига прва...*, 249.

нису решени њени најкрупнији проблеми нити је био „ухваћен корак" са Републиком и федерацијом. У наредном периоду војвођанске власти чешће ће водити економске спорове са савезном него са републичком администрацијом – све у складу са Чанадановићевим наговештајем да је време да Војводина смањи своју „патриотску обавезу" у пољопривредној производњи.

Почетком 1971. године Војводина се супротставила намери да премије и регреси за пољопривреду буду пренети са нивоа федерације на њене чланице – страхујући да би укидање савезних субвенција додатно повећало губитке у аграрном сектору изазване, пре свега, намерним држањем цена пољопривредних производа испод тржишног нивоа. У јулу 1971. године представници Војводине су, уз подршку Покрајинског извршног већа, ставили вето на Закон о сталним средствима федерације за кредитирање бржег привредног развоја недовољно развијених република и аутономних покрајина – уз образложење да они нису против издвајања за неразвијене али да би покрајински приходи од пољопривредних произвова морали бити знатно увећани. Тек након што је обећано да ће Савезно извршно веће повући конкретне потезе у циљу побољшања положаја војвођанског аграра, вето је повучен и закон је усвојен. Но није прошло ни два месеца а Војводина је поново употребила право вета – поводом питања новог начина финансирања СИВ-а (који би покрајини донео знатно веће обавезе). Иако су на страну савезне владе стале све остале чланице федерације, војвођанском захтеву је било удовољено. А крајем 1971. године, након низа перипетија, напокон је отпочела дебата у савезној скупштини о пољопривреди – иницирана од стране Војвођана. У исто време, Служба друштвеног књиговодства блокирала је све рачуне САП Војводине због неизвршавања њених обавеза према федерацији (у Новом Саду је објашњавано да је до тога дошло зато што савезне банке нису редовно уплаћивале своје обавезе према Војводини). На прелазу из 1971. у 1972. годину укинуте су савезне премије и регреси за млеко, те је у наредним месецима Покрајинско извршно веће (које је предводио Фрања Нађ) писменим путем обавестило савезну владу о новонасталим проблемима у домену сточарства, а потом и запретило да ће, уколико се договор не постигне у најскорије време, покрајина покренути спор пред Уставним судом. У јесен 1972. године између Војводине и Србије с једне стране, те осталих република и покрајине с друге, дошло је до несагласности у вези са ценом хлеба и његовим евентуалним поскупљењем. Након вишемесечних преговора, у лето 1973. године усвојена су документа која су била потпуно на линији уверења војвођанског руководства да је јединствена аграрна политика на читавом југословенском простору била неминовна.

Осим неспоразума са републичком и савезном администрацијом, време либерала у Војводини је обележио и велики сукоб око изградње ауто-пута

који је вођен између покрајинске и новосадске власти. Повод тог вишегодишњег спора било је питање трасе међународног ауто-пута Е-5, на деоници између Новог Сада и Београда. Иницијатива за њену изградњу поднета је исте године када су либерали и дошли на власт у Војводини, а у јесен 1968. године Скупштина Војводине донела је закључак о потреби њене реализације. Годину дана касније, Покрајинско извршно веће одредило је и трасу ауто-пута (Нови Сад – Ковиљ – Бешка – Инђија – Стара Пазова – Батајница – Београд) – тзв. источну варијанту, што је изазвало незадовољство новосадских општинара, који су преферирали тзв. западну или „фрушкогорску" варијанту која би ишла постојећим путем до Петроварадина, а онда преко Марадика излазила на Стару Пазову и даље према Београду. У наредним месецима чињени су покушаји да се постигне некакав компромис, но они нису дали резултата и у пролеће 1970. године покрајинска скупштина је потврдила „источну варијанту" као трасу за коју ће бити тражен кредит од међународних банака. То је одмах наишло на бурну реакцију представника Новог Сада, који су, позивајући се на мишљење струке, тврдили да ће „источна варијанта" њиховом граду донети велике тешкоће у урбанистичком, саобраћајном и финансијском погледу. Односи између скупштине Војводине и новосадске скупштине општине, односно општинског комитета Новог Сада (одакле је иницирано и одржавање зборова грађана по месним заједницама у сврху изјашњавања) били су толико заоштрени да се умешао и Покрајински комитет, упозоривши обе сукобљене стране да њихово понашање наноси голему политичку штету.

Но страсти се нису стишавале. Поборници „западне варијанте" (као знатно јефтинијег решења) на јулском заседању скупштине Војводине изнели су захтев да се обе варијанте подвргну експертизи, што је већина посланика одбила а на рачун новосадског актива је упућена примедба због стварања паралелног покрајинског центра, што је изазвало полемике и поделе и у самом Извршном већу Војводине. С друге стране, на седници Покрајинског комитета пласирана је оптужба за појаву антиновосадског расположења и спор новосадске и покрајинске власти је све више са стручног клизио на терен политике. Новосађанима је „ветар у леђа" дала експертиза словеначких стручњака, предочена у јесен 1970. године, која је предност давала „западној варијанти". Одбијање покрајинске власти да размотри резултате експертизе, те потврђивање одлуке о изградњи ауто-пута по „источној варијанти", довело је, јануара 1971. године, постојећи сукоб до усијања. Новосадски кадрови у Покрајинском извршном већу најавили су подношење оставки – за шта су добили јавну подршку Скупштине општине Нови Сад, уз коју се сврстало још једанаест општина из непосредне околине: Бач, Бачка Паланка, Бачки Петровац, Беочин,

Врбас, Жабаљ, Кула, Оџаци, Србобран, Темерин и Тител.[624] Из координационог тела које је окупљало незадовољне општине јавно су упућене озбиљне и, за оно време, нечувене оптужбе на рачун председника и чланова Извршног већа – за обману међународних кредитора, па чак и за могућу корупцију. Ове тешке квалификације изазвале су Покрајинско извршно веће да затражи одржавање ванредне седнице војвођанске скупштине и Покрајинског комитета – из ког је упозоравано да је сукоб око ауто-пута прерастао у политичко питање које је у други план гурнуло све друге активности у Војводини и које је изазивало коментаре широм Југославије. Напокон, фебруара 1971. године посланици покрајинске скупштине су дефинитивно одбили (након прегласавања) да се постојећи закон измени у правцу захтева Новосађана, што је довело до оставки три члана Извршног већа и једног покрајинског секретара.

Проблем трасе ауто-пута поново је био покренут почетком 1973. године, у време политичког обрачуна са либералима у Војводини – који су, у том контексту, били оптужени да су манипулисали људима и регионалним интересима, док је сагласност која је, у погледу трасе ауто-пута, постојала између грађевинских стручњака и покрајинских руководилаца била окарактерисана као „технобирократска спрега". Радови на „источној варијанти" су били толико одмакли да њихово обустављање није долазило у обзир, али је зато инсистирано на одговорности свих оних који су се за њу својевремено били заузимали. Председник Скупштине Војводине Илија Рајачић је средином 1973. године поднео оставку, а шеф новосадске партијске организаиције и најгласнији противник „источне варијанте" Душан Поповић постаће идеолог политичке гарнитуре која је наследила „либералистичку". А судбина либерала у Војводини била је запечаћена у лето 1972. године, када су Драгослав Марковић и Петар Стамболић покренули акцију за смену српских либерала. Њој су се одушевљено придружили Стеван Дороњски и његови политички саборци – упркос чињеници да је између те две групације постојао непремостив јаз поводом питања уставног положаја аутономних покрајина.

С друге стране, војвођанско руководство отворено је подржало партијски врх Србије, но упркос подршци коју су Чанадановић и његови сарадници пружили Марку Никезићу и Латинки Перовић, њихова судбина је била запечаћена. А наговештаји пада либерала у Београду и њихова коначна смена окуражили су противнике „либералистичке" политике која је вођена у Војводини да затраже одговорност њених протагониста. Почело је међусобном препирком Јована Веселинова Жарка и Мирка Чанадановића у септембру 1972. годи-

[624] За разлику од јужнобачких општина које су свој интерес виделе у изградњи „западне варијанте", своју подршку „источној варијанти" пружили су представници комуна са севера Бачке и из јужног Баната, а напослетку и из доњег Срема. Душан Поповић, *Летопис о Влаовићима*, Нови Сад 2006, 3, 583.

не (приликом обележавања седамдесете годишњице рођења Жарка Зрењанина), а наставило се јавном критиком „негативних појава" у партијским организацијама Србије и Војводине – коју је, крајем октобра, изрекао председник општинског комитета СК Новог Сада Душан Поповић, истовремено захтевајући да се војвођански руководиоци самокритички одреде према Титовим оценама те да се утврди њихова одговорност. Иступ новосадског општинског комитета подржао је и сремскомитровачки, као и организације бораца и резервних војних старешина, а у заштиту свог вођства одмах су стали чланови Покрајинског комитета – управо на дан када су у Београду Марко Никезић и Латинка Перовић поднели оставке.

Мада су те оставке војвођански партијски челници беспоговорно прихватили, њихови ранији ставови нису били заборављени. Подршку иницијативи потеклој из републичког Централног комитета да на његово чело дође Мирко Чанадановић, Тито је условио консензусом свих политичких фактора у Србији – дакле сагласношћу Стамболића и Марковића. Међутим, њих двојица су се, на састанку политичког врха Србије приређеним у сврху избора новог партијског руководства, изричито успротивили могућности да Чанадановић постане председник ЦК СКС – образлажући то његовом идеолошком блискошћу са тек смењеним либералима.[625] Њихов кандидат био је Тихомир Влашкалић, који је поткрај те бурне последње декаде октобра 1972. године и постао председник ЦК СКС (тако су се на најважнијим функцијама у Србији нашли Војвођани – Бачванин Влашкалић на челу Партије, а Миленко Бојанић из Баната на позицији председника Републичког извршног већа). Но незадовољници Чанадановићевом политиком (међу које су се убрајали и моћни савезни функционери Стане Доланц и Едвард Кардељ) нису се задовољили онемогућавањем његовог успона на врх српске партијске организације – намеравали су да га свргну и са челног места СК Војводине. Месец и по дана су војвођански партијски челници опстали дуже од српских либерала – све то време надајући се да ће их мимоићи неизбежно. Међутим, како нису успели да обезбеде Титову подршку и након што им је предочено да би њихов одлазак допринео консолидацији ситуације како у Војводини тако и у Србији, председник и секретар Покрајинског комитета, Мирко Чанадановић и Милош Радојчин, поднели су, средином децембра, оставке – са образложењем да то чине ради обезбеђивања јединства у војвођанској партијској организацији. А за њеног новог челника изабран је Душан Алимпић – искључиво захваљујући чи-

[625] Чанадановићу је Стамболић, у четири ока, између осталог приговорио што се војвођанско руководство није одупрло тзв. фармерским тенденцијама и богаћењу једног броја пољопривредних произвођача који су, захваљујући поседовању механизације, обрађивали већи број поседа – углавном у власништву „старачких домаћинстава". Мирко Чанадановић, *Баук либарализма над Војводином*, Београд 2012, 118.

њеници да је он био једини човек од поверења Стевана Дорођског који је, три године раније, некако „прошао" строгу селекцију на конференцији СК Војводине и постао члан Покрајинског комитета.[626]

Иако је пораженима било обећано да неће бити прогоњени, њих су, у наступајућим месецима и годинама, чекала тешка искушења. Јавне прозивке војвођанских либерала почеле су већ поткрај јануара 1973. године, на састанку Покрајинског комитета за који је била припремљена „Критичка оцена рада ПК СК Војводине на спровођењу задатака из Писма председника СКЈ и Извршног бироа Председништва СКЈ и говора друга Тита политичком активу СР Србије". Ова „Критичка оцена" је претходно била усаглашена на састанку Секретаријата ПК (у присуству неизбежног Стевана Дорођског) и садржала је изричите ограде од политике коју су, како је објашњено, водили српски а следили војвођански либерали, али и констатацију да оставке Чанадановића и Радојчина имају дубљу идејно-политичку основу него што је у њиховом образложењу било наведено. „Критичка оцена" је добила потпуну подршку чланова Покрајинског комитета – истих оних који донедавно нису имали никакав приговор на политику свог руководства, а сада су се од њега ограђивали и жустро га нападали не заостајући много за присутним Дорођским, Веселиновим и другим добро познатим конзервативцима. Чанадановић и Радојчин су критиковани зато што се нису довољно самокритиковали поводом либерализма и технократизма који су инаугурисали у покрајинској партијској организацији, а вајни либерализам се огледао у слабој организованости и неповољној социјалној и националној структури СК Војводине, недовољној афирмацији радничке класе и појавама елитизма, групашењу и секташењу. Технократизам је пак препознаван у повезивању привредне, политичке и финансијске бирократије, истицању преваге стручних квалификација над моралнополитичким критеријумима у кадровској политици те глорификацији материјалних резултата. Осим тога, бившим челницима СК Војводине је приговарано да су дозволили да у Партију продру социјалдемократска схватања и малограђански менталитет, да су запоставили револуционарну акцију и идеолошку борбу те дозволили да немали број ванпартијаца заузме важне позиције у политици и привреди итд.[627]

---

[626] „Spiritus movens" промена у Војводини 1972. године, Стеван Дорођски, није претерано ценио Алимпићеве способности и сматрао га је привременим и изнуђеним решењем, но он је показао завидну политичку вештину и успео да опстане на челу ПК СК Војводине читаву деценију. Ранко Кончар, Димитрије Боаров, *Стеван Дорођски – одбрана аутономије Војводине*, Нови Сад 2011, 544.

[627] Проценат посланика комуниста у Скупштини Војводине пре доласка либерала на власт у покрајини износио је 96%, након избора које су они организовали пао је на 84% а по њихо-

Две недеље касније, након „првог ударца" задатог војвођанским либералима (према оцени Јована Веселинова Жарка), дошла је, по речима Душана Алимпића, „завршна рунда пред акцију" – састанак новог покрајинског руководства са тридесетак Војвођана који су се налазили на најистакнутијим функцијама у Србији и у федерацији. Алимпић их је обавестио да закључци Покрајинског комитета обавезују и њих, а квалификације које су се на рачун бившег руководства чуле на овом састанку биле су још теже него на претходном пленуму: елитизам, просветарско месијанство, стил „белих рукавица", злоупотреба средстава информисања, опортунизам, лидерство, приватизација кадровске политике, конфронтирање кадрова из различитих војвођанских региона, сејање неповерења према врху СКЈ, кликаштво, каријеризам, чврсторукаштво, толерисање контрареволуције у сфери културе (филмови „црног таласа"). Чуле су се и оцене да је либерализам био највећа опасност за Војводину у читавом послератном периоду, односно да је ситуација била тежа него 1948. године. Арсенал оптужби је био бескрајан, чак и апсурдан – либерали су у исто време запостављали борбу против српског и распиривали хрватски национализам, занемаривали интересе Војводине и промовисали покрајински партикуларизам. Проширен је био и списак личности које су биле мете напада: поред Чанадановића и Радојчина, критиковани су и тзв. саветници либерала – пре свих искусни Пал Шоти и Геза Тиквицки. Упркос злослутним уверавањима да се не тражи „сечење глава", уследили су састанци комуниста по предузећима, гарнизонима, правосудним и другим установама, омладински и борачки скупови, на којима су се упоредо чуле заклетве оданости „новом курсу" и оптужбе на рачун бившег руководства. Медијску харангу против тзв. либерала и технократа пратила је и хајка на такве у свим, па и најмањим срединама, а „чистка" је односила на стотине кадрова широм Бачке и Баната (знатно мање и Срема).

Поред оставки, све чешће је помињана и реч одговорност, а обрачун са пораженима је у Војводини био доста суровији него у Београду и централној Србији – толико да су га претераним оцењивали и заклети противници либерала, Драгослав Марковић и Едвард Кардељ. Напокон, у јуну 1973. године, Чанадановић, Тепавац, Радојчин и остали „грешници" искључени су из Партије – што је била казна коју су „прави" комунисти врло тешко подносили. Алимпић и други војвођански прваци пливали су и даље у револуционарном заносу (налик оном из првих послератних година), славили офанзиву на идејно-политичком фронту и заклињали се да ће постићи немогуће. Тзв. радне групе и даље су трагале за заосталим либералима и технократама по војво-

вом одласку поново се попео, на 94%. У сасвим супротном смеру кретала се образовна структура посланика покрајинске скупштине. М. Чанадановић, *Баук либерализма*..., 19.

ђанским установама и предузећима, смењивани су директори великих и успешних система (*Дневник*, Новосадски сајам...). Моћна и бројна каста „бораца НОР-а" ликовала је након што је повратила свој друштвени положај, нова војвођанска гарнитура заклињала се на верност времешном вођи југословенске револуције, док су презрени „либерали" (Јојкић, Бојанић, Шоти, Тиквицки, Марушић, Рајачић, Радојчин, Чанадановић...) бивали деградирани и пензионисани, стављани под присмотру безбедносних служби, компромитовани и уцењивани. Све до пада комунизма ова група амбициозних, али безопасних идеалиста, сврставана је међу „унутрашње непријатеље" југословенске државе – заједно са ИБ-овцима, ранковићевцима, реакционарима, националистима...

Један од „грехова" који је приписиван Чанадановићу и његовим сарадницима било је запостављање развоја војвођанске аутономије – иако је она управо у време либерала досегла свој зенит. Наиме, пад Александра Ранковића на Брионском пленуму омогућио је политичким снагама склоним „федерирању" југословенске федерације да, у склопу уставне реформе (која је спровођена у више фаза) своје идеје преточе у дело. Паралелно са процесом развлашћивања савезне државе у корист њених шест република, одвијало се снажење покрајинских аутономија на рачун републичке власти. Већ од краја 1966. године и из Војводине и са Косова и Метохије наговештавани су захтеви за проширење аутономних права, да би они и званично били испостављени почетком наредне године (од стране косовскометохијског руководства пред највишим савезним функционерима, а од стране војвођанског пред надлежним републичким органима). Фебруара 1967. године председник Народне скупштине САП Војводине Радован Влајковић је, на заседању републичке скупштине, указао на неадекватност постојећих уставних решења (што је повремено доводило до неспоразума и спорова) те на потребу да се она ревидирају у правцу додатног преношења надлежности у корист покрајина – пре свега у вези са обезбеђивањем материјалне основе за успешно вршење функција које су им биле поверене. У марту 1967. године о потреби снажења војвођанске аутономије (у материјалном смислу, али и у погледу нормативних овлашћења) највиши покрајински функционери јавно су говорили на седницама војвођанске скупштине, односно Покрајинске конференције Социјалистичког савеза радног народа.

Већ у априлу је дошло до, додуше симболичног, унапређења положаја покрајинских аутономија – првим сетом амандмана на Устав СФРЈ представницима Војводине и Косова и Метохије (из састава јединствене републичке делегације у Већу народа савезне скупштине, која је требало да се попуњава од стране скупштине Републике, односно покрајина из редова републичких и покрајинских посланика) омогућено је да самостално покрећу иницијативе

када су у питању били интереси њихових покрајина. А променама устава Федерације неминовно је следила ревизија републичког устава и покрајинских статута. У ту сврху су Скупштина Србије, односно Скупштина Војводине, формирале одговарајуће радне групе које су, током раног пролећа 1967. године, израдиле своје концепције републичко-покрајинских односа. У материјалу припремљеном у републичкој скупштини, који је суштински представљао одговор на захтеве упућене из Новог Сада и Приштине, признато је да је четворогодишња пракса показала да су уставна решења која су се односила на положај аутономних покрајина непотпуна и да ваља потражити нова. Најављено је да ће покрајинским скупштинама и извршним већима бити дата шира овлашћења те да ће се материјална основа аутономија знатно поправити тако што ће средства прикупљена у покрајинама у њима и остајати – изузев одређеног процента који би био прослеђиван у републичку касу. Најављено је да ће општа нормативна акта која су покрајинске скупштине доносиле убудуће бити називана покрајинским законима (уместо дотадашњих одлука), а за Војводину је посебно најављено да ће у њој бити обновљен Врховни суд.

Војвођанска концепција новог статуса аутономних покрајина (настала као одговор на републичку) предвиђала је коренитију уставну реформу: требало је конкретно одредити права и дужности не само покрајина него и Републике (па чак и дефинисати искључиво права и дужности Републике, док би све остало потпадало под надлежност покрајина – дакле сасвим супротно од постојећег решења); прецизније утврдити нормативне функције покрајина и умањити број питања која су могла бити регулисана искључиво републичким законима; у погледу материјалних средстава, она су имале да буду расподељена у складу са функцијама и пословима који су припадали покрајинама, односно Републици; напокон, изричито је захтевано да покрајинске аутономије морају бити у већој мери категорија савезног устава него што је то до тада био случај. Априла 1967. године о припремљеним концепцијама полемисало се на седници Председништва Скупштине Србије, на којој је најављено да ће у јуну у Новом Саду бити одржан велики симпозијум о аутономним покрајинама (у организацији београдских, новосадских и приштинских правних факултета и института) а чији би резултати послужили надлежним радним телима. У рефератима који су на том скупу поднели најеминентнији војвођански правни стручњаци могли су се препознати и максималистички захтеви као што је нпр. био онај да се, у складу са совјетским узорима и искуством, размотри могућност да аутономне покрајине прерасту у аутономне републике у оквиру СР Србије, те да имају посебан положај и у односу на Републику и у односу на Федерацију.

Међутим, политичке власти Војводине нису подржавале такве амбиције, сматрајући их екстремним. Када је, марта 1968. године, Мирко Чанадановић известио Председништво и Извршни комитет Покрајинског комитета о дотадашњем току дискусије о уставним променама и бројним усаглашеним ставовима између републичких и покрајинских радних тела, скренуо је пажњу да представници Косова и Метохије испостављају радикалније захтеве него што то чине Војвођани. С тим у вези, изнео је став војвођанског руководства да изостанак подршке таквим захтевима није тактички маневар, него последица искреног уверења да би толики обим аутономије био непотребан. Но Чанадановић је био свестан да у политичком активу Војводине постоји струја чији су припадници сматрали да покрајинско руководство не користи довољно новонастале политичке околности у сврху обезбеђења веће самосталности Војводине.[628] Заправо, различити погледи на статус покрајинских аутономија много су мање биле изражени између политичких руководстава Војводине и Србије, неголи унутар републичког (где је чвршће, централистичке погледе заговарао пре свих председник Народне скупштине Драгослав Марковић), односно војвођанског врха, у коме је тврду „аутономашку" линију персонификовао и идеолошки је обликовао превасходно Душан Поповић – син краљевског министра и првог бана Дунавске бановине.

Политичка маргинализација Поповића и осталих корифеја војвођанског „аутономаштва", спроведена на изборној конференцији СК Војводине поткрај 1968. године, несумњиво је олакшала врло продуктивну и готово идиличну сарадњу покрајинског и републичког партијског руководства на различитим пољима – укључујући и уставну реформу. А производ те сарадње био је други сет уставних амандмана, који је децембра 1968. године усвојен на савезном нивоу, а јануара 1969. године на нивоу СР Србије – да би читава процедура била завршена месец дана касније, усвајањем Уставног закона САП Војводине. Други сет амандмана је темељније променио карактер југословенске федерације него први, а њиме је нарочито био наглашен субјективитет република, али и аутономних покрајина. Додат им је атрибут „социјалистичка", изричито су поменуте, као састави део СР Србије, у одредби која је дефинисала чланице Федерације а савезна држава била је гарант њихових аутономних права. Између осталог, били су им загарантовани стални извори прихода (иако нису биле прецизиране врсте и извори тих прихода), добиле су своје Врховне судове, самостално су слале десеточлане делегације у Веће народа савезне скупштине, постало је немогуће укидати или оснивати нове покрајине а покрајинске границе нису се могле мењати без одлуке њихових скупштина.

[628] Сам Стеван Дороњски је уставне промене доживљавао као рехабилитацију политике коју је водио 1961–62. године. Р. Кончар, Д. Боаров, *Стеван Дороњски*..., 473.

Законодавна овлашћења покрајина била су усклађена са новим правима и дужностима које су оне стекле – међу њима се налазило и старање о државној безбедности и општенародној одбрани. Генеза аутономних покрајина објашњена је управо онако како су војвођански представници годинама уназад инсистирали – као резултат Народноослободилачке борбе и слободно изражене воље да се уђе у састав Србије. „Народностима" (тј. мањинама) била су загарантована широка права, а у САП Војводини је, по слову њеног Уставног закона, од 1969. године у употреби било пет службених језика – српскохрватски, мађарски, румунски, словачки и русински.

Током наредне две године вршени су конкретни послови везани за пренос надлежности са републичког (или савезног) на покрајински ниво: разграничење буџета, постизање договора о низу неопходних закона и њихово доношење, стварање материјалних и организационих основа за самостално деловање друштвених служби у Војводини итд. Неминовно, током тако опсежних и сложених операција, долазило је до низа неспоразума између Републике и Покрајине, али и између Војводине и њених општина (пре свега у вези са новоствореним самоуправним интересним заједницама и покрајинским фондовима). Показане слабости неких уставних решења биле су наведене као разлог да, након што је Председништво СКЈ иницирало нове промене Устава, у Новом Саду буду формулисани одређени захтеви у том смислу. Током првих месеци 1971. године у разним институцијама и организацијама (скупштина, Социјалистички савез, Партија) развила се расправа око карактера и садржаја који би нови сет уставних амандмана требало да има. Доминантно мишљење, које су делили и војвођански и српски либерали, било је да државност Србије није угрожена постојањем покрајинских аутономија, а да би њихова права мера требало да одговара практичним, пре свега економским потребама. Насупрот такве, умерене концепције налазила су се два опречна мишљења: једно, заступљено у неким званичним, али и у дисидентским круговима у Београду, које је даље увећавање аутономних права тумачило намером да се Србија разбије, и друго, које је знатно мање било присутно у Војводини него на Косову, да би аутономне покрајине требало да се што директније вежу за федералне органе.

Одбацујући обе крајности, први човек војвођанске политике Мирко Чанадновић је првима објашњавао да Војводина не тежи нити треба да постане република, али да не жели ни да буде провинција Србије или Југославије, док је другима поручивао да није потребно да Војводина гаранцију своје аутономије тражи на „шалтеру федерације". Истоветне ставове делили су и највиши руководиоци Србије, који су било каквим гаранцијама претпостављали – договор. А коначном договору претходила је вишемесечна и на моменте напета

јавна расправа (на конференцији СКС је тек из другог пута био усвојен закључак у којем је дефинисано да су социјалистичке аутономне покрајине саставни део СР Србије, али истовремено и конститутивни елеменат југословенског федерализма), након чега се приступило процедури усвајања уставних амандмана која је коначно завршена у јуну 1971. године. Трећи сет амандмана сушински је изменио карактер југословенске федерације а њеним чланицама у многим аспектима доделио ингеренције суверених држава. Што се тиче покрајина, након 1971. године њихове надлежности готово да се нису разликовале од републичких: одлучивале су о пословима Федерације, давале су сагласност на промене Устава СФРЈ, равноправно су биле заступљене у свим савезним органима, добиле су своје Уставне судове (настале из уставно-судских одељења Врховних судова покрајина, формираних по усвајању другог сета амандмана) и Народне банке (које су се развиле из постојећих експозитура Народне банке Југославије), омогућено им је да успостављају и одржавају односе са органима и организацијама других држава (у складу са званично утврђеном југословенском спољном политиком, у чему су такође учествовале заједно са осталим чланицама Федерације) итд.

Наредна, 1972. година била је година у којој су практично операционализоване нове надлежности покрајина (у ту сврху усвојени су и амандмани на Уставни закон САП Војводине). Међутим, консензус који је у том питању постигнут између републичког и покрајинског политичког врха реметили су усамљени гласови из Новог Сада да ће се, у наставку уставне реформе, аутономна права толико проширити да ће покрајине у значајној мери стећи обележја државности – док ће Србија практично бити трансформисана у федерацију. Мање усамљене су биле критике које су на рачун новоуспостављеног уставног поретка полазиле са супротних позиција и које су изражавале потмуло незадовољство Србије због неравноправног положаја у односу на друге југословенске републике. Стога су највиши партијски функционери Републике Марко Никезић и Латинка Перовић, упркос раније израженом ставу да више нема потребе за политичким расправама око положаја аутономних покрајина, септембра 1971. године упозоравали да постоји опасност од реакције централистичких снага која се мора предупредити хитним „комплетирањем" покрајина као политичких, друштвених и економских целина – у оквирима који су били одређени усвојеним уставним амандманима.

Непосредну опасност од поновне успоставе београдског централизма (под маском „новог курса" српске политике) препознавали су и војвођански политички прваци. Почетком октобра 1972. године Илија Рајачић, Геза Тиквицки, Фрања Нађ, Милош Радојчин, Мирко Чанадановић и други подсећали су да је доласком Никезића, Перовићеве и осталих на чело СК Србије дошло до коре-

ните промене односа који је Република имала према својим покрајинама, те да од рата па надаље ниједна руководећа гарнитура у Београду није показивала толико разумевања за проблеме Војводине колико тада актуелна. С друге стране, упозоравано је, групација која је претендовала да је замени била је сасвим на трагу централистичке традиције (што је доказао и случај са гласањем на републичкој партијској конференцији) и невољно и неискрено је прихватила нове односе Србије и њених покрајина. Промена руководства у Београду, сматрали су челници војвођанске партијске организације, угрозила би све тековине вишегодишње сарадње републичког и покрајинског руководства. Као главни заговорник „деградације" војвођанске аутономије изричито је наведен Драгослав Марковић, дугогодишњи председник републичке Уставне комисије, а заузет је чврст став да се стане у одбрану угроженог руководства ЦК СКС – како би се, на тај начин, бранила и Војводина. У складу са таквим опредељењем, Чанадановић и други војвођански челници су, неколико дана касније, на састанку код Тита на коме се одлучивало о судбини српских либерала, одлучно стали у њихову заштиту. Хвалили су хармоничну сарадњу која је у протеклим годинама текла између Новог Сада и Београда, упозоравали на могућ повратак централизма и, у том смислу, директно прозивали Драгослава Марковића и Петра Стамболића. Но политички успон тог тандема није било могуће зауставити и иступ Војвођана пред Титом није успео да спречи пад српских либерала. Њихову судбину ће, врло брзо, доживети и руководство ПК СК Војводине, те ће се тако уставна реформа формално завршити у одсуству њених београдских и новосадских креатора и промотера.

Slobodan Bjelica

LIBERAL RULE IN VOJVODINA (1967–1972/73)

SUMMARY

In early 1967, the so-called liberals—most notably Mirko Tepavac and Mirko Čanadanović—came to power in the Autonomous Province of Vojvodina. During their six-year tenure, Vojvodina's autonomy was expanded, and its economy developed. The Vojvodina liberals successfully contended with the rise of various forms of nationalism within the province, the most ominous of which was Croatian nationalism—manifested through the so-called Mass Movement. However, the liberal leadership of Vojvodina encountered fierce resistance from its conservative political opponents on many issues—such as the construction of the highway, the rejuvenation of the Provincial Committee, and the adoption of constitutional amendments. As time went on, the opposition front against the Vojvodina liberals—and Serbian liberals more broadly—widened; once Josip Broz Tito, the head of the Yugoslav state and party, joined the fray, their downfall became inevitable. In late 1972, the liberal leaders resigned, and in the ensuing period, their followers were thoroughly purged from all levels of the administration and the economy.

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Доц. др Снежана Б. Алексић
МБ Универзитет у Београду
Пословни и правни факултет
snezanaaleksic3@gmail.com

НОВИ ИЗВОРИ О ПОЛИТИЧКИМ И ЕКОНОМСКИМ ОКОЛНОСТИМА УСТАНКА 1815. ГОДИНЕ: УБИСТВО ЈЕРЕЈА ЖИВКА БОЖИЋА НА ИМАЊУ МАНАСТИРА ФЕНЕКА[629]

Сажетак: У раду су приређена до сад непозната четири документа из Митрополитско-патријаршијског архива у Сремским Карловцима, која су настала поводом убиства јереја Живка Божића, пароха у граничарском селу Прогару. Убиство се догодило 1815. године на ободу имања манастира Фенека. Документа сведоче о самом догађају, али, и о сложеним односима између црквених и војних власти, као и о покушајима да се одговорност за догађај усмери на периферне личности. У ширем смислу, рад указује на политичке и економске околности у вези са Српским устанком.

Кључне речи: Фенек, парох, убиство, устанак, граница, Бољевци, Прогар, Јаково, Срем.

[629] Рад је настао у оквиру теме „Насеља и становништво Срема у XVIII и у првој половини XIX века" при пројекту *Насеља и становништво Војводине* Одељења за друштвене науке Матице српске (2025–2028).

УВОД

Убиство јереја Живка Божића[630] које се догодило на ободу имања манастира Фенека, на месту званом Крак,[631] 24. маја (5. јуна) 1815. године није тек локални инцидент, већ догађај који се одиграо у сенци устаничких збивања и сложених друштвених прилика на простору Срема и Београдског пашалука. Стога, документа о убиству пароха Божића[632] значајна су не само за реконструкцију овог трагичног догађаја, већ и за разумевање устаничке динамике, локалних мрежа моћи као и политичких и економских интереса.

ЉУДИ И ДОГАЂАЈИ У МАНАСТИРУ ФЕНЕКУ И ЊЕГОВОЈ ОКОЛИНИ ОД СЕПТЕМБРА 1813. ДО ЈУНА 1815. ГОДИНЕ

По слому Првог српског устанка, од септембра 1813. године устанички прваци и народ почели су да се из Србије повлаче у Аустрију.[633] У Срем су прешли и студенички монаси, носећи са собом ћивот са моштима Стефана Прво-

---

[630] Живко Божић, рођен у Прогару у граничарској породици. Био је ђак прве генерације Карловачке богословије 1794. године. На парохијској служби у Прогару 12. марта 1798. својеручно се потписао на предуговору о градњи цркве у Прогару. Предуговор је потврђен у Карловцима сутрадан, 13. марта 1798. Убијен је 24. маја 1815, сахрањен у манастиру Фенеку. – Никола Гавриловић, *Карловачка богословија 1794–1920*, Сремски Карловци 1984, 195; Предраг Пузић, *Азбучник српских свештеника у Срему 1546–1946*, Пећинци 2023, 108–109; Архив Српске православне цркве у Сремским Карловцима, Митрополијско-патријаршијски архив, Фонд „А”, 136/1815.

[631] Потес са источне стране манастира Фенека, у његовом у власништву. Некада се ту налазила шума, исто звана Крак, крај ње је била манастирска гостионица звана „На Краку”. Недалеко од гостионице, на тромеђи манастирског имања и потеса села Јакова и села Бољеваца постојала је хумка „Никола Марковић” обележена 1747. каменом међашем, касније прозваним „Златни крст”. Потес Крак одузет је манастиру у аграрној реформи 1945. године. Потом је шума посечена а гостионица порушена. Златни крст је сачуван до данас. – Снежана Алексић, *Окамењена ћирилица ишчитавана између и преко редова*, Београд 2017, 57–61, 71; Снежана Алексић, *Југоисточни Срем средином XX века у документима Историјског архива Београда: Добровољно силом натерано*, Нови Сад 2020, 465–469.

[632] АСПЦ, МПА, „А”, 136/1815.

[633] Танасије Ж. Илић, Босиљка Михајловић, Василија Колаковић, *Извори за историју Првог српског устанка: Грађа из земунских архива*, *Књ. III, 1810–1813*, Београд 1969, V–VI, 369–429; Алекса Ивић, *Избеглице из Србије на аустријском земљишту године 1813 и 1814*, Историјски часопис, 2, Београд 1949–1950, 157–162; Роберт Пауловић, *Судбина српских избеглица после Првог српског устанка према актима Славонско-Сремске генералне команде у Петроварадину*, Зборник Матице српске: Серија друштвених наука, 7, Нови Сад 1954, 127.

венчаног.[634] По издржаном карантину, монаси са Светим краљем упућени су у манастир Фенек, где је архимандрит Мелентије Никшић постављен за настојатеља.[635]

По доласку у Аустрију, 21. септембра 1813. године, карантин на Краку у фенечкој шуми издржавао је и вожд Карађорђе.[636] Након изласка из карантина, пре него што је удаљен из Фенека,[637] Карађорђе је од архимандрита Мелентија тражио да му врати 4.000 дуката, које му је пред прелазак у Аустрију, без писмене потврде, предао. Мелентије је порицао да је уопште ишта од њега примио.[638] О том догађају, забележено је и да је земунски протопрезвитер Јевтимије Ивановић[639] имао извесних сазнања о неправди коју је архимандрит

---

[634] Ст. Станојевић, *Моштu Стевана Првовенчаног у Војводини*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, 3, Нови Сад 1930, 62; Славко Гавриловић, *Вести о Србији и српској емиграцији из 1815. и 1817. године: Исписи Аврама Ђукића из Ратног архива у Бечу*, Зборник Матице српске за историју, 69–70, Нови Сад 2004, 177–178; Славко Гавриловић, *Различита грађа о Првом српском устанку 1804–1815/1834*, Београд 2008, 133, 160–161; Славко Гавриловић, *Личности и догађаји из доба Првог српског устанка*, Нови Сад 1996.

[635] Мелентије Никшић је рођен 1780. године у Брезови близу Студенице. Књигу је од око 1790. учио у манастиру Студеници, где се замонашио 1800. године. У јесен 1813. прелази у Срем, у јуну 1815. вратио се у Србију и одлази у војни логор у Црнуљево код кнеза Милоша. У јесен 1815. као члан депутације путује у Цариград. Потом је постављен за епископа шабачког. Мелентије Никшић је у споразуму са Милошем Обреновићем почео да се третира као старешина народне цркве у Србији. Међутим, када је кнез Милош увидео да му епископ постаје опасан супарник, наредио је да се погуби, што је учињено 16. јуна 1816. Сахрањен је у порти цркве у Шапцу. – Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи српског народа новијег доба (1888)*, Београд 1979, 440; Недељко В. Радосављевић, *Јоаникије митрополит Рашко-Призренски*, Историјски часопис, 61, Београд 2012, 149, ф.18; Тихомир Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша: Културне прилике од 1815. до 1839. године*, Београд 1922, 76, ф. 3; Владимир Стојанчевић и др., *Историја српског народа, књ. 5, том II*, Београд 1986, 109; Јевсевије Поповић, *Опћа црквена историја са црквено статистичким додатком, од 1054. до 1912*, Сремски Карловци 1912, 632; Данило Вуловић, *Књажевска канцеларија, књ. I: Нахија пожешка 1815–1839*, Београд 1953, 535; Боса Росић, *Поменици на камену: Народни споменици 1804–1815 у западној и централној Србији*, Ужице 2009, 120–121.

[636] Коста Петровић, *О боравку Карађорђеве породице и других емиграната из Србије у Сремским Карловцима 1813. и 1814. године*, Зборник за друштвене науке, 11, Нови Сад 1955, 60; Стојан Новаковић, *Последњи покушај: Депутација српска у новембру 1813. пред царем Александром I у Франкфурту на Мајни*, Годишњица Николе Чупића, 21, Београд 1901, 243.

[637] Константин Н. Ненадовић, *Живот и дела Карађорђа и његових војвода и јунака, књ. 1*, Беч 1883, 310–313.

[638] Васиљ Поповић, *Карађорђеве ствари и новац у бегству у Срем*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, 1, Нови Сад 1928, 129; М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 439.

[639] Рођен 1773. у Прњавору манастира Кувеждина, преминуо 1849. у Митровици. У Сегедину 1797. свршио гимназију, затим богословију у Карловцима. Рукоположен за ђакона 1802, за свештеника 1806. Службовао у Карловцима (1806–1811), потом прота у: Шиду (1811–1812),

Мелентије начинио Карађорђу,[640] али, читав случај званично је остао нерешен.

Током јесени 1813. године, на аустријској обали реке Саве, у непосредној околини манастира Фенека, велики број српских избеглица издржавао је карантин. По истеку карантина, емигранти су се окупљали у збеговима.[641] „Поступак официра у збеговима доводио је избегли народ до очајања. Шиканирање и пљачкање народа вршило се на најнемилосрднији начин. Тако је сам Дворски ратни савет упутио 20. фебруара 1814. године допис петроварадинском заповеднику барону Сигенталу[642] да поведе истрагу против те злочиначке пљачке коју су вршили директор и чиновници контумаца и официри по збеговима."[643] Истовремено, по налогу из Беча, граничарске власти предузеле су организовање војних јединица, фрајкора, из редова српских емиграната, за борбу против Наполеона. Објављене су повластице које ће уживати припадници ових јединица, али су се Срби слабо одазивали на ласкаве позиве и аустријска обећања.[644] За команданта врбовања за српски фрајкор који је сакупљао емигранте из Србије одређен је капетан Милован Петровић, граничарски официр, који је истовремено вршио дужност официра у збеговима у шумама крај Бечмена и Фенека.[645] У Срему се тада налазио и отац капетана Милована – бивши фрајкорски капетан Радич Петровић,[646] који је такође са-

---

Земуну (1812–1833), Митровици (1833–1835). Бавио се књижевним радом. Био је пријатељ са Карађорђем и противник Вука Караџића. Више вид.: П. Пузић, *нав. дело*, 170-171.

[640] М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 439.

[641] У октобру 1813: Камариште и Црни луг [између Прогара и Бољеваца] 6.917 људи; Дубока [код Бољеваца, на Сави] 3.294 човека; Вукодраж [данас шума Дражa код Бечмена и Петровчића] 1.149 људи; Бечмен [данас шума Гибавац] 6.154 човека. – Р. Пауловић, *нав. дело*, 142; К. Н. Ненадовић, *нав. дело*, 311.

[642] „Heinrich baron Bersina von Siegenthal, рођен у другој половини XVIII века. Од 1798. мајор и ађутант надвојводе Карла. У истој години унапређен за потпуковника и пуковника, 1805. генерал-мајор, 1809. одликован орденом Марије Терезије. Као фелдмаршаллајтнант постављен је 24. јула 1813. за привременог заповедника Славонско-сремске границе у Петроварадину. Касније је на том месту утврђен и произведен за фелдцајгмајстера. Умро је 21. марта 1831." – Р. Пауловић, *нав. дело*, 144–145.

[643] К. Петровић, *нав. дело*, 58.

[644] А. Ивић, *Избеглице из Србије*..., 160.

[645] Историјски архив Београда, Фонд: Земунски магистрат, година 1814, кутија 2019, документ 0 (несређена грађа) даље: ИАБ, ЗМ, 1814, 2019-0.

[646] Истакнута личност из времена Кочине крајине. За заслуге у аустро-турском рату цар Леополд III одликовао га је 1792. витешком повељом. Потом је ратовао као командант фрајкора са аустријском војском против Француза, након тога је постављен за старешину кордона од Земуна до бољевачког и прогарског Камариште. Настанио се у Јакову, али са избијањем Првог српског устанка напушта Срем, прикључује се Карађорђу. У Србији је обављао високе

купљао фрајкорце, али је био одређен један капетан који је фрајкорце примао, пошто је за Радича од Аустрије тражена пензија.[647] Михајло Петровић[648] – син Радичев и брат Милованов – постао је лајтнант код фрајкора.[649] Ипак, историјске вести упућују да врбовање емиграната у Српски фрајкор није успело. Одзив је био слаб, јер су погледи избеглица у Срему били усмерени преко Саве – ка Србији.[650]

У децембру 1814. године барон Сигентал је упозорен „да је манастир Фенек опасно легло емигрантске агитације, те да је потребно архимандрита Мелентија и његове калуђере одстранити са границе".[651] Историјска вест из јануара 1815. године потврђује да су Петар Молер[652] и Мелентије Никшић, „пред-

---

дужности. По слому Карађорђевог устанка враћа се у Срем 1813. године. Током устанка, 1816. године прелази у Србију, где га је кнез Милош, као човека оданог Карађорђу, у мају 1816. погубио. Радич је имао више бракова из којих је имао три сина: Милована, Михајла и Јована, и кћер Катарину. О Радичу Петровићу више вид.: Вук Ст. Караџић, *Српска историја нашег времена*, Београд 1975, 163–165; Стеван Загорчић, *Капетан Радич Петровић*, Општинске новине (књижевни додатак), Београд 1. 1. 1941, 38–42; Јосим Новић Оточанин, *Капетан Радич Петровић и покрштеница Зорка: истинита приповиједтка од г. 1806*, Нови Сад 1866.

[647] С. Гавриловић, *Различита грађа*..., 126.

[648] Михајло се непосредно пре или током 1817. године упокојио. То се сазнаје из једног акта Земунског магистрата, у коме је наведено да је „Катарини, полусестри пензионисаног капетана Милована Петровића, предата потврда Петроварадинске граничарске касе прихода на 79 форинти и 25 крајцара бечке вредности и 1 форинту и 10 крајцара металног новца, што је наследила од умрлог поручника Михајла Петровића". Малолетна Катарина, која је са мајком живела у Земуну, и капетан Милован, у 1817. години били су једини наследници Михајла. Њихов брат поручник Јован, за кога се зна да је 1808. године боловао код свог брата у Јакову, не помиње се у каснијим изворима. ИАБ, ЗМ, 1817, 2066-0; Алекса Ивић, *Документи о устанку Срба под Карађорђем Петровићем*, Вјесник Кр. Хрватско-славонско-далматинског земаљског аркива, I 21–22, Загреб 1920, 290–291.

[649] С. Гавриловић, *Различита грађа*...,125–126.

[650] К. Петровић, *нав. дело*, 58; Алекса Ивић, *Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем*, Вјесник Кр. Хрватско-славонско-далматинског земаљског аркива, 1–2, Загреб 1917, 138.

[651] Аустријске власти су преко разгранате шпијунске мреже биле упознате о свим збивањима у Фенеку и његовој околини. Шпијуњирање су у већини вршили трговци. „Неколицину њих знамо по имену: Стерио Пуљо, Ђорђе Поповић, Иван Савић-Југовић и руски обрштар Нико Никић. Уходску улогу у више маха предузимао је и земунски трговац Милош Урошевић, а првих дана владе кнеза Милоша шабачки владика Мелентије Никшић и трговац Никола Луњевица." – А. Ивић, *Документи о устанку Срба под Карађорђем Петровићем*..., V, 1–538; А. Ивић, *Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем*..., 270.

[652] Петар Николајевић Молер (1775–1816), војвода Соколске нахије из Првог српског устанка и председник Народне канцеларије током Другог устанка од 1815. до 1816. Војвода Молер и архимандрит Мелентије сматрају се првим опозиционарима кнезу Милошу. У лето 1816.

вићајући нови устанак у Србији, у Срему поред Саве налазили трговце и пријатеље који су припремали барут и олово".[653] Почетком априла Милош Обреновић је у Такову подигао устанак, а чим се у Срему за то чуло, народни првац почели су прикупљати добровољце и испраћати их преко Саве у Србију.[654] Потом је Милошева војска заузела Палеж (касније Обреновац). Кнез Милош је тада у тајности прешао Саву и дошао у граничарско село Прогар. Ту се, код попа Живка Божића састао са српским старешинама у емиграцији.[655]

Борба против Турака наишла је на велики одзив међу српским емигрантима у Срему. Аустријске власти, свесне да ће већина емиграната хтети да се врати у Србију, предузеле су мере како би онемогућиле њихов повратак. Петроварадински заповедник барон Сигентал издао је налог да се затвори граница према Србији, чиме су спречени прелаз сремских емиграната у Србију и бекство Србијанаца из Србије у Срем.[656] У складу са овом наредбом издато је специјално наређење граничарском мајору Јовану фон Будимировићу,[657] да обилази и непрестано надгледа страже постављене на кордону, како би спречио нелегалне преласке границе. Ипак, без обзира на све предузете мере, илегални преласци границе су током прве половине маја интензивирани. Емигранти су се кришом пребацивали преко реке Саве у Србију, нарочито на потезу између Прогара и Бољеваца.[658]

Нешто раније, у фебруару 1815. године Карађорђе и његове војводе, преко руског посланства у Бечу тражили су да им се врати њихова заплењена имовина у Аустрији. Дворски ратни савет је крајем априла 1815. издао налог да се,

---

Молер је у затвору у Београду, на залагање кнеза Милоша, удављен по налогу Марашли Али-паше. – Више вид.: Радослав Јованчевић, *Молер и Молеровићи*, Београд–Подгорица 1997.

[653] Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић, књ. 1 (1813–1820)*, Београд 1908, 157.

[654] Владимир Стојанчевић и др., *Историја српског народа, књ. 5, том I*, Београд 1981, 100–108; Р. Јованчевић, *нав. дело*, 251.

[655] Вероватно да ово није био први сусрет Милоша са прогарским парохом Живком. После одласка Карађорђа из Србије у септембру 1813, српске старешине и велики број народа напустили су земљу пред надирућом турском војском. Познато је да Милош тада није напустио Србију, али један извор казује: „Ненадовићи су Милоша Обреновића звали да и он бежи. Милош је Саву прешао код Забрежја, преноћио код попа Живка у Прогару и вратио се у Србију." Станиша Војновић, *Поезија уставобранитељског периода*, Зборник Матице српске за историју, 2, Нови Сад 2021, 89; Р. Јованчевић, *нав. дело*, 251.

[656] А. Ивић, *Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем*..., 146–147.

[657] Из Мартинаца, рођен 1765. године, вероисповести православне, од 1814. обављао специјалне дужности на граничарском кордону. – Kriegsarchiv Wien, 9.Grenz. Inf.Reg. Muster listen. OeStA/KA Pers MLST, Inf. Pet. Grenz. Nr.9, Standes-Tabellen 1814, Transferirung liste 7. augusty 1814,Transferirungs lista october 1814. https://www.familysearch.org/en. (10. септембар 2024).

[658] А. Ивић, *Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем...,* 148–151.

поводом изнетих оптужби Карађорђа на рачун архимандрита Мелентија, спроведе истрага.[659] Наложено је Апелационом суду да истрагу спроведе преко заједничке комисије, уз учешће војних представника из Петроварадинске регименте и двојице представника (духовне господе) које је имао да одредити митрополит Стефан Стратимировић.[660] У вези са радом ове комисије, познато је да се почетком маја 1815. године барон Сигентал споразумео „са митрополитом Стратимировићем, да овај премести Мелентија и петорицу његових калуђера у манастир Бођан у бачкој жупанији".[661] Поводом овог договора, Конзисторија је званично 10. јуна 1815. године донела одлуку да се архимандрит Мелентије са братством „ради избежанија сојуза со Сервианцима во ини от граници удалени монастир промјести".[662] Наредна историјска вест информише да је приликом премештаја, архимандрит Мелентије „нестао".[663]

Иако је историографија разрешила појединости око „нестанка" Мелентија Никшића, до сада, непознато убиство јереја Живка Божића, које се догодило на ободу имања манастира Фенека, непосредно пре архимандритовог нестанка није довођено у везу с тим нестанком, нити са догађајима око Другог срп-

---

[659] Ратни савет је наложио Апелационом суду да се спроведе детаљна истрага у манастиру Фенеку и утврди истинитост тврдњи бившег српског врховног војсковође Карађорђа да је у септембру 1813, неколико дана пре преласка из Србије, предао игуману Мелентију на чување 4.000 холандских и млетачких дуката, а да је игуман Мелентије порекао пријем те суме. – С. Гавриловић, *Вести о Србији и српској емиграцији из 1815. и 1817. године*..., 174–175, 181–184.

[660] Заповеђено је да комисија истрагу обави у 2–3 дана, а почетак њеног рада заказан је за 4. (16) мај 1815. године. Митрополит Стратимировић је удовољио захтеву Војне команде и за чланове мешовите комисије одредио гргетешког архимандрита Павла Хаџића и земунског проту Јевтимија Ивановића. – С. Гавриловић, *Различита грађа*..., 162.

[661] А. Ивић, *Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем*..., 270; С. Гавриловић, *Вести о Србији и српској емиграцији из 1815. и 1817. године*..., 181–183; С. Гавриловић, *Различита грађа*..., 162–165.

[662] АСПЦ, МПА, „А", 158/1815.

[663] „На путу из Фенека у Бођан, Мелентије је застао у Земуну и послао слугу по рубље које је заборавио понети. Из Земуна је слуга отишао у Бољевце и одатле му се губи траг, као и архимандриту. Сигентал је 4. јула известио Ратни савет да је Мелентије побегао из Земуна и да се не зна куда је отишао. Према једној каснијој вести, при преласку преко Саве помогао му је граничар Обрад Белановић." – А. Ивић, *Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем*..., 270.

ског устанка. Убиство је, наочиглед сведока – јереја Јакова Јовановића[664] – починио граничарски капетан Милован Петровић.[665]

Непосредно пре самог чина убиства, жртва – јерej Живко Божић – и починилац злочина – капетан Милован Петровић – били су у друштву са архимандритом Мелентијем,[666] земунским трговцем Милошем Урошевићем Кабадарцем,[667] граничарским мајором Будимировићем и бољевачким парохом јерејем Јаковом Јовановићем.

---

[664] Јаков Јовановић (Иванчев), рођен у Бољевцима у граничарској породици. Школовао се у Богословији у Карловцима (1796–1798), претходно је био учитељ у Беркасову и Илинцима (1780–1781; 1785). У Бољевцима је као парох службовао од 1804. до своје смрти 5. децембра 1826. Био је ожењен Станом, са којом је имао сина Георгија (рођ. 1802, касније учитеља и свршеног богослов). Помиње се у вези са Карађорђевим устанком и устаницима (Ненадовићима), око кријумчарења људи и робе (наоружања) преко Саве (Забрежје–Бољевци) 1804. године. – Ласло Сеги, *Студенти са данашње територије АП Војводине на универзитетима и високим школама Краљевине Угарске 1736–1850*, Нови Сад 2020, 536; П. Пузић, *нав. дело*, 191. К. Н. Ненадовић, *нав. дело*, 366–367.

[665] Капетан Милован је ухапшен, против њега је поведена истрага, која је трајала и током 1817. године. Његова супруга Станка (Станојка?) коју је заступао трговац Урош Милошевић до краја 1815. године ушла је у парничне поступке у вези са дуговањима и потраживањима Милована Петровића (ИАБ, ЗМ, 1815, 2032-0; ИАБ, ЗМ, 1815, 2029-0). Године 1816. ликвидиран је Милованов отац Радич, а те или наредне године преминуо је и Милованов брат Михаило (ИАБ, ЗМ, 1817, 2066-0). Током 1817. утамничени капетан Милован је поднео молбу да буде пуштен на слободу до завршетка истраге. Преко Земунског магистрата 1817. године трговци Димитар Марковић и Павле Николић поднели су Војном суду гаранције којима јемче за капетан-лајтанта Милована Петровића, који се налазио „у оковима због убиства попа Живка Божића" (ИАБ, ЗМ, 1817, 2069-0). Како је решен судски поступак нема историјских вести. Познато је да је капетан Милован у свом власништву имао кућу у Јакову. Команда компаније у Сурчину упутила је 1830. године Земунском магистрату молбу да се обнародује одржавање лицитације за јавну продају оставинске масе – куће Милована Петровића у Јакову (ИАБ, ЗМ, 1830, 167-0). Извесно је да се непосредно пре или током 1830. године капетан Милован упокојио, те да је кућа продата у склопу његове оставине, о којој сведочи и историјска вест из 1833. године – ИАБ, ЗМ, 1833, 184-0.

[666] Однос капетана Милована и архимандрита Мелентија заснован је на породичним везама, успостављеним 1806. године, када је архимандрит сарађивао са Миловановим оцем Радичем . „У походу Радича Петровића ка Рашкој и Новом Пазару 1806. године, кључну улогу у подизању локалног становништва на устанак имао је студенички калуђер Мелентије Никшић, који је са сабрањом организовао и окупљао народ у Јелечкој и Пазарској нахији. Радич је високо ценио Мелентијев допринос, што се види и из дарова манастиру Студеници, као и из чињенице да је управо Мелентија позивао као једну од најпоузданијих личности у пресудним тренуцима похода. Ова сарадња у доба устанка поставила је темељ њиховој каснијој блиској вези, која ће се наставити и у контексту емиграције у Аустрију." – Љубомир Дурковић-Јакшић, *Обнављање Студенице и пренос из Каленића моштију Светог краља Стефана Првовенчаног 1839. године*, Београд 1986, 277.

[667] Земунски трговац, снабдевао је оружјем устаничку Србију, регистровани аустријски ухода, био је у изузетно добрим односима са митрополитом Стратимировићем. Више вид.: Гој-

ЧЕТИРИ ДОКУМЕНТА О УБИСТВУ ПРОГАРСКОГ ПАРОХА ЈЕРЕЈА ЖИВКА БОЖИЋА

Хронолошки најстарији документ настао је 30. маја 1815. године. Реч је о писму које је земунски протопрезвитер Јевтимије Ивановић упутио митрополиту Стефану Стратимировићу, извештавајући га о немилом догађају. Други документ је настао 5. јуна исте године – то је писмо које је Конзисторија упутила протопрезвитеру земунском. Трећи, уједно и кључни документ, сачињен је 9. јуна 1815. у Бољевцима – извештај пароха Јакова Јовановића, који је као сведок убиства детаљно описао околности и догађаје који су претходили самом чину, као и догађај убиства. Документ је упућен протопрезвитеру земунском. Последњи документ датиран 12. јуна 1815. године у Карловцима – то је писмо које је Конзисторија упутила протопрезвитеру земунском. Из његовог садржаја може се закључити да извештај јереја Јовановића од 9. јуна, из неког разлога, није приспео у Карловце до 12. јуна 1815. Сва побројана документа писана су црквенословенским, а овде су приређена на савременом српском језику, уз поштовање језичких стандарда и административних архивских правила. Редактура је извршена тако да су у појединим деловима текста у угластим заградама [ ] унете допуне, а где је било потребе за додатним коментарима они су наведени у фуснотама.

I

АСПЦ, МПА, „А”, 136/1815. [30. маја 1815]

Вашој Екселенцији, милостивом архипастиру,

Дана 24. маја заједно су ручали у манастиру Фенеку господин мајор Будимировић, капетан Милован Петровић, Милош Урошевић из Земуна, јерej Јаков Јовановић, парох бољевачки, и јерej Живко Божић, парох прогарски. После ручка, око три часа по подне, сви су заједно пошли – најпре мајор [Будимировић] и капетан Милован Петровић у једним колима, затим Милош Урошевић са једним стражмештером, а најпосле јерej Јаков и јерej Живко. Сви су

ко Десница, *Земунски трговац Милош Урошевић: Аустрија и Србија 1804–1813*, Годишњак града Београда, 20, Београд 1973, 149–160; Танасије Ж. Илић, *Осам до сада непознатих докумената из Првог српског устанка*, Годишњак Музеја града Београда, 1, Београд 1954, 114–115; Милић Милићевић, *Снабдевање и исплата оружја и војне опреме током Првог српског устанка*, Гласник Историјског архива у Ваљеву, 31, Ваљево 1997, 61–76; Славко Беновић, *Сремски трговци и Први српски устанак до 1809. године*, Зборник Матице српске: Серија друштвених наука, 5, Нови Сад 1953, 5–25; Бранко Богдановић, *Артиљерија у Српској устаничкој војсци 1808–1813. године*, Историјски часопис, 45–46, Београд 1998–1999, 95–129.

стали [у бирцуз[668]] на Краку и тамо пили вино које им је Милош давао, задржавши се до пола сата. Најпре је мајор отишао,[669] а убрзо затим и Милош, пошто је платио шест[670] халби вина. Пијући, пуцали су из пушке на нишан, а јерej Јаков избацио је капетана Милована пушку.[671] Мало пре растанка, сам је капетан напунио своју пушку, а јерej Јаков са десне и јерej Живко са леве стране седоше у јерej Јаковљеве таљиге. Кренуше кући. Тада викну капетан Милован: „Стани, попе Јакове, јер ћу ти убити коња". Јаков заустави коња, говорећи му да то не чини; али капетан поново, испред крчме, викну: „Сагни се доле, попе Јакове, да убијем попа Живка!" У том тренутку опали из своје пушке и разби главу јерeју Живку, тако да је на отворе од сачме одмах потекао мозак. Седамнаест раница од сачме могло се јасно разликовати. Од тог часа јерej Живко више није долазио свести, али је преживео [до наредног дана] до десет сати ујутру. Није био сахрањен док није из Митровице дошла комисија,[672] која је испитала све околности. Капетана [Милована Петровића] су под стражом одвели у Митровицу. Да ли је он хтео да убије јереја Живка, или га је само желео заплашити – не зна се; сви, међутим, мисле да је то учинио намерно. Јерej Јаков, због овако недостојног држања свештеничком чину, достојан је казне. У најдубљем страхопоштовању остајем.

Вашој Екселенцији, у Земуну, 30. маја 1815.

Ваш најпонизнији слуга, Јевтимије Ивановић, протопрезвитер земунски.

II

АСПЦ, МПА, „А", К. 136–815, од [5. јун 1815. – концепт]

Протопрезвитеру земунском. У Карловцима, 5. јуна 1815.

Јереја Јакова Јовановића, пароха бољевачког, извести пред Митрополитски конзисторијум на први наредни конзисторијални дан, а ми ћемо самога пароха испитати о томе што све он зна и што може да посведочи о случају

---

668 Гостионица (**Wirtshaus)** смештена на ободу манастирског имања, на месту званом Крак, у власништву манастира Фенека. Манастир је гостионицу арендирао, тако да је она за манастир имала искључиво економску фукнцију. – Више вид.: С. Алексић, *Окамењена ћирилица...*, 71–75.

669 У изјави јереја Јакова јасно је наведено да мајор Будимировић није свраћао у бирцуз.

670 Прота Ивановић наводи шест, а директан учесник у догађају јерej Јаков у својој изјави наводи две халбе вина.

671 Јерej Јаков у својој изјави не наводи да се пушка капетана Милована нашла у његовим рукама, већ тврди да је капетан Милован из пушке испалио један хитац.

672 Сремска Митровица, седиште Петроварадинске регименте. Реч је о Војној комисији.

убиства јереја Живка Божића, пароха прогарског. Немојте пропустити да обавестите фишкала.[673]

III

АСПЦ, МПА, „А”, 136/1815. [9. јун 1815]

Пречасном господину протопрезвитеру.

Високопоштовани, по вашем налогу и по заповести Конзисторије, достављам вам извештај о околностима случаја убиства јереја Живка Божића, пароха прогарског. Догађај се одиграо на следећи начин: дана 24. маја, пре подне, отишао сам у поље да прегледам своју ливаду. Потом, вративши се из поља, имао сам намеру да одем у прњавор манастира Фенека, како бих преузео своју хаљину[674] коју сам раније предао мајстору на поправку. О својим плановима обавестио сам своје укућане. Након што сам прегледао ливаду, вратио сам се на пут којим сам морао поћи у Прњавор. Тада сам у даљини на путу угледао јереја Живка на његовим колима, са једним дететом, како иде за мном. Док сам ишао полако, он ме је сустигао. Љубазно сам упитао јереја Живка којим путем жели да иде: левим ка Сурчину или десним ка Јакову, односно ка манастиру Фенеку. Он ми одговори: „Хоћу, брате, куда и ти”. Тада му рекох: „Хоћеш ли са мном на моја кола?” Он пристаде, узе своју врећу на којој је дотад седео, намести је [у моја кола] и седе поред мене. Путујући, почео је да ми казује сан који је уснио претходне ноћи. Питао ме је шта мислим, хоће ли тај сан значити добро или зло. Испричао је да је у сну служио Божанствену литургију у некаквом прекрасном одејању,[675] да је све молитве лепо изговарао и да у служби нигде није погрешио. У том сну узео је кондирић[676] са светим миром, излио га себи на главу, и све је мирисало тако снажно да се једва могло подносити.[677] Када је сан испричао, упитао ме: „Шта ти се чини, брате, хоће ли то добро бити?” На то сам му одговорио: „Брате, то су све важне и лепе ствари, али Бог зна шта ће уследити.” Идући у прњавор манастира Фенека, а потом се враћајући око пет сати, о томе је са мном говорио. Рекао је да мисли да ће бити добро. Другог разговора међу нама није било. Када смо стигли у прњавор код манастира, затекли смо мајстора који је радио на мојој хаљини, али она још није била довршена. Јерej Живко упита мајстора: „Да ли

---

673 Адвоката.

674 Свештеничка одежда, мантија.

675 Свечана литургијска одежда.

676 Кондир (деминутив: кондирић) = мали суд.

677 Као отворено остаје питање: да ли је ово збиља био сан јереја Живка Божића, или је јерej Јаков Јовановић овом нарацијом желео да истакне невиност (мученишство) убијеног пароха.

је моја хаљина готова, мајсторе?" Мајстор одговори: „Јесте." Потом му је хаљину предао, а Живко је обуче и мајстору плати.[678] Затим смо отишли у манастир да посетимо господина архимандрита. Затекли смо га у башти и тамо смо се поздравили. Архимандрит ме упита за мајора Будимировића, да ли ће доћи. Одговорио сам му да не знам хоће ли доћи. Архимандрит затим рече да је господин мајор [Будимировић] обећао да ће доћи са капетаном [Милованом] Петровићем из Јакова и још неким официрима.[679] Док смо разговарали, архимандрит угледа капетана Милована [Петровића] и рече: „Ено га, иде." Капетан је дошао, поздравио се са господином архимандритом, а затим се обратио нама и упитао јереја Живка: „Када си ти стигао?"[680] Потом је архимандрит упитао капетана ко је то.[681] Капетан одговори: „То је поп Живко; он преводи Србијанце преко баре[682] и снабдева их другим потребама, али је већ долијао." На то јерej Живко није изговорио ниједну реч, већ је своје мишљење прећутао. Тако смо дошли [у манастир] и [у њему] срели господина мајора [Будимировића] и трговца Милоша Урошевића из Земуна.[683] Господин архимандрит нас је све задржао на ручку. За време обеда [капетан Петровић и јерej Живко] размењивали су међу собом разне речи, не устежући се да говоре о

---

[678] Овај део сведочења нема конкретну важност за сам чин убиства, али, може указивати на намеру јереја Јакова да нагласи да је јерej Живко Божић „на онај свет" отишао без овоземаљских дуговања.

[679] Из овог дела сведочења може се закључити да су се архимандрит Мелентије и јерej Јаков познавали, а даљи део исказа отвара сумњу у претходно изречену тврдњу да се јерej Јаков у Фенеку случајно затекао (ишавши својим послом код мајстора у Прњавор). Уколико га архимандрит Мелентије није очекивао, зашто би му, као незваном госту, поставио питање „да ли ће доћи мајор Будимировић?". Из наведеног се може претпоставити да је архимандрит на састанак у Фенек позвао одређени круг људи којима је, вероватно, задато да са собом доведу извесна лица са којима је из неког разлога архимандрит желео да се повеже (може се претпоставити ради илегалног преласка у Србију). Сведочење јасно указује да је капетан Петровић био задужен да са собом доведе мајора Будимировића – граничарског официра на кордону. Као отворено остаје питање: да ли је јерej Јаков био задужен да са собом у Фенек доведе јереја Живка Божића? У самој изјави наведено је да је архимандрит упитао капетана Милована „ко је то?", а овај му одговорио „поп Живко", што упућује да се архимандрит и јерej Живко нису лично познавали. Да је тема овог састанка вероватно била илегалан прелазак границе, може се претпоставити и на основу историјске чињенице да су оба јереја у устаничкој историји Србије имали улоге у организовању и транспорту људи и робе (оружја) преко границе – реке Саве, на потезу између Бољеваца и Прогара (Камариште, Црни Луг).

[680] Указује да су се капетан Милован Петровић и јерej Живко Божић лично познавали.

[681] Указује да се архимандрит Мелентије и јерej Божић нису од раније лично познавали.

[682] Реке Саве.

[683] Иако у сведочењу није експлицитно наведено, изгледа да је први стигао капетан М. Петровић, а да су потом заједно пристигли мајор Будимировић и трговац Урошевић.

својим стварима.[684] Том приликом капетан Петровић наздрави јерeју Живку и рече: „Здраво, попе Живко, видим те као самога себе.” На то му јерej Живко одговори: „Како да ме видиш, тако саката без руке;[685] као тебе баш не бих марио, али ако би ми Бог дао такву луду главу, било би ми жао.” Капетан затим рече јерeју Живку: „Већ ти је Ђаво подерао опанке.” Живко одговори да има још који пар, барем један. Капетан настави: „Ако и имаш који пар, тај је од папира.”[686] Тако су обојица сво време један другоме добацивали разне речи. О томе могу посведочити господин архимандрит и господин мајор Будимировић. Ту смо провели време до четири сата после подне, делом за обедом, делом после њега. После четири сата господин мајор [Будимировић] је кренуо заједно са Милошем Урошевићем и капетаном Петровићем. Ја и јерej Живко сели смо на моја кола и упутили се у Прњавор да узмем своју хаљину. Једну сам са себе свукао, другу обукао, а са мајстором сам се договорио да поправи и моју другу хаљину, за шта сам му платио. У међувремену је прошло пет сати. Затим смо кренули путем, полако разговарајући, и стигли близу Крака. Тамо су капетан Петровић и трговац Милош Урошевић седели код једног кућног плаца,[687] који је био подалеко од бирцуза, и позваше нас да свратимо [у бирцуз]. Јерej Живко рече мени: „Хајде да им свратимо.” Тако смо свратили, а Милош Урошевић позва бирташа да донесе две халбе вина,[688] које је овај и донео. Тада је капетан Милован одвео јереја Живка у страну да му нешто тајно говори. Ја и Милош седели смо и готово да нисмо разговарали. Потом су се капетан Милован и јерej Живко вратили к нама и сваки је попио по једну чашу вина. Затим су Милош и јерej Живко, држећи се под руку, отишли на страну да тајно разговарају. Тада је капетан Милован рекао попу Живку: „Ако то не свршиш, зло ћеш проћи.” Тај њихов разговор остао је тајан, тако да ја нисам знао шта су говорили. Када је Милош окончао тајни разговор са јерejем Живком, пришао ми је и рекао: „Попе Јакове, препоручите ме у свим моли-

---

[684] Уколико јерej Јаков под „својим стварима” подразумева теме о кријумчарењу људи и робе преко Саве, то указује да је присутни мајор Будимировић, који је за кордонског официра постављен лично од барона Сигентала како би недозвољене преласке границе спречио, не само био упознат са кријумчарењем већ је највероватније и учествовао у свему томе.

[685] Сведочење открива да је капетан Милован Петровић био инвалид.

[686] У 19. и почетком 20. века услед сиромаштва (нарочито у време глади, ратова и епидемија) дешавало се да се покојник не сахрањује у опанцима (ципелама) већ у обући од платна – обојцима (тања вунена тканина обмотана три пута око стопала и ноге до колена) или лакој, импровизованој обући од папира. То није био обичај, већ нужно решење због сиромаштва.

[687] Мисли се на кућни плац Прњавора манастира Фенека. Прњавор је као село постојао до 1894. године, када је расељен. – С. Алексић, *Окамењена ћирилица*..., 77–80.

[688] Јерej Јаков сведочи да се радило о две халбе вина, прота Ивановић наводи шест халби вина.

твама, јер сам отправио једну лађу за Хрватску[689] која вреди неколико хиљада. Ако се она срећно врати, хоћу свакоме од вас да купим по један пар ципела." На то му је капетан Милован одговорио: „Подај ти њима сада, па ће они усрдније Бога молити него када им само обећаш." Милош нам је свакоме дао по пет банки и платио оно што је бирташ тражио, а потом је отишао у Земун. Капетан Милован је [тада] узео јереја Живка под руку и повео га пред бирцуз. Ја сам седео на својим колима поред бирцуза, више од пола сата дозивајући јереја Живка да идемо кући. Најзад сам био принуђен да сиђем с кола и поново га позовем. Он ме је послушао и сео са мном на кола. Тада је капетан Милован повикао: „Попе Живко, сиђи мало, имаш посла са мном." Живко му одговори: „Ја сићи нећу, хоћу да идем." Капетан рече: „Сиђи, сад ћу ти убити коња." На то сам му ја рекао: „Миловане, немој се шалити с пушком; ти знаш да ја немам ништа више до ова два коња." Док сам се окретао да узмем прут и потерам коње, видех да је капетан подигао пушку и повикао: „Нагни се, попе Јакове, да убијем тога унцута." Уплашен пушком, пао сам у кола од страха. Капетан је брже него што сам ја пао опалио пушком и погодио јереја Живка у главу. У страху сам му рекао: „Шта учини, зашто уби човека; Бог таман тебе убио." Он је збуњено одговорио да није знао да је пушка пуна, а потом рекао: „Ево мене, па шта вам драго и са мном." Потом је бацио пушку из руку и отишао кући у Јаково. Ја сам јереја Живка, још живог, унео у бирцуз и одмах послао човека у Јаково да ухвати капетана и да доведу [*нечитко исписана реч*] да види може ли се помоћи или не. О томе како је било у манастиру Фенеку пре обеда, за време обеда и после обеда могу сведочити господин архимандрит, господин мајор Будимировић и остало братство манастира. О томе како је било када је капетан убио јереја Живка и када се чуо пуцањ још боље могу посведочити стража која је по наредби била у бирцузу, као и бирташ са својом женом, те један човек и жена из Борче, са банатске стране, који заједно са мном могу сведочити на Суду.[690] Свој исказ сам дао у записник господину аудитору,[691] који је тај записник заједно са мном потписао. Другачије се није до-

---

[689] О речном транспорту од Земуна реком Савом ка Хрватској више вид.: Мита Костић, *О Дунавско-Савској трговини, лађама, лађарима и лађарским цеховима у 18. и 19. веку до појаве железнице*, Историјски часопис, 9–10, Београд 1959, 259–293; Јелена Илић Мандић, *О почецима транспорта и трговине житом на Сави и Купи: Траса Земун–Сисак–Карловац у другој половини 18. века*, Историјски часопис, 68, Београд 2018, 141–176.

[690] У писму протопрезвитера Ивановића упућеном Конзисторији не помињу се сведоци, које јерej Јовановић у свом исказу упућеном проти Ивановићу наводи.

[691] Аудитор у Војном суду, задужен за вођење судских поступака, истрага и правне документације. Обично је био школовани правник са официрским чином. Био је задужен за одржавање војне дисциплине и правног поретка, био је спона између војне власти и царског законодавства.

годило него онако како ја кажем. Сада неки тврде да је капетан на јереја Живка пуцао више пута, али то није тачно.

У Бољевцима, 9. јуна 1815.

Јаков Јовановић, парох.

IV

АСПЦ, МПА, „А", 136/1815. [12. јуна 1815. – концепт]

Протопрезвитеру земунском.

У Карловцима, 12. јуна 1815.

Премда Вам је под датумом 5. јуна текуће године наложено да јереја Јакова Јовановића, пароха бољевачког, приведете пред Митрополитски конзисторијум ради испитивања, он се ипак није појавио.[692] Да се саблазан у вези са случајем убиства јереја Живка Божића, пароха прогарског, не би даље ширила, одредите да се јерej Јаков, ако је потребно, удаљи од богослужбених и парохијалних дужности – док не уследи даља одлука Конзисторијума. Ради уредног богослужења у парохији, он мора бити привремено уклоњен.[693] Уједно, потрудите се да доставите и горе поменута сведочанства: да ли је он, приликом пијења вина, избацио капетану Миловану Петровићу пушку на нишан, те је капетан Милован Петровић узео и усмртио поменутог пароха Божића.

Закључак. Приређена грађа показује да је протопрезвитер Јевтимије Ивановић у својим извештајима инсистирао на кривици јереја Јакова Јовановића, сведока убиства, чиме је пажњу скретао са главних актера. Тај помак у интерпретацији открива институционални механизам прикривања: уместо да се истражи улога Милована Петровића као непосредног извршиоца убиства, одговорност је усмеравана ка периферним личностима. Овај поступак указује на дубље слојеве политичких и економских мотива, наводећи на закључак да је граничарски капетан Милован Петровић за црквене кругове, из неког разлога, био изузетно важна личност. Стога, убиство јереја Живка Божића не треба посматрати као локални инцидент, већ га треба сагледати као део ши-

---

[692] У писаном сведочењу – изјави о случају убиства – које је јерej Јаков упутио проти Ивановићу, нема помена о позиву да лично пред Конзисторијом сведочи. Као отворено остаје питање: да ли је прота Ивановић уопште позвао јереја Јакова да пође пред Конзисторију, али, уколико је позван, да ли се јерej Јаков оглушио о овај позив?

[693] Вероватно да је јерej Јаков Јовановић након убиства пароха Божића био (привремено) уклоњен из бољевачке парохије. То се може претпоставити на основу биографије Јоксима Новића у којој је наведено да је након 1813. године Новић у Бољевцима почео учити читање (сricање) и писање слова код учитеља Јакова, који их је ускоро напустио. Потом је Новић као псалтирац 1815. завршио српску школу у суседном граничарском селу Јакову. – Станиша Војиновић, *Јоксим Новић Оточанин*, Зборник о Србима у Хрватској, 7, Београд 2009, 98.

рег процеса у коме су се укрштали интереси устаничких првака, црквених великодостојника и граничарских старешина. Приређена грађа доноси сазнања о конкретном догађају, али уједно отвара питања: да ли је Живко Божић био ближи Милошу Обреновићу, док се архимандрит Мелентије Никшић наметао као народни вођа? Да ли је Милован Петровић, граничарски капетан, деловао у складу са интересима свога оца пензионисаног фрајкорског капетана Радича Петровича – човека блиског Карађорђу? Да ли присуство граничарског мајора Будимировића у Фенеку указује на могући договор са архимандритом Мелентијем о његовом илегалном преласку кордона и одласку у Србију? Да ли присуство трговца Милоша Урошевића указује на послове у вези са лиферовањем оружја Србији? На крају, отворено је и питање: да ли су се сви именовани случајно сусрели, или се радило о планираном састанку? Сва наведена, отворена питања остављају простор за даља истраживања, те стога, приређени документи имају значај не само као сведочанства о једном трагичном догађају, већ као извор за разумевање устаничке динамике али и политичко-економских мотива који су обликовали понашање актера у преломном тренутку српске историје.

Snežana Aleksić

NEW SOURCES ON THE POLITICAL AND ECONOMIC CIRCUMSTANCES OF THE 1815 UPRISING: THE MURDER OF PRIEST ŽIVKO BOŽIĆ ON THE PROPERTY OF THE FENEK MONASTERY

SUMMARY

This paper presents and analyzes four previously unknown documents regarding the 1815 murder of the priest Živko Božić on the outskirts of the Fenek Monastery estate. These sources shed light not only on the sequence of events but also on the complex relations between ecclesiastical and military authorities and the mechanisms used to shift responsibility. The analysis demonstrates that this incident must be viewed within the context of the broader political and economic conditions prevailing during the Serbian Uprising—specifically in the part of Srem immediately surrounding Fenek Monastery, where the economic and political interests of various actors intersected. Particular attention is paid to the roles played by specific individuals in shaping the interpretation of the event, as well as to the motives driving their actions during these pivotal historical circumstances. The paper simultaneously opens up possibilities for further research.

Радован Сремац, мср
Музејски саветник
Музеј наивне уметности Илијанум, Шид
radovansremac@yahoo.com

ИЗАБРАНА ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ ШКОЛСТВА У ШИДУ ТОКОМ 19. ВЕКА

Сажетак: Иако Шид спада у ред најмлађих насеља у Срему и околини, он може да се похвали изузетном дугом традицијом школства. Историја школства у Шиду може да се прати кроз различите архивске фондове. Најзначајнија архивска грађа чува се на два места – то су архива Српске православне црквене општине шидске и Историјски архив „Срем" Сремска Митровица. У овим фондовима налази се грађа настала директним радом школске управе у Шиду која је све до друге половине 19. века била под ингеренцијом Српске православне цркве у Шиду. У раду је дат осврт на најзначајнију грађу из ових фондова.

Кључне речи: Шид, школство, архивска грађа, Српска православна црква.

Шид спада у ред најмлађих насеља Срема и оног што данас зовемо Војводином. Основан је у бурним временима на прелому 17. на 18. век, у време оснивања Подунавске војне границе.[694] Његов неупитно војни карактер и српско-православна национално-верска структура одредили су даљи ток његовог развоја током 18. и 19. века. Становници Шида су одмах подигли храм у месту и посветили га Преносу моштију Светог оца Николаја, тако да се само место Шид први пут помиње не само исте године када и овај храм него и у истој реченици у запису на Антологиону штампаном у Москви 1701. године.[695]

Школство у Шиду се први пут помиње, посредно, у периоду од 1710. до 1715. године када се код шидског проте Петра Дорословачког школовао Захарије Дамјановић (шидски парох 1710–1730. године, вуковарски протопрезвитер 1730–1733. године).[696] Своје школовање у Шиду у периоду од око 1732. до око 1736. године помиње и знаменити официр и књижевник Симеон Пишчевић. Током целог 18. и прве половине 19. века школство у Шиду је било организовано

---

[694] Радован Сремац, *Шид 1913 – С куће на кућу*, Шид 2014, 8–14.

[695] Радован Сремац, *Храм Преноса моштију Светог оца Николаја у Шиду*, Шид 2018, 7–8.

[696] Д. Руварац, *Нотиција мње јеже надлежит проходдјашти Епархију дјелати*, Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије, год. 3, св. 1, 1913, 20.

при Српској православној црквеној општини. Касније ће гркокатоличка парохија отворити своју вероисповедну школу, док су деца римокатоличке и јеврејске вероисповести похађала школу при православној црквеној општини. Прва српска вероисповедна школа и прва школа у Шиду вероватно се налазила у неком објекту близу цркве, могуће на месту данашњег Владичанског двора. Први познати наменски школски објекат сграђен је 1787. године поред црквене порте, управо на том месту поменутог двора.[697]

Архивска грађа шидске основне школе, настала како радом црквених органа тако и државних по одвајању школства од цркве, данас се налази на два места. То су архива Српске православне црквене општине шидске, односно Црквена ризница шидског архијерејског намештва, и Историјски архив „Срем" Сремска Митровица фонд број 1270. Основна школа Шид.[698]

У Црквеној ризници шидског намесништва чува се богата библиотека из које је издвојено 211 јединица из периода 1707–1945. године.[699] Библиотека није стручно обрађена. Књиге се могу поделити у три групе: штампана издања, богослужбене књиге и административне књиге. Посебну групу чине списи од 1753. до 1945. године који су настали како радом Шидског протопрезвитерата, односно касније Намесништва, тако и црквене и црквено-школске општине. Ова архивска грађа је хронолошки сортирана али не и стручно обрађена, и самим тим није послагана по иницијалном редоследу настанка докумената. Најстарију школску грађу у овој архиви чине рачуни и признанице које су издали трговци, занатлије и други пружаоци услуга црквеној општини за потребе школе за период од 1801. до 1856. године. Ови списи су груписани по годинама, означени редним бројевима и потом повезани на крају сваке године након подношења завршног рачуна. Уз све ове рачуне сачувани су и сами завршни рачуни за те године. Из ових рачуна сазнајемо да је 1801. године замењен и делом поправљен кров на школи а да су радове извели мајстори Арсеније, Јован Бели и Јевта Кекић; исте године учитељ Павле Дикић је примио 25 форинти у име

---

[697] Р. Сремац, *Храм Преноса моштију Светог оца Николаја у Шиду* Сремац, 84.

[698] Изузетно значајна грађа налази се и у фондовима Архива СПЦ у Сремским Карловцима, и то у фондовима Патријаршијско-митрополитски фонд А и Б, Српска православна конзисторија Архидијецезе карловачке, Школски одбор и Школски савет.

[699] Априла 2016. године Његово преосвештенство епископ сремски господин Василије свечано је отворио црквену ризницу Српског православног архијерејског намесништва шидског. Овај музеј у малом, основан је са циљем да прикупља, чува и презентује верску баштину српског православног становништва на овим просторима. Ризница има музејско-истраживачки карактер који омогућава заинтересованим појединцима и установама да упознају прошлост Српске православне цркве у Шиду и околини, и то кроз обилазак музејске поставке и кроз истраживачки рад са архивским документима. Стална поставка у ризници има 170 предмета. Највећи број музеалија чине иконе хронолошког распона од 17. века до почетка Другог светског рата. Аутор поставке је Радован Сремац.

првог дела годишње учитељске плате; учитељ првог разреда Марко Будимировић је током 1807. године добио 37 форинт и 30 крајцара у име учитељске плате за месеце април, мај и јун; 1809. године Јоси Зркићу је исплаћено 4 форинте за ограђивање школске баште, цепање школских дрва и орезивање школског винограда; 1813. године Сави Недељковићу је исплаћено 3 форинте за кречење школских просторија; исте године је вуковарском клозер-мајстору Теодору Дуждевићу исплаћено 7 форинти за поправак прозора на школи; 1813. године је плаћено 32 форинте за пресељење новог учитеља Стефана Стојановића из Земуна у Шид; 1815. године трговцу Николи Месалију је плаћено 1 форинта и 12 крајцара за креде и 2 форинте и 4 крајцаре за сунђере; на завршном рачуну за 1813. године први пут је записан назив основне школе у Шиду а то је „Училишце Свјатаго Јована Златоуста у вароши Шиду"; 1820. године митровачки мајстор Шмурц је поправио школске скамије за 4 форинте; исте године је шидски мајстор Бачер наплатио 5 форинти и 30 крајцара за репарацију школских табли; 1835. године плаћено је 6 форинти школском служитељу Стефану Лакетићу у име плате за два месеца ложења и чишћења школе; 1836. године је плаћено 2 форинте за књиге и школске протоколе; 1839. године за 2 форинте и 30 крајцара из Новог Сада су набављени нови школски циркуларни протоколи; 1843. године за 140 форинти је набављен нов школски намештај: скамије, катедре, столови итд. Занимљиво је поменути да су поједини рачуни писани на полеђини завршних ученичких испита и да су исти на тај начин сачувани. Испит се састоји од текста писаног краснописом, вероватно диктата, који садржи насумична лична имена, затим пуне реченице и потом писање бројева, на крају сваког испита ишли су датум и потпис ученика. Ових завршних задатака је сачувано само неколико примерака и то за период од 1830-их до 1850-их година.

Посебну важност има школски Циркуларни протокол вођен у Шиду од 1840. до 1880. године. Он садржи преписе свих дописа виших школских, црквених и државних власти упућених школи у Шиду, као и записе са подацима о самој школи.

Записници седница Српске православне црквене општине у Шиду од 1846. до 1964. године пружају изванредне податке о историји школства будући да су све одлуке, као што је већ речено, доношене у оквиру црквене администрације. Ови записници пружају читав низ различитих података. Забележени су избори школског тутора па се тако помињу Константин Недељковић (1848), Теодор Јовановић (1850), Лазар Грчић (1858), Васа Ивановић (1859), Христа Мауковић (1860), Љубомир Момировић (1865), Стефан Поповић (1866), Јован Шумановић (1867, 1868), Арса Адамовић (1869), Андра Недељковић (1870), Танасија Богдановић (1871), Нићифор Беличевић (1877) итд. Од средине 19. века води се евиденција избора и школског рачуновође: Милош Вујић (1857, 1858), Љубомир Момировић (1861) итд. Постоје извештаји о руковању школском касом. Занимљиво да

је из ње 1850. године издвојено 500 форинти и позајмљено за откуп војне службе за Шиђане. Плата учитељима је исплаћивана из те касе и она је на годишњем нивоу за учитеље и прве и друге класе износила 500 форинти. Од 1857. године школска каса је спојена са сиротињском касом и вођена је заједничка папирологија. Записници садрже одлуке о отпуштању и запослењу учитеља: 1866. године за учитеље трећем разреду изабрани су богослов Светозар Кавражић и препаранд Урош Старчевић; 1870. године за учитељицу девојачке школе изабрана је Јулијана Горјанчевић из Вуковара; 1872. године због лошег понашања према општини отпуштени се учитељи Светозар Кавражић и Тимотије Стаматовић па је расписан конкурс на који су се пријавила четири кандидата, и од њих су изабрани свршени приправник из Сомбора Антоније Вукичевић и учитељ из Буђановаца Милош Грујић; исте 1872. године за учитеља је постављен и Живоин Љубен; 1874. године одлази учитељ Антоније Вукићевић па је по конкурсу изабран Димитрије Смољановић итд. На седницама црквене општине донете су и све одлуке везане за објекте школе и станове – квартире за учитеље. Пошто је 1852. године било два учитеља у Шиду, донета је одлука да се сазида још један квартир, а у међувремену да се за смештај учитеља изнајми кућа Петра Бубановића; 1861. године здање школског фонда, тј. дом бившег учитеља Јована Будимировића, обновљено је за квартир учитеља; наредне 1862. године за стан учитељу је купљена кућа „покојне Јулице тишљерке"; обнова свих квартира и зидање стаја у сваком квартиру извршени су 1868. године. Будући да су школски објекти постали премали за постојећи број ученика, 1858. године је донета одлука о зидању нове школске зграде. Са радовима се морало сачекати због недостатка финансијских средстава па је 1860. године новац из школске касе стављен „под интерес" за зидање школске зграде. Исте године је отворен и трећи разред у школи па је настала потреба за простором и за тај разред, због тога се са радовима на зидању нове школе почело пролећа 1861. године. Јула 1870. године на седници Црквено-школске скупштине под председништвом Љубомира Руњанина, администратора Вуковарског протопрезвитерата, и у присуству поджупана Јована племенитог Миковића, прихваћен је поджупанов предлог да се у Шиду оснује Девојачка школа. За њено здање црква је дала тзв. Панићеву кућу, а плату је обезбедила политичка општина. Исте године донета је одлука о зидању новог објекта за потребе мушке основне школе а за простор школе је купљена зграда старе капетаније. Временом су просторије мушке школе постале премалене и неусловне па је председник школског одбора Панта Спајић затражио од Краљевске котарске области у Шиду да „се умоли Жупанија да пошаље свог мерника због нацрта". Како би се у школском фонду сакупило што више новца за градњу школе, 1873. године је откупљена а 1875. за 4.000 форинти и продата кућа Проке Коичког у центру Шида. Краљевска котарска област Шид је 1888. године усвојила план архитекте Јакова Ленхарда за градњу

нове школе па је већ наредне 1889. године на месту старе капетаније сазидана нова мушка основна школа. Записници садрже и податке о донацијама школи: 1871. године месна Занатлијска задруга је поклонила женској школи седам облигација са каматама у вредности од 147 форинти и 73 крајцаре; 1882. године преминуо је цесаро-краљевски оберлајтант Ђорђе Грчић и оставио 50 форинти школи у Шиду итд. Занимљив је запис из 1873. године који говори да је парох Никић потпомогнут са пет чланова предложио да се „код саме школе књижница школска за раширивање просвете установи, како би и најсиромашнији члан ове општине благодети и просвете уживао, да се годишње у црквено-школски предрачун планира 25 ф. а.в. за набавку књига".

У црквеној архиви се чувају завршни рачуни школске касе од 1801. године па све до средине 20. века, затим уговори са мајсторима за градњу школских зграда од 1889. до 1921. године, као и документација о задужбинама и друштвима основаним при цркви или повереним цркви на управљање. У контексту школства потребно је поменути задужбину Лазара Грчића „Светосавски завештај" основану на Светог Саву 1884. године са циљем да се од добијене камате дечацима из сиротих породица а способних за школу, сваке године купи ново одело.[700]

Поменути фонд број 1270. Основна школа Шид у Историјском архиву „Срем" Сремска Митровица садржи школску архиву за период од 1838. до 1963. године. Фонд садржи 147 књига и то: записници од 1899. до 1962. године (6 књига), деловодни протоколи од 1938. до 1963. године (2 књиге) и школске матичне књиге (спискови ученика) и евиденције завршних испита од 1838. до 1963. године (139 књига), као и две кутије списа за период од 1905. до 1956. године. Грађа садржи дневнике касе за школе и цркве, уписнице, прозивнике, спискове деце, дневнике рада, записнике школског одбора, записнике о полагању приватних испита и др. Ова грађа даје директан увид у бројност и идентитет ученика, затим податке о учитељима и управницима школе, али и о самом функционисању школе. Спискови ученика су сачувани од 1840. године и садрже имена и презимена ученика по полу и разредима, занимање родитеља и евиденцију о похађању наставе. Од 1861. године уводи се старост ученика а од 1890. и име родитеља/старатеља. До 1880. године у овој школи изучавани су следећи наставни предмети: молитве (црквене), библијска повијест, писање, чи-

---

[700] Лазар Грчић (1816–1885) потиче из угледне богате шидске породице. Његови родитељи Јован и Јелисавета имали су још три сина: Павела (1814–1876), Божидара (1833–1874) и Јована (1828–1882). Лазар Грчић је био трговац. Био је школски тутор 1859. године и председник Црквено-школске општине у Шиду 1871. године. Приложио је 1882. године за шидску школу 5 форинти за спомен његовог покојног брата Георгија, цес. краљевског оберлајтанта. Лазар са супругом Матроном није имао деце па је њихово имање припало Лазаревом братанцу, др Драгутину Грчићу.

тање, изустни рачун (рачун из главе или напамет), умне игре и оцењивање нарави (владање). Школском реформом из 1880. године уведене су одређене измене, па су изучавани следећи наставни предмети: веронаука, читање, словница (писање), усмени и писмени израз мисли, рачунство, земљопис, повијест (историја), природопис, краснопис (лепо писање), геометријско обликовање, певање, гимнастика, господарство и женско ручно дело. За 1902. годину забележено је да је школа била четвороразредна, а у 1908. години становници Шида су тражили отварање нових одељења, јер је због великог броја деце било тешко изводити наставу у дотадашњем броју разреда. Наредбом повереништва за просвету и веру у Загребу 1921. године у Шиду је отворена виша осморазредна пучка школа.

У Историјском архиву „Срем" у Сремској Митровици чува се и стара школска хроника са насловом *Хроника српског-народног училишта шидског*. Хроника има четири поглавља: Даровatељи, Знатнији људи који су изашли из ове школе, Школски надзорници и учитељи и Подаци о учитељима. Хроника је по свему судећи заведена 1862. године, а оквирно садржи податке од прве половине 18. века до 1944. године. Хроника садржи податке о донацији Саре и Ане Михаиловић (1812), Петра Мауковића (1860, 1861, 1862), Поштенонародног и дружељубивог мајсторског друштва (цеха) варошице Шида (1860), Јована и Марије Недељковић (1863), Ђоке Грчића (1868), Љубомира Момировића (1868), Николе Крсмановића (1870), Занатлијске задруге Шид (1871), Јулке Горјанчевић (1872), Исидора Зубановића (1869) итд. Списак знаменитих особа које су завршиле школу у Шиду започиње шидским протопрезвитером Ћирилом племенитим Миковићем који је у Шиду службовао од 1730. до 1744. године, затим наставља са следећим именима: прота осјечки Спиридон Сенић, свештеници Михаил Матић (Бингула), Аврам Панић (Шид), Павле Војновић (Шид), Мојсило Славуј, намесник манастира Бођана, Јаков Грчић, директор Карловачке гимназије, Јован пл. Миковић, поджупан Жупаније сремске, др Лазар Мирковић, професор богословије, итд. Списак учитеља започиње од почетка 19. века са Јованом Магарашевићем, Павлом Дикићем, Марком Будимировићем, Урошем Максимовићем итд., а завршава се са 158. по реду учитељем, односно учитељицом Кристином Спајић.

Овде издвојена архивска грађа само је један, свакако најзначајнији део извора за проучавање историје школства у месту и региону. Значај ове грађе, односно оног дела који се чува при цркви у Шиду, али и стање у којем се налази, захтевају хитну стручну обраду архивиста и конзерваторски третман. Један од момената који посебно наглашава значај ове архивске грађе и уопште шидског школства јесте чињеница да је оно изнедрило читав низ изузетних личности које су дале неизмеран допринос српској нацији током 18, 19. и 20. века.

Radovan Sremac

SELECTED MATERIALS ON THE HISTORY OF EDUCATION IN ŠID DURING THE 19TH CENTURY

SUMMARY

Although Šid ranks among the youngest settlements in Srem and the surrounding area, it boasts an exceptionally long tradition of education. The history of schooling in Šid can be traced through various archival collections. The most significant archival material is preserved in two locations: the archive of the Serbian Orthodox Church Municipality of Šid (specifically, the Church Treasury of the Šid Episcopal Deanery) and the Historical Archives of Srem in Sremska Mitrovica (Collection No. 1270: Šid Elementary School). These collections contain records generated through the direct operations of the school administration in Šid, which—until the second half of the 19th century—operated under the jurisdiction of the local Serbian Orthodox Church. The oldest school-related records in the Church Treasury of the Šid Deanery consist of invoices and receipts issued by merchants, artisans, and other service providers to the church municipality for school-related needs between 1801 and 1856. Particularly important is the school's circular logbook, maintained from 1840 to 1880, which contains copies of correspondence sent to the school in Šid by higher-level educational, ecclesiastical, and state authorities. The minutes of the Serbian Orthodox Church Municipality in Šid, spanning the years 1846 to 1964, provide invaluable information on the history of education, given that all decisions were made within the framework of the church administration. The church archives also house the final financial statements of the school fund (1856–1945), contracts with contractors for the construction of school buildings (1889–1921), and documentation regarding endowments and societies established within the church to support the school. The aforementioned collection—Funds No. 1270 (Šid Elementary School) at the Historical Archives of Srem in Sremska Mitrovica—contains school records covering the period from 1838 to 1963. The collection comprises 147 volumes, including meeting minutes (1899–1962), administrative logs (1938–1963), and school registers (student lists) (1838–1963), as well as two boxes of documents spanning the years 1905 to 1956. The materials include cash

ledgers for the school and church, enrollment records, lists of children, work logs, school board minutes, records of examinations, and other documents. What particularly stands out is the Chronicle of the Serbian National School in Šid, the keeping of which most likely began in 1862.

Светлана Субашић, виша кустоскиња
Музеј Срема, Сремска Митровица
ssubasic@gmail.com

НОВИ ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ ПОРОДИЦЕ РАДОЈЕВИЋ ИЗ СРЕМСКЕ МИТРОВИЦЕ – АНАЛИЗА НЕОБЈАВЉЕНИХ ИЗВОРА И ВИЗУЕЛНЕ ГРАЂЕ

Сажетак: Овај рад је научна допуна монографији *Радојевићи из Фрушкогорске 13 – породична историја и заоставштина* (2022) и заснован је на анализи фрагментарне, новооткривене грађе из приватних колекција, периодике и архива. Осветљавају се до сада непознати аспекти приватног и јавног живота породице Радојевић у Сремској Митровици током прве половине 20. века. Рад документује њихов успон као грађанске елите кроз кумовске везе, активност у Колу српских сестара и Српском црквеном певачком друштву, студирање у Паризу али и њихове стратешке одлуке у преломним историјским тренуцима, попут аплицирања за Хрватску православну цркву 1942. године ради биолошког опстанка. Ова мозаичка реконструкција значајно продубљује разумевање грађанске свакодневице и друштвене мреже једне од најистакнутијих митровачких породица међуратног периода.

Кључне речи: породица Радојевић, Сремска Митровица, грађански слој, Српско црквено певачко друштво, Коло српских сестара, Хрватска православна црква, Атеље Андреа Лота, визуелна историја.

У монографији *Радојевићи из Фрушкогорске 13 – породична историја и заоставштина* објављеној 2022. године[701] обрађени су живот и деловање ове породице, једне од значајнијих у историји Сремске Митровице прве половине 20. века. Истраживање је засновано на тада доступној архивској грађи, музејском наслеђу, приватним збиркама, периодици и усменим сведочењима. Након објављивања настављен је истраживачки процес које је довео до нових, фрагментарних сазнања. Новооткривени извори потичу како из приватних колекција тако и из периодике и архива који су већ коришћени у време писања. Иако ови налази не чине хомогену тематску целину, они су неопходна до-

[701] С. Субашић, *Радојевићи из Фрушкогорске 13. породична историја и заоставштина*, Сремска Митровица 2022.

пуна која продубљује контекс друштвених веза и приватног живота чланова породице.

Циљ овог рада је расветљавање до сада непознатих аспеката приватног и друштвеног живота породице Радојевић кроз анализу новооткривене грађе и прецизније мапирање улоге ове породице у јавном животу града. С обзиром на то да су извори разноврсни и неповезани, коришћена је метода микроисторијске анализе и визуелне семиотике (анализа фотографија) а њихова интерпретација се логично не заснива на хронолошком принципу већ је рад мозаички структуриран према типу извора:

- Визуелна историја (четири фотографије)
- Документарна грађа (два документа)
- Периодика и изборна штампа (пет новинских прилога)

У домену новооткривених визуелних извора, посебно се издваја фотографија одбора Кола српских сестара из Сремске Митровице, датирана у јун 1927. годину (Прилог 1). Овај снимак потиче из збирке која је и раније коришћена у истраживањима, али до сада није био предмет анализе, с обзиром на то да постојећи опис није садржао имена приказаних лица. Значај ове фотографије додатно је потврђен њеним неочекиваним појављивањем у два независна контекста – на онлајн аукцији[702] и у оквиру једне приватне колекције.

Кључни елемент који је омогућио поуздану идентификацију личности је чињеница да се на полеђини оба ова примерка, за разлику од музејског, налази руком исписан попис имена приказаних жена, са прецизним распоредом стајања и седења. Управо тај елемент омогућио је недвосмислено препознавање Видосаве Виде Радојевић на фотографији.[703] Овај налаз је од фундаменталног значаја, будући да је њено чланство у Колу српских сестара до сада било засновано на посредним и делимично провереним подацима. У међуратној периодици помиње се особа сличног имена, али са варијацијом у презимену, што је остављало простор за сумњу у тачност идентификације.[704] Додатна

---

[702] https://www.kupindo.com/Srbija-i-ex-YU/83709345_1927-SREMSKA-MITROVICA-imena-i-titule-na-poledjini, приступљено: 10. 3. 2026. Фотографија Кола српских сестара, Сремска Митровица, 1927, са идентификацијом лица на полеђини

[703] Идентификација Виде Радојевић извршена је на основу натписа на полеђини фотографија, где се наводе најпре имена жена које стоје, затим оних које седе, у оба случаја слева надесно. Вида Радојевић је наведена као трећа слева, у реду који стоји. Додатно, одговара њеном лику из раније познатих визуелних извора.

[704] Помиње се презиме Радољевић. У: Анон., *Плодан рад Кола Српских Сестара у Сремској Митровици*, Правда, Београд, 14. 2. 1928, 4.

потврда, мада не и коначна, јесте и усмено сведочење сродника, Светолика Дулета Радојевића.[705]

Захваљујући натписима на полеђини новопронађених фотографија, са сигурношћу се може закључити да је Вида Радојевић заиста била активна чланица Кола српских сестара у Сремској Митровици. Визуелни извор овде не само да допуњује већ и коригује и дефинитивно потврђује раније непоуздане податке. Свечана одора у виду народне ношње Виде Радојевић и осталих чланица одбора на овом снимку директно одражава карактер Свесловенског бала, који је за Коло српских сестара био много више од друштвеног догађаја. Како се у тадашњој периодици наводи, овај бал је био „потребна национална манифестација" са циљем да кроз „смотру најлепших костима" афирмише идеје словенске солидарности и подстакне очување народне ношње као израза националне свести. Учешће митровачког пододбора у оваквој манифестацији потврђује да су локалне грађанске породице, попут Радојевића, активно учествовале у процесу који је тежио да „прилагоди приликама времена идеје Свесловенства", истовремено негујући аутентични народни вез и рукотворине.[706] Овај прилог додатно осветљава културно-историјски контекст деловања Виде Радојевић, приказујући је као активну учесницу у репрезентативним форматима тадашњег грађанског живота, о чему је доста писано у монографији.

---

[705] Усмено сведочење Дулета Радојевића, сродника породице (бочна линија), забележено током истраживања, 10. 6. 2021.

[706] Упоредити са: Анон., *Коло српских сестара приређује традиционални свесловенски бал*, Правда, Београд, 7. 2. 1934, 4. У тексту се наглашава да је сврха бала била „интензиван рад у правцу словенске солидарности и сарадње" кроз промоцију народне ношње из свих словенских земаља.

Прилог 1: Фотографија Кола српских сестара у Сремској Митровици (Вида Радојевић у горњем реду, четврта слева), Сремска Митровица, јун 1927, Музеј Срема, збирка старије историје – фотографије и разгледнице, инв. бр. 2610.

Иако су припадали различитим политичким и идеолошким круговима, Никола Радојевић је одржавао блиске и пријатељске односе са браћом Небојшом и Слободаном Малетићем. На формирање и одржавање тих односа утицала је, поред личне блискости, и чињеница да су били непосредне комшије, као и припадници исте професије – правници и адвокати.

На постојање ових веза већ је указивала позната и раније објављена фотографија из музејске збирке, на којој је Никола Радојевић приказан у групи ловаца, заједно са браћом Малетић.[707] Та фотографија, настала уочи Другог светског рата на салашу породице Малетић на Фрушкој гори, сведочи о њиховим друштвеним контактима и заједничким активностима. Међутим, новооткривена фотографија из приватне колекције пружа непосреднији увид у степен блискости између Николе Радојевића и Небојше Малетића.[708] Реч је о фотографији насталој поводом венчања Небојше Малетића и Стане Радованов, 24. октобра 1932. године (Прилог 2). На њој су, у улози кумова, приказани Никола и Вида Радојевић, што је кроз институцију духовног сродства најви-

[707] Музеј Срема, Збрика старије историје – фотографије и разгледнице, инв. бр. 1386.

[708] Приватна колекција (Илија Радованов), фотографија са венчања Небојше Малетића и Стане Радованов, Сремска Митровица, 24. 10. 1932.

ши степен међупородничног поверења и блискости. Одећа и укупна визуелна култура приказаних лица указују на припадност грађанском, образованом слоју, што је у складу са професионалним профилима чланова ових породица.

Прилог 2: Фотографија са венчања Небојше Малетића и Стане Радованов (Никола и Вида Радојевић седе лево од младенаца, Љубиша стоји у другом реду и држи руку на столици), Сремска Митровица, 24. октобрар 1932, приватна колекција. На фотографији се налази и Николин и Видин син Љубомир Радојевић, тада стар осам година. Он је смештен на крајњој левој страни снимка, а његова идентификација извршена је на основу поређења са његовим ликом на другој, већој породичној фотографији, која ће бити предмет анализе у наредном прилогу (Прилог 3).

Породична фотографија Радојевића, коју бисмо на основу старосне доби деце датовали у крај четврте или почетак пете деценије 20. века, значајни је артефакт који допуњује мозаик породичне приче. Ова фотографија великих димензија (35 x 44 цм) део је породичне заоставштине, а у Музеј је доспела након објављивања предметне студије[709] (Прилог 3).

[709] Фотографију је у породичној кући пронашао и Музеју Срема за изложбу уступио Светолик Дуле Радојевић 2022. године.

На фотографији су приказани супружници са двоје деце, како стоје прислоњени уз велику белу фонтану у амбијенту морске обале. Четворочлани портрет сведочи о високом степену грађанске културе. Отац, у беспрекорном летњем оделу и са штапом за шетњу као статусним симболом, и мајка, у елегантној модерној белој хаљини, демонстрирају космополитски стил. Посебно је индикативно одевање деце у идентична морнарска одела, која су у међуратном периоду била стандард за портретисање деце из имућних грађанских породица, а плишана играчка у Радојкиним рукама сведочи о стандарду приватног живота.[710]

Фонтана је била полазиште у даљем истраживању које је утврдило да се снимање одвијало поред фонтане-рибњака у врту хотела „Бока" у Херцег Новом – данас непостојећег, а у своје време најлуксузнијег хотела на Јадрану, грађеног у сецесијском стилу.[711] Ову локацију потврђује и траг воденог жига који се назира на похабаном дну фотографије, а који указује да је снимак производ чувеног фотографског студија „Лафорест", отвореног 1928. године у Херцег Новом.

Ово сазнање доприноси већ утврђеној чињеници да су Радојевићи као припадници привилегованог слоја становништва Краљевине Југославије имали могућност путовања у туристичке сврхе. Поред већ познатих посета породице Белопешким језерима, што је у међуратно доба значило врхунац монденског одмора, сада сазнајемо да су били гости и јадранске обале. У том смислу ова фотографија служи као комплементарни извор који потврђује континуитет њихових елитних путовања и даје нови увид у културу доколице и интеграције у европске модерне токове.

Коначно, фотографија доказује да породица Радојевић није била само локално моћна, већ да је била потпуно интегрисана у космополитске токове грађанске класе Краљевине Југославије, усвајајући европске стандарде облачења, понашања и избора дестинација за одмор.

---

[710] Морнарска одела су у то време била „униформа детињства" европске буржоазије, тренд који је кренуо од британског двора. Ова чињеница, као и и детаљна компаративна анализа фотографије, одбацили су првобитну претпоставку да су деца обучена у униформе подмлатка „Јадранске страже".

[711] https://en.vijesti.me/news-b/5812/herceg-novi-abandoned-fountain-in-the-center-of-the-city, приступљено 19. 3. 2026. Наводи се да је хотел био међу најлуксузнијим на Јадрану, имао 43 собе, централно грејање, „врућe купатило" и освојио Златну медаљу на Париском сајму туризма 1932. У њему су одседали краљица Марија Карађорђевић, Иво Андрић, бугарски краљ Борис Трећи. Парк у којем се налазио називао се „ботанички врт Јадрана" јер је у њему било преко 200 биљних врста са свих континената (палма, какоац, цикас, наранџе, лимуни, кактуси, агаве, глицинија, бибер дрво, са уређеним стазама, клупама, баштованима који се сваки дан брину о биљкама, важио је за најлепши парк са обе стране Јадрана).

Прилог 3: Породична фотографија Радојевића са летовања, Херцег Нови, крај треће деценије 20. века, приватно власништво (Светолик Дуле Радојевић)

Следећи кључни артефакт у анализи новооткривеног визуелног материјала је фотографија настала у реномираном париском атељеу Андреа Лота (André Lhote), 1947. или 1948. године (Прилог 4). Снимак документује тренутак Лотовог подучавања студената, који су, како је познато, у то време долазили из различитих делова Европе и света.

Прилог 4: Фотографија из атељеа Андреа Лота (Радојка Радојевић у првом реду скроз десно), Париз, 1947. или 1948, Архива Андреа Лота, Париз

Иако су у монографији већ поменута писана сведочанства, ова фотографија по први пут даје неупитну визуелну потврду да је Радојка Радојевић, централна личност нашег истраживања, похађала сликареву школу. На снимку је јасно препознатљива у доњем десном углу, приказана из профила.

Валидност овог извора потврђује и порекло фотографије – пронашла ју је нећакиња самог уметника у архиви Лотовог атељеа.[712] Додатни, комплементарни податак који оснажује датовање и идентификацију је присуство македонског сликара Борка Лазеског на истој фотографији, који стоји горе у средини. Лазески, тадашњи француски стипендиста и студент Академије, документовано је боравио у Лотовом атељеу у том периоду. Ово указује на то да је Лотова школа, деценијама након боравка Саве Шумановића и Милана Коњо-

[712] Доминик Берман Мартин (Dominique Bermann Martin) је оформила Удружење Андре Лот (*L'Association André Lhote*) у којем се чува архива из сликарске школе Андреа Лота (*L'Académie André Lhote*):
https://andre-lhote.org/

вића, и даље задржала статус виталног образовног центра за југословенске студенте.

Овим проналаском битно се ревидира и допуњује каталогизација Лотових ученика са простора Србије и Југославије. Наиме, референтни каталог изложбе из 1974. године, под насловом *Андре Лот и његови југословенски ученици*[713]*, не помиње име Радојке Радојевић а откриће ове фотографије исправља тај историографски пропуст.*

Поред визуелних сведочанстава, у архиви атељеа-школе Андреа Лота сачувана је и драгоцена кореспонденција која додатно осветљава породични и социјални оквир Радојкиног боравка у Паризу. О томе нам говори писмо Виде Радојевић упућено Лоту у октобру 1948. године (Прилог 3), а које је такође пронашла рођака овог великог уметника у његовој архиви.[714]

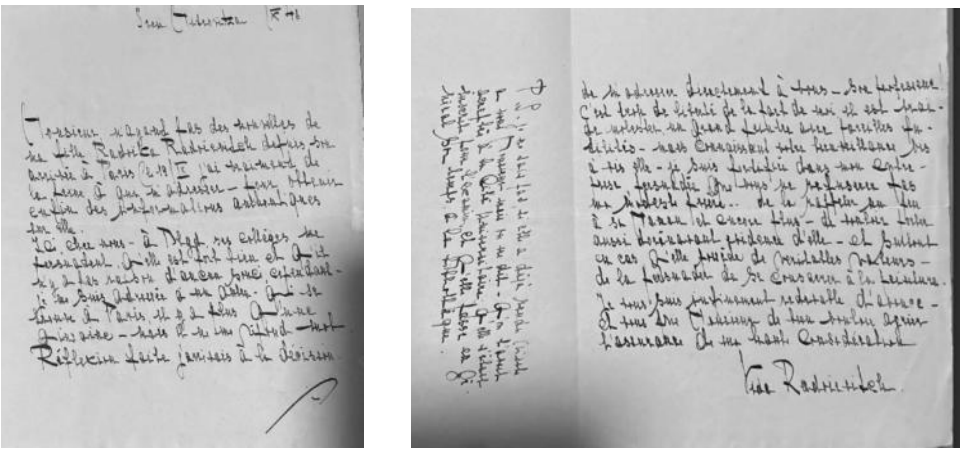
Иако писано у тону мајчинске забринутости због отежане комуникације са ћерком, писмо има дубљу историографску тежину. Оно сведочи о активној улози Виде Радојевић у уметничком усмеравању своје ћерке, о чему већ постоје подаци изнети у монографији. Директно обраћање мајке врхунском европском ауторитету попут Лота указује на високу свест о значају његовог атељеа, који је Радојка похађала паралелно са званичним студијама на Ликовној академији. Мајчино обраћање Лоту „мимо протокола" указује на потрагу за специфичним, менторским усмерењем које званичне академије често нису пружале у тој мери. Јасно је да је Радојка имала породичну подршку и логистику а додатно је осветљена фигура мајке, Виде Радојевић, не само као родитеља већ као активног „агента" у каријери своје ћерке, неког ко је у породици задужен за дипломатију у свету уметности.

Пост скриптум писма нуди драгоцен увид у Радојкину париску свакодневицу, помињући њену посвећеност библиотеци и боравак у Међународном универзитетском граду у Паризу (*Cité Internationale Universitaire de Paris*). Ови фрагменти потврђују да је њена уметничка оријентација била нераскидиво повезана са ширим интелектуалним ангажманом, подржаним од стране породице која је разумела механизме париског културног миљеа. Тиме се допуњује наратив из монографије *Радојевићи из Фрушкогорске 13 – породична историја и заоставштина* о културном капиталу породице Радојевић, приказујући их као активне учеснике у креирању уметничке каријере своје наследнице, а не само као пасивне посматраче.

---

[713] К. Амброзић, *Андре Лот и његови југословенски ученици*, Београд 1974.

[714] На овом и претходном прилогу захваљујем госпођи Доминик Берман Мартин. Такође захваљујем и Гордани Крстић Фај (Gordana Krstic Faye) на помоћи у преводу писма са француског језика.

Прилог 5: Писмо Видосаве Радојевић Андреу Лоту, октобар 1948, Архива Андреа Лота, Париз.

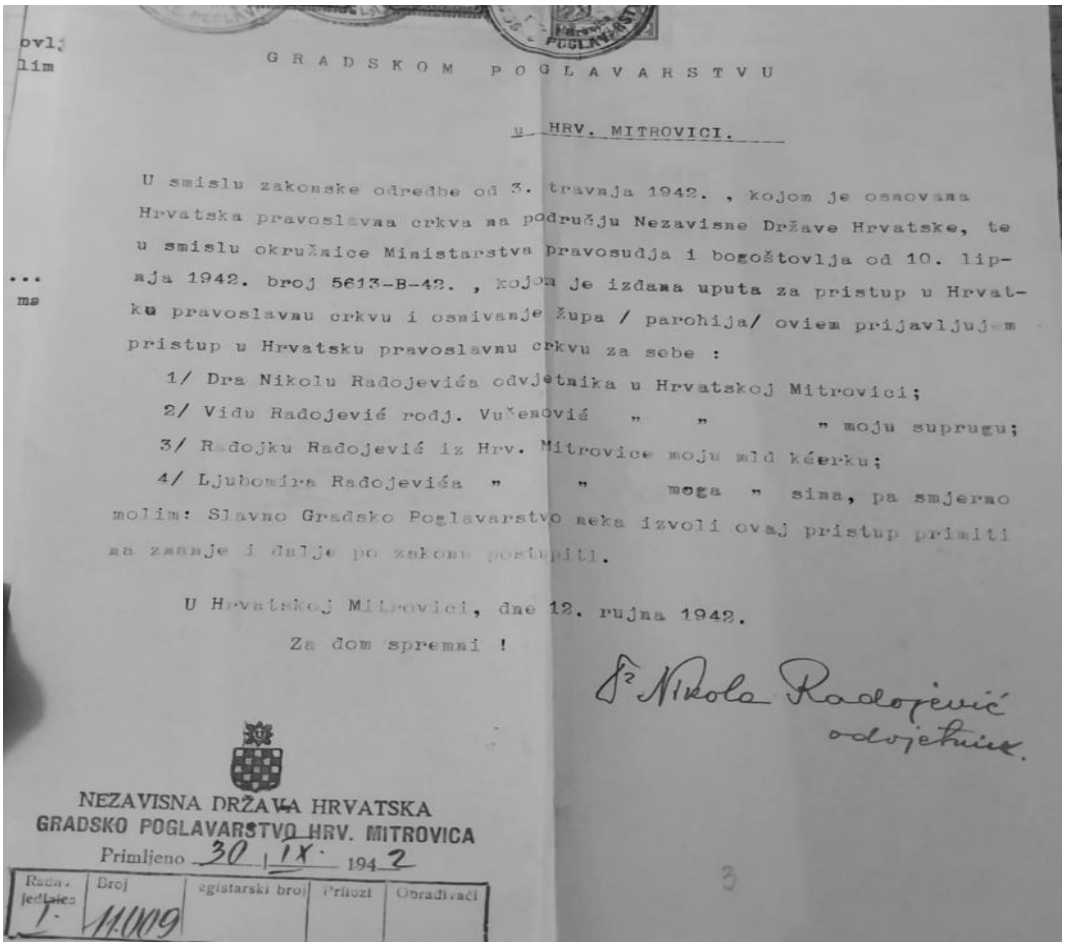
Посебно болно али историјски неопходно поглавље у допуни истраживања представља документ из септембра 1942. године, пронађен у архиви Српске православне црквене општине у Сремској Митровици. Реч је о службеној пријави приступа Хрватској православној цркви (ХПЦ) коју потписује др Никола Радојевић за себе и чланове своје породице.[715]

Овај документ се мора посматрати искључиво кроз призму „сремског крвавог лета" и незапамћеног усташког терора који је кулминирао непосредно пре настанка ове молбе.[716] Стратегија др Радојевића, као угледног адвоката, била је покушај да се унутар репресивног законског оквира НДХ пронађе административна заштита од физичког уништења. Шири значај овог проналаска превазилази оквире породичне историје. Откриће колеге Стеве Лапчевића о постојању преко 3.000 сличних молби које обухватају око 10.000 становника Митровице, указује на то да је приступање ХПЦ било масовна појава и једини преостали механизам одбране српског живља. У том смислу се индивидуални чин породице Радојевић претвара у масовни феномен колективне стратегије опстанка.

---

[715] Архива Српске православне црквене општине у Сремској Митровици, неразврстана грађа.

[716] У акцији Виктора Томића током лета 1942. извршене су акције масовних стрељања на Дудику у Вуковару и православном гробљу у Митровици у којима је породица Радојевић једва сачувала животе. О томе: Д. Лазић-Гојко, *Сремско крваво лето*, Сремска Митровица 1982. У том контексту ови документи нису одрази верског преобраћања већ административног маневра за очување голог живота.

ovl;
lim

G R A D S K O M P O G L A V A R S T V U

u HRV. MITROVICI.

U smislu zakonske odredbe od 3. travnja 1942. , kojom je osnovana Hrvatska pravoslavna crkva na području Nezavisne Države Hrvatske, te u smislu okružnice Ministarstva pravosudja i bogoštovlja od 10. lipnja 1942. broj 5613-B-42. , kojom je izdana uputa za pristup u Hrvatsku pravoslavnu crkvu i osnivanje župa / parohija/ ovlem prijavljujem pristup u Hrvatsku pravoslavnu crkvu za sebe :

1/ Dra Nikolu Radojevića odvjetnika u Hrvatskoj Mitrovici;
2/ Vidu Radojević rodj. Vučenović " " " moju suprugu;
3/ Radojku Radojević iz Hrv. Mitrovice moju mld kćerku;
4/ Ljubomira Radojevića " " moga " sina, pa smjerno molim: Slavno Gradsko Poglavarstvo neka izvoli ovaj pristup primiti na znanje i dalje po zakonu postupiti.

U Hrvatskoj Mitrovici, dne 12. rujna 1942.

Za dom spremni !

Dr Nikola Radojević
odvjetnik.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
GRADSKO POGLAVARSTVO HRV. MITROVICA
Primljeno 30 | IX. 1942

Radn. jedinica	Broj	Registarski broj	Prilozi	Obrađivači
I.	11009			

Прилог 6: Захтев Николе Радојевића за прелазак у Хрватску православну цркву, Хрватска Митровица, 30. септембар 1942, Архива Српске православне црквене општине

Чињеница да о овом феномену до сада није написан ниједан научни рад, те да је тема деценијама била покривена својеврсним заветом ћутања, јасно указује на потребу за будућим темељним истраживањем које би овај феномен сагледало изван породичног контекста.

У домену биографских прецизирања, новооткривена периодична грађа локалног карактера доноси коначно решење за питање формалног утемељења породице Радојевић. Досадашње претпоставке, које су време венчања Николе Радојевића и Видосаве Вученовић оквирно смештале на прелаз између друге и треће деценије 20. века, сада су замењене егзактним подацима. Нови извор недвосмислено потврђује да је свечани чин обављен у Видином родном граду,

Вуковару, 12. септембра 1920. године.[717] Овај податак је значајан за прецизно мапирање хронологије њиховог заједничког живота, јер дефинише почетак деценије у којој ће Никола остварити свој највећи политички и друштвени успон, а породица постати један од стубова грађанског друштва у Сремској Митровици.

Досадашња сазнања о политичком ангажману др Николе Радојевића унутар Самосталне демократске странке (СДС) битно употпуњује откриће изборног гласила *Самосталац*[718] (Прилог 8). Покренут непосредно уочи парламентарних избора 1927. године, овај лист, који је изашао у четири броја на четири стране, био је главна платформа за политичку агитацију и партијско деловање у Сремској Митровици.

Чињеница да је управо Никола Радојевић био одговорни уредник листа указује на његову кључну позицију у локалном одбору странке. Анализа садржаја *Самосталца* открива интензивну предизборну активност и вешто коришћење медијског простора за мобилизацију бирачког тела.

Успех ове медијске и теренске агитације крунисан је на изборима 1927. године, када је Радојевић изабран за народног посланика. Овај извор из фондова Народне библиотеке не само да документује једну изборну победу већ осветљава почетну фазу његове високе политичке каријере, приказујући га као модерног политичара који разуме значај штампане речи.

---

[717] „Др. Никола Радојевић, одвјетнички кандидат, венчаће се у недељу 12. септ. о. г. у Вуковару са госпођицом Видом Вученовић. Честитамо.” Анон., [рубрика о венчањима], *Србија*, Митровица, 11. 9. 1919, 4. Занимљиво је да се венчање десило на исти датума када и молба за прелазак у ХПЦ. Тачно 22 године касније, на исти дан када је засновао породицу у слободи и радости Никола је био принуђен да је административно „преводи” у другу цркву како би је спасао од смрти.

[718] На постојање истог ми је указала Горана Лемајић којој овом приликом захваљујем.

Бр. 3. СРЕМСКА МИТРОВИЦА, ПЕТАК 2. СЕПТЕМБРА 1927. Год. 1.

САМОСТАЛАЦ

ИЗБОРНЕ НОВИНЕ САМОСТАЛНЕ ДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ.

Власник: СДС. у Митровици, по Милану Коњовићу. | ЦЕНА 1 ДИН. | Одговорни уредник: Др. Никола Радојевић.

Триумфални зборови и дочеци г. Светозара Прибићевића у митровачком срезу.

У понедељак 29. августа одржао је наш вођа г. Светозар Прибићевић 3 велика збора у Срему и то: пре подне у Марчушини, по подне у Мартинцима, а увече у Митровици. Мо да је био радњи дан и кишно време, зборови су били ванредно посећени, тако да је у Марчушини било око 3500 људи, у Мартинцима 4000 људи, а у Митровици самих митровчана око 2000 људи. Свуда је г. Прибићевић најсрдачније дочекан, поздрављен и са једнодушним одобравањем саслушан, па је и то доказ, да највећи број Срема уз њега и самосталну демократ. странку пристаје.

Збор у Марчушини

Збор је био заказан за 3 сата, али је од због каланог пута и због пуцотољина г. Вођа у равном возилу, врло мало је пропазио, пола сата и четврт по подне. Нарочито је у Кузмину кварц г. Прибићевића сдатио и у броју од преко 1.500 душа дочекао: посебном пажњом, пољем и свирком, и пушком праћењу. Пошто је врло кута збор ваш био отпуштен, а г. Прибићевић се збор заказивања, као и представљање оборима, те многих партијских послова у Београду, морао журити, то је — чиме што је новинама са председника, Жбања Протића и подпредседника Драгиња Нуждановића, да је број присталица не само чарст него и поратно — подарио дана Кузмини, нека настоје да и надаље буду рани вођу ирина, да му је жао што се рада журбе не може са свима видети и поздравити, али се је у Кузмину већ био, па сад ни тако, где још ниде био, да сваком брзо и овој побојној борби.

На то се је хваљаке жавео ! пратен о-громном поворком аутомобила, који и испаћа кренуо за Мартинце. Пред Мартинцима га је дочекала свакакова коњица од 30 коњаника и око 100 коли нарећених у 2 дуге колоне.

Ту га је поздравио председник општинске г. Живан Добрићев, а у име окољених Сама Јасеновић лепим говором. Ина тога г-ђа Прибићевић у величанственој говорци, пред којом је јавала речена коњица пратен у појачеи реду од 20 аутомобила и 150 коли пристаја из целог среза и многих паролом врлину до обилрити пред општином, где га је дочекала огромна маса света која га је дуго клицала поздравила.

Г. Прибићевић је напомо посетну дому председника г. Живана Добрићева, где га је домаћица г-ђа Анелаша Добрићев дарована пом сваковом пољубом, и где му је представљен цели месни одбор СДС. у Мартинцима. Затим је одржан збор пред општином, на којем је говорио г. Свет. Прибићевић једно веома у-једначено говор о политичкој ситуацији и о задаћи пристојећих зборова. Иако је, да ва ће-мало у Срему 17 новинских листа, и да би сваки лист требало да представља своју политику и правац, ипак је то немогућно, јер ни не можемо имати 17 листова. Као су нелепо Америци достатно 2 странке, нелепо Енглеској три странке, како може нашем Срему требати 17 листа — 17 политика?! Много су тих листа немају свог правца и не знају што би исто, а неки листе су само да пропагирају становиту личност посетник. Једина је самостална демократска странка са одређеним политичким, аграрно-економским и социјалним програмом. Она је квалификала у Срему правога Српкиња Дра Светислава Поповића нашега претог политичара, и у сваком срезу чланка из тог краја, који наручају вуку и потребу добро познају и осећа, па је то највећа залога, да ће наша странка заузете се за довољења потребних школа и реформа, за добру самоуправу, за појединачне пореке и за грађанске слободе. Наша странка и у вољ наш досадашњи посланик Др. Свет. Поповић, заузимали су се и досад за народне потребе, али што и Срем несме у сваки изборима довољати да само г. Светислав буде изабран, да буде — сваки Радоу Срему —него нора дати толико вољ поверење и сваком, да буде изабрано више наших кандидата.

Шта је могло у Срему учинити сам г. Светислав, кад је Срем изабрао демократску посланику других странака, који се за Срем нису заузимали?! Па наш народ је сложно свуг- дан ланца убиште Милошић!

Јучер је изложио недостатке сваког Владине политике, као Влада слабих људи, који је мисли да ће вој класт дати већину владати, што вој тешко, а нарочито у Срему, успеће тако, јер је Срему жарвања земља, који се за добру каћу бори иного жешће него другде.

Сваком програму наше странке посветио је г. Вођа нарочите пажње и изложио тешко у чему би требали да буду наши државно-политички, којој никако нисмо биле шта, да само слабом дете остане голак и да се питању у сигнице сељачки поседи, да се брања хајке и гурају, а сетни поседи да пропадају, него се жеља омогућити сваком сељаку да од својих сиромо посвети неки тровина, школи, индустрији и обрту, а да не инокорадују остани само они, који су за то способни, који се неће сељачки поседи много цењати.

Читав говор је био често одушевљењем одобравањем прекидан и на концу бурно поздрављен. Усклицима: Живео Прибићевић није било краја.

Пошто је кишо за доле време говорио пало, то је предсенник збора Живан Добрићев збор закључио, захваливши се — иако г. Вођа на труду и мочарци[ ] који је Мартинцима] организацији исказано својим доласком. — тако и свима присутнима на разлом реду и пажљивом саслушању], а нарочито онима, који и по киши и кальавим путевима из других села дошли да виде и поздраве свог личног Вођу.

Мора се нашим организацијама приознати, да су се у великом броју одазвали, да на рани моје фалиле, иначе ова ту хилу лисуву у облицима села, који добише у великом броју и који и нашавши кан ако нису сву Кузмин. Грк, Босут, Лежимир, Дивош, Чалма, толико заслужују и крајем Шашинчани, Јарчани, Шуљаковци, који не жалише ни рубљом времену 27 километара пута прећи, да дођу на овај лепи збор. Сваки су се пуковом каљавом лепо и нопе Јадарци, који нису да каљаво сало изистане за другима.

Мартинчани су дошли у виђовитном броју, на сто знаменише наши ратари, трговци, господа, чиновници и други сталежи, за сто сведоче они свог вођа г. Светозара Прибићевића.

Збор у Митровици.

Да удовољи једнодушној жељи својих многобројних чланова месна организација СДС. у Митровици је тек прекратког времена заклучила, да прн поратку г. Прибићевића из Мартинаца за Београд упрелчи овај збор на ком би присталице могле поздравити свога дичног Вођу и чути његову реч.

Пошто је г. Прибићевић скоро целу недељу на зборовима, то га унапред није о овој одлуци организација могла обавестити, па овај збор није био уопће у његовом програму. Уз то је г. Прибићевић био већ скоро преморен, јер је баш у последњој недељи дана одржао преко 25 великих зборова у удаљеним местима.

Иак се одазвао жељи организације и у спојеним салама „Зеленог Дрвета", одржао је један веома успели политички говор, у којем је казао наше недавне политичке прилике, тешко предвидо стање, одговорност Владе за све то, и доказао потребу, да на изборима 11. септембра наш народ покаже, да је слободан, да неће наметљаци, и да ће своје поверење дати својој самосталној демократској странци, која се и до сад за народ највише заузимала, а што није имала више успеха, разлог је, што јој народ није дао више снаге.

Немогући да стане у кашну, многи свет је стајао на улици и у башти тако да се до трибине једва приступити могло.

Пођена г. Прибићевића и г. Др. Поповића била је попраћена френетичним усклицима из свијех грла. Говор г. Прибићевића био је саслушан у апсолутној тишини, до се чула свака реч и свагда сваки висио његову, које су све више предобијале слушаоце. Говорио је одсечно и сигурно, као ех cathedra, те је у сваки слушаоцима нашао благодарну публику, која је осећала, да је г. Светозар њен представник нашег национално карактера, борбености, достојанства и наше политичке доследности, те да је он познан да буде протагониста у борби за наша грађанска права, за једнакост, изједначење.

Са сваког лица се читао радост, да су наши крајеви дали такође једног великог политичара, чије се идеје све више показују као историјски потребне; политичара чија се улога у нашој политичкој одлоси 25 година најпише осећала и од којега наш народ још много добра очекује.

Штета што је његов говор ради одласка у Београд могао трајити само пољак сата, па та није могао потпуно разнети.

Са г. Прибићевићем, који је био одсео у стану нашег кандидата Дра Радојевића, дошао је и носилац листе Др. Светислав Поповић, које је такође био бурно поздрављен. Након збора г. Прибићевић је био од великог броја пријатеља испраћен на жељ. станицу и отпутовао у Београд.

Говор г. Прибићевића на Митровачком збору донећемо у идућем броју.

Живео наш вођа г. Светозар Прибићевић.

Самостапци, наша је кутнја прва по реду.

Прилог 8: Изборне новине Самосталне демократске странке *Самосталац*, Сремска Митровица, 2.9.1927. Фонд Народне библиотеке Србије

Уредничка стратегија Николе Радојевића у листу *Самосталац* посебно је занимљива због употребе политичке сатире и народне песме као средства мобилизације бирача. У првом броју листа објављена је песма која директно рефлектује антирадикалско расположење и опозициони занос дела Сремаца:

Радикалско кандило пало па се разбило,
јер их Сремци више неће јадне ли су среће, шалај.
Сремци листом устају Светозара гласају,
да са њима све испраше корупционаше, шалај.

Ови стихови нису само куриозитет већ важан показатељ тадашњег политичког дискурса. Употреба речи попут „корупционаше" директно се надове-

зује на Радојевићеве касније скупштинске говоре, о којима је детаљно било речи у монографији, где је оштро критиковао јавашлук и неправилности владајуће партије. Ова песма сведочи о томе да је борба против корупције била централна тема његове кампање, представљена народу кроз блиску и лако памтљиву форму бећарца. Тиме *Самосталац* постаје примарни извор за разумевање како се висока политика преводила на језик локалног становништва, стварајући јединствен спој грађанског интелектуализма и народног отпора.

ПОДАТАК О УЛОЗИ НИКОЛЕ РАДОЈЕВИЋА У СЦПД И КАО ЗАЧЕТНИКУ ИДЕЈЕ О ОСНИВАЊУ МУЗИЧКЕ ШКОЛЕ У ГРАДУ

Иако је у породичној монографији породице Радојевић предочена улога Николе Радојевића у Српском црквеном певачком друштву (СЦПД) (певач, хоровођа тј. диригент, председник), рукописна монографија тог друштва која је након тога публикована открива у којој мери је СЦПД било важно за њега, са колико преданости, смисла, љубави и успеха се њим бавио.[719]

Ова грађа коју је сакупио Бранислав Адамовић, последњи председник СЦПД, пружа дубљи увид у музички профил др Николе Радојевића, који је свој „дивни глас школовао код чувеног професора Скамароте у Загребу" током студија права. Такође сазнајемо да је за време студирања у Загребу био члан Академског певачког друштва „Балкан".

Као „певачка еминенција и изванредни бас-баритон", Радојевић је у рад СЦПД уносио „велику певачку културу и широке погледе", делујући као стратег који је заједницу водио ка уметничкој консолидацији, поготово у периоду када је био председник (1935–1940). Његово визионарство огледало се у замисли о оснивању градске музичке школе, коју је овај „велики ентузијаста и поборник певаштва" стрпљиво градио „циглу по циглу" кроз паметно управљање фондовима.[720] Адамовић посебно истиче да је са Радојевићем било

---

[719] У питању је рукопис Бранислава Адамовића који је налази у Музеју Срема. Објављено је у: Ј. Тривуновић, у С. Лапчевић (прир.), *Б. Адамовић „Песмом срцу, срцем роду, за слободу – Споменица Српске црквене певачке дружине у Сремској Митровици"*, Сремска Митровица 2025.

[720] *За све ове велике успехе, заслуге има пре свих др Никола Радојевић, који је умео и знао наћи пут и начин за остваривање певачких идеала и наћи сараднике и са пуно одмерености и такта приступати реализацији сваке замисли и идеје. Штета је да су опште и међудржавне прилике у годинама од 1938–9. бивале све теже, па није дошло до остварења велике идеје овог великог ентузијасте, певача, одличног поборника певаштва и доброг и културног Србина, о оснивању Музичке школе.*

пријатно сарађивати јер је свакој идеји приступао са пуно одмерености и такта, промовишући дух заједништва под девизом „Сложан хор побеђује".

О посебној димензији друштвеног ангажмана породице Радојевић говори блиска сарадња СЦПД са Француским клубом[721], чија је оснивачица и председница била Видосава Радојевић. Ова својеврсна породична синергија кулминирала је 1938. године током јубиларне прославе клуба, када је хор под вођством Николе Радојевића тријумфално извео *Марсељезу* на беспрекорном француском језику. О овом догађају је већ писано у породичној монографији, а оно што сад сазнајемо је анегдота да је успех је био резултат Видине иновативне идеје да се француски текст певачима припреми фонетски, исписивањем изговора „по Вуку", што је изазвало истинско одушевљење тадашњег француског изасланика Пола Масеа (Paul Masset). Овај догађај остао је упамћен као један од најзначајнијих примера успешног повезивања локалне културне енергије са европским вредностима у међуратној Митровици.[722]

Коначно, описи Радојевића као „опробаног пријатеља друштва" који је знао наћи пут до певачких идеала, дефинитивно га позиционирају као најзаслужнију фигуру за златни период митровачког међуратног певаштва.

УЛОГА ДР НИКОЛЕ РАДОЈЕВИЋА У РАЗВОЈУ АТЛЕТИКЕ У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ

Досадашња истраживања о спортском ангажману др Николе Радојевића, превасходно везана за фудбалски клуб „Грађански" и соколски покрет, допуњена су новим увидима у његову улогу у развоју митровачке атлетике. Иако је лака атлетика у граду постојала још од 1921. године као секција у оквиру СК „Грађански", према писању специјалног издања листа *Митровачки спорт*

---

[721] Сазнајемо да су тадашње просторије Француског клуба биле *у новосазиданој дворишној згради бивше куће апотекара Ђорђа Петровића, иначе у власништву Марије уд. Николе Марић, пекара.*

[722] *Због тога, хоровођа је био позван од Виде Радојевић и претстављен г. Полу Масеу и уједно замољен да да објашњење, како је хор тако добро и без грешке научио и отпевао Марсељезу. Објашњење је било једноставно, јер је СЦПД уз помоћ г-ђе Виде Радојевић на нотама испод француског оригинала текста по Вуку, фонетички, ћирилицом исписао француски оригинални језик и изговор. Свега 3-4 члана Дружине знало је француски језик, па је то било неопходно. Вук нам је помогао и тако су сви певачи научили текст напамет, а велика већина певача, певала је Марсељезу са одушевљењем и жељом да са добрим певањем изрази своје одушевљење према Француској и пријатељском и великом француском народу.*
Након овог одговора, г. Пол Масе био је одушевљен оригиналним начином учења и искрено је честитао хору на показаном успеху, спомињући стално име Вука, тог нашег генијалног творца јединствене ћирилице и фонетичког начина писања. О овом певању, причало се дуго у Митровици. Био је то велики успех хора, способног за певачке подвиге.

из 1929. године, ова дисциплина је годинама стагнирала, а град је у њој важио за ‘дилетанта’ због недостатка стручног кадра и подмлатка.[723]

Промене наступају почетком четврте деценије, када др Никола Радојевић преузима иницијативу за суштинску реорганизацију ове гране спорта. Београдска *Правда* из 1934. године бележи да се лака атлетика тада почела „систематски неговати“ управо захваљујући акцији коју је водио овај „познати спортиста и адвокат“ који „ради пуном паром“ на оснивању озбиљног атлетског клуба.[724] Радојевићев рад на оснивању самосталног или реорганизованог клуба представљао је одговор на дугогодишњу стагнацију атлетике, претварајући је из повремене забаве у дисциплиновану спортску активност. Овај податак додатно осветљава Радојевића као оперативног визионара који је свој друштвени ауторитет користио да спортски живот Митровице подигне са нивоа повременог ентузијазма на ниво професионалне организације.

ПОДАТАК О УЛОЗИ НИКОЛЕ РАДОЈЕВИЋА У ИЗГРАДЊИ РАТАРСКОГ ДОМА У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ

Досадашњим сазнањима о филантропском деловању др Николе Радојевића придружује се и новооткривени податак о његовом учешћу у изградњи Српског ратарског дома у Митровици. Његов прилог од 500 динара, забележен у локалној периодици у тренутку када је ова монументална грађевина стављана под кров, потврђује Радојевићеву свест о важности институција које повезују грађански сталеж са ратарским становништвом.[725] Овај податак додатно осветљава његову доследност у материјалном подржавању кључних објеката локалне просвете и културе, учвршћујући његову позицију истакнутог добротвора заједнице.

* * *

Новооткривена грађа о породици Радојевић осветљава дубок трагизам грађанског слоја Срема, чији су успон, просперитет и коначни нестанак постали парадигма једног ишчезлог времена. Док нам документи из међуратног периода приказују др Николу и Виду Радојевић као стожере културног живо-

---

[723] Музеј Срема, Збирка штампе, инв. бр. 248, Анон., „Десет година...“, *Митровачки спорт,* јул 1929.

[724] М.Шкргић, „Спортски живот Сремске Митровице“, Правда (Београд), 3.3.1934, 7.

[725] Анон., *За српски ратарски дом*, Срем, Сремска Митровица,10. 5. 1940, 3.

та – кроз визионарско вођење певачког друштва, дипломатске активности у Француском клубу и изградњу националних институција – њихова послератна судбина открива немилосрдни историјски дисконтинуитет.

Судбина јединца Љубомира (Љубише) Радојевића, чији се траг губи у хаосу завршних ратних операција након присилног одласка у домобранство, означила је почетак неповратног слома породице. Овај губитак, праћен одузимањем велепоседа, забраном рада националних друштава попут СЦПД и идеолошком маргинализацијом, потпуно је обесмислио претходне деценије стваралачког рада. Смрт др Николе Радојевића (1949), опхрваног личним и друштвеним губицима, била је само увертира у коначно гашење ове породичне лозе, које ће бити запечаћено трагичним одласцима Радојке (1954) и Виде (1956).

У светлу ових сазнања, грађа прикупљена у овом истраживању није само прилог биографији једне породице већ документ о прекиду. Она сведочи о свету који је веровао у моћ образовања, „певачке идеале" и европску културу, а који се у само једној деценији урушио под теретом ратног терора и послератне друштвене стигматизације. Истраживање судбине Радојевића тако постаје не само историографски задатак већ и чин отимања од заборава једне грађанске вертикале која, упркос трагичном крају, остаје уткана у темеље културног идентитета Срема.

Svetlana Subašić

NEW CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE RADOJEVIĆ FAMILY FROM SREMSKA MITROVICA – AN ANALYSIS OF UNPUBLISHED SOURCES AND VISUAL MATERIAL

SUMMARY

Newly discovered material regarding the Radojević family sheds light on the profound tragedy of the Srem middle class, whose rise, prosperity, and ultimate disappearance have become a paradigm of a vanished era. While documents from the interwar period portray Dr. Nikola and Vida Radojević as pillars of cultural life—through their visionary leadership of a choral society, diplomatic activities in the French Club, and the establishment of national institutions—their postwar fate reveals a ruthless historical discontinuity.

The fate of the only son, Ljubomir (Ljubiša) Radojević—whose trail vanished amidst the chaos of the war‘s final operations following his forced conscription into the Home Guard—marked the beginning of the family‘s irreversible collapse. This loss, compounded by the confiscation of their vast estate, the banning of national societies such as the SCCS, and ideological marginalization, rendered decades of prior creative endeavor utterly meaningless. The death of Dr. Nikola Radojević (1949)—overwhelmed by both personal and societal losses—served merely as a prelude to the final extinction of this family line, a fate sealed by the tragic passings of Radojka (1954) and Vida (1956).

In light of these findings, the material gathered in this study serves not merely as a contribution to a family biography but as a record of a rupture. It bears witness to a world that believed in the power of education, “ideals of song,” and European culture—a world that collapsed within a single decade under the weight of wartime terror and postwar social stigmatization. Thus, investigating the fate of the Radojević family becomes not only a historiographical task but also an act of rescuing from oblivion a lineage of the civic class which, despite its tragic end, remains woven into the foundations of Srem’s cultural identity.

Светлана Љубљанац, архивски саветник
Сандра Радојчић, виши архивиста
Архив Војводине, Нови Сад
svetlana.lj@arhivvojvodine.org.rs
lucosandra@gmail.com

СУЗБИЈАЊЕ НАЈЕЗДЕ МАРОКАНСКИХ СКАКАВАЦА У БАНАТУ 1932. ГОДИНЕ

Сажетак: У раду је приказана најезда мароканских скакаваца у северном Банату 1932. године. У Краљевини Југославији су од 1930. до 1933. године североисточни делови Дунавске бановине тешко настрадали од пренамножених скакаваца који су проузроковали штету од десетине милиона динара.

Рад је заснован на необјављеној архивској грађи фонда Краљевске банске управе Дунавске бановине који се чува у Архиву Војводине.

Кључне речи: мароканси скакавци, челичне четке, извештаји, Топчидерска станица.

Мароканси скакавци (*dociostaurus maroccanus*) појављују се у великим јатима и наносе штете усевима. Спуштају се на необрађена земљишта, на ливаде и пашњаке и ту густо збијени полажу своја јаја у земљу. Женка стомаком буши рупу у земљи, излучује пенушаву течност која се на ваздуху стврдне и којом облепљује земљане зидове рупе у коју редом полаже јаја укосо. Кад женке заврше полагање јаја и од ове пенушаве течности направе чврст покривач изнад јаја, тада угину и њихови лешеви остају на површини земље, на основу којих се може пронаћи њихово легло.[726]

Периоди јаког размножавања означавају се као масовна појава (градација, каламитет или инвазија). Дужина градације, у зависности од еколошких фактора, траје две, три или више година. У годинама масовних појава мароканси скакавци су наносили огромне штете, а њихова станишта у бившој Југославији су била Црна Гора, Македонија, Херцеговина, Косово, источна Србија и слатине северног Баната.[727] У Краљевини Југославији су у периоду од 1930.

[726] Архив Војводине, Краљевска банска управа Дунавске бановине Нови Сад (1929–1941), III 560/1933 (даље АВ, Ф. 126).

[727] О мароканском скакавцу вид. детаљно у: Т. Кереши, Р. Секулић, А. Коњевић, *Посебна ентомологија 1 (део – инсекти у ратарству)*, Нови Сад 2018, 14–15.

до 1933. године североисточни делови Дунавске бановине јако страдали од пренамножених скакаваца који су проузроковали штету од десетине милиона динара.[728]

Постојало је неколико прописа о сузбијању скакаваца: *Правилник о утамањивању скакаваца* са *Упутством за утамањивање скакаваца* из 1921. године, *Закон о сузбијању болести и штеточина културних биљака*, од 9. децембра 1929. године, као и *Наредба бана о сузбијању скакаваца* из 1933. године.

На основу чл. 3 Закона о уништавању штетних животиња и биљака и заштити корисних животиња, министар пољопривреде и вода је 1921. године прописао овај Правилник заједно с Упутством о томе.[729]

Правилником министар прописује да је сваки сопственик или закупац засејаног или необрађеног земљишта дужан да на њему уништава скакавце, чим се појаве. Такође, сви грађани општине су дужни да на позив општинске власти заједнички утамањују скакавце на општинском земљишту, по путевима и поред њих, као и на приватним имањима ако се за то укаже потреба. Уколико појединци не могу набавити потребне справе и средства, дужна их је општина набавити о свом трошку и ставити на располагање појединцима, уз накнаду.

У Упутству се наводи да до 1914. за нашу пољску привреду није било опасности од скакаваца. До те године код нас су биле забележне две велике појаве скакаваца, и то: 1849. у атару села Кормана и Бадњевца (округ крагујевачки) и 1906. између села Винаца и Пожежене (округ пожаревачки). Међутим, 1920. године се поново почињу појављивати у Црној Гори, Херцеговини и Далмацији.

Интересантно је напоменути да се у Упутству не помиње незапамћена најезда скакаваца 1850. године у северном Банату, о чему је публикацију издао Миливој Рајков, на основу података архивске грађе која се чува у Архиву Кикинде.[730] Почетком тадашње најезде мароканских скакаваца атар општине Руско Село био је најугроженији, а почетком јуна 1850. године најезда је достигла врхунац и проширила се и на друга подручја: атар Велике Кикинде и Валкања, Старе Бешенове, Маријенфелд, Мокрин и др.[731]

---

[728] Михаило Градојевић, *Мароканси скакавац у Војводини и борбене мере против њега*, Нови Сад 1933.

[729] *Службене новине Краљевине Срба*, *Хрвата и Словенаца*, бр. 67 од 26. фебруара 1921. године.

[730] Вид. детаљно у: Миливој Рајков, *Најезда скакаваца на северни Банат 1850 године*, Кикинда 1959, 15–49.

[731] Напомена: ради аутентичности, а у духу старих докумената, оставили смо стара имена општина, среза и градова, онако како су се тада звали.

„Крајем маја и почетком јуна 1850. године све одрасло, па и многа деца, изашло је у поља да уништава скакавце. Многи су то чинили и под претњом казни. Једни су копали јаркове, други чаршавима и ситима ловили инсекте, трећи сакупљали у вреће и водили евиденцију о количини уништених скакаваца. Комесари, пандури и војници водили су надзор над људима да што брже и вредније раде. Био је то напоран посао, јер се без смене морало радити и по 17 часова: од 16 до 9 следећег дана."[732]

Током јула 1850. године акција против скакаваца је обустављена, опасност је прошла, али какви су били укупни резултати спроведених акција, колико је скакаваца уништено и какве су биле последице ове најезде, није са сигурношћу утврђено.

У Упутству се детаљно описује изглед мароканских скакаваца који израсту у дужину до три центиметра, одликују се жућкастом шаром у облику крста и имају четири црне пеге на задњим ногама.

Такође, детаљно се описује њихово размножавање. Скакавци се размножавају из јаја, а из јаја се испили ларва. Ларве се у току раста пресвуку пет пута, па се после тога преобразе у скакавце. После другог пресвлачења ларвама се зачну крила која расту до последњег пресвлачења. Женка скакавца полаже јаја првенствено на каменито или шљунковито земљиште или по пашњацима и ливадама. При полагању јаја женке стомаком (који се издужи до 2,5 цм) издубе у земљишту рупу у коју слажу јаја укосо једно на друго у два до три реда. Када положи јаја, женка излије преко њих пенушаву течност од које се сушењем образује, у продужењу чаурице, сунђераста маса дугачка неколико милиметара и она својом сунђерастом структуром штити јаја од влаге и топлотних промена. Такође, служи ларвама приликом пиљења из јаја да се кроз њу провуку на површину земље.

Чаурице с јајима су дугуљасте, обично су накривљене на једну страну и дугачке су до 2,5 цм, а дебеле око 5,5 мм. У чаурици је наслагано 25 до 35 жућкастих, дугуљастих јаја, која су заштићена двема опницама, спољашња је дебела и крта, а унутрашња танка и еластична, због чега прсне тек под јачим притиском. Женка скакавца положи само једну чаурицу, па затим угине. Полагање јаја траје од краја јуна, па до краја јула, понекад се продужи и до августа. То долази због тога што скакавци у једном јату нису сви исте старости, због чега им женке стасавају за полагање јаја у дугом временском размаку.

Чаурице с јајима презиме у земљи, па се на пролеће, крајем марта из њих испиле ларве скакаваца. Колико ће се младе ларве задржати на свом леглу зависи од вегетације на њему. Ако је она оскудна, ларве га при повољном времену напусте чим заврше прво пресвлачење и тад крену у одређеном правцу,

---

[732] М. Рајков, *Најезда скакаваца*..., 21.

што зависи од положаја и природе земљишта. На тај начин се образује једно велико или неколико мањих јата скакаваца. Ширина великог јата износи просечно 2 до 3 км, а може достићи чак и до 5 км, а дебљина му може изнети до 600 м.

Јато задржава правац свог кретања све до пред залазак сунца. Ларве се тада успужу уз стабљике биљака и жбуња, те на њима у густим скупинама преноће. Идућег јутра, кад сунце греје, између 7 и 8 часова, цело јато продужи у истом правцу. На киши се ларве не крећу, већ мирују ту где су се затекле. По усевима и бујним ливадама се ларве споро крећу, јер је храна обилна. Ако је вегетација слаба, јато се креће великом брзином. Од свега наведеног зависи дужина земљишта, преко кога пређе јато ларви скакаваца док се оне још четири пута пресвуку и окрилате, а што траје око пет недеља. Дужина целог пређеног пута износи до 5 км, па чак и до 20 км на слабом неплодном земљишту.

Око почетка седме недеље појаве се међу ларвама први крилати скакавци. Докле год у јату има ларви скакаваца, оне су на челу фронта, а за њима скакућу крилати скакавци. После недељу дана настаје парење крилатих скакаваца.

Према Упутству се утамањивање скакаваца може извести механички (уништавање чаурица с јајима, било прикупљањем руком, или плитким заоравањем, прашењем мотиком и дрљањем на дубини од 3 до 4 цм) и применом хемијских препарата (нпр. употребом бацача пламена, и др.).

Краљевска банска управа Дунавске бановине, Пољопривредно одељење, упутила је распис 17. маја 1930. године свим среским начелницима и градоначелницима на територији Бановине да предузму мере предострожности за евентуалну борбу против скакаваца. На основу добијених извештаја из Румуније и Грчке, постојали су предзнаци најезде скакаваца са истока. Да би се за случај потребе борба против ове пошасти у право време организовала, било је потребно да сви пољопривредни референти обрате највећу пажњу на њихову појаву, где и у којој мери су се намножили и да о томе поднесу извештај Пољопривредном одељењу.[733]

На појаву скакаваца није се те године обраћала превелика пажња, јер је била локалног, ограниченог обима, те се претпостављало да је пролазног и безопасног карактера. Међутим, олако схватање опасности од стране општинских власти и народа омогућило је да се ове штеточине намноже у великом броју.

У извештају Пољопривредне огледне и контролне станице у Топчидеру од 4. јуна 1931. године наводи се да је већ друга година како су нападнути пашњаци у Великокикиндском срезу, у општинама Мокрин, Иђош, Сајан и Па-

[733] АВ, Ф. 126, III 27130/1930.

дај. Бројно стање мароканског скакавца је било забрињавајуће, трава на пашњацима већ поједена, те су скакавци прелазили на културе које се граниче с пашњацима. И тек тада кад су угрожена поједина имања, јављале су се жалбе на њих и тражила се помоћ.[734]

У општини Мокрин, на поседу Јоце Будишина, срески пољопривредни референт предузео је почетком јуна борбу против скакаваца, тако што је „Уранија – зеленилом" прскао широк појас усева и створио отровну баријеру да скакавци не продру дубље у усеве. Ова мера је била ефикасна, али је из Бановине стигло наређење да се ова акција обустави.

У општинама Сајан и Ињош скакавци су уништавани ватром, али пошто су већ били одрасли, са лакоћом су бежали из запаљене сламе, па успеха није било.

У општини Падеј било је још скакаваца у стадијуму ларве, али су се већ примакли културама и напали их, па се од паљења сламом одустало. Скакавци су уништавани отровним мамцима направљеним од мекиња и коњског ђубрета помешаних са „Уранија – зеленилом", преосталим од прошле године.

Станица у Топчидеру је упозоравала да до оваквог стања не би дошло да су надлежни поштовали *Закон о сузбијању болести и штеточина културних биљака* из 1929. године.

Сходно томе је тражила да се Великокикиндски и Новокањишки срезови прогласе за заражене мароканским скакавцима, те да се сазове конференција на којој би присуствовали: представник Топчидерске станице, референт за штеточине из бановинске управе, пољопривредни референти из заражених срезова и др. Са ове конференције Банској управи у Новом Саду био би послат конкретан предлог шта да се предузме следеће године, па да се скакавци потпуно униште, као и предрачун трошкова за ову акцију. Предлаже се, надаље, да се на основу Конвенције од 31. октобра 1920. године о организацији борбе против скакаваца, коју су у Риму потписале Југославија и Мађарска, надлежним путем затражи обавештење о стању штета које су направили скакавци у Мађарској и да се направи договор о истовременом и обостраном спровођењу борбених мера.

Угарска је имала велико искуство у овој области, јер се већ од 1888. године спроводило тамањење скакаваца, а највеће размере њихове најезде догодиле су се у од 1903. до 1906. године. У почетку су скакавци тамањени тзв. „ципруском оградом", направљеном од јуте, у облику латиничног слова „L" чији су кракови били дугачки педесет метара. Људи су помоћу заставица сабијали (гонили) искључиво младе скакавце у угао ограде, где су их у претходно ископаној јами уништавали. Овакво тамањење је било полагано и скупо и није

[734] АВ, Ф. 126, III 560/1933.

давало задовољавајуће резултате. Потом се прешло на комбиновани начин где би се помоћу мрежица млади скакавци, исте величине, скупљали да би се сабијали у „ципруске ограде". Овај начин је био још тежи и скупљи.

Заживела је идеја о механичком тамањењу скакаваца, а 1906. године је тадашњи познати стручњак, који је био управник Угарског краљевског института за проучавање инсеката Јосип Јаблоновски израдио нацрт прве машине за четке помоћу челичних зубаца. На основу тог нацрта, фирма „Geittner und Rausch" је израдила прву покретну четку. После покуса са првом машином која је имала мали број четака није постигнут велики успех, али се она показала као најбоље средство у ефикасном тамањењу скакаваца. За 1907. годину одобрен је буџет за набавку 275 машина и том је количином постигнут резултат који је премашио сва очекивања. Мађари су током 1908. године потпуно уништавали скакавце на Великом Хортобађу, на територији од око 60–70.000 катастарских јутара.

Покушало се и са другим средствима за тамањење, нпр. са разним хемикалијама и бацачима пламена, али се ниједно средство није могло мерити са четкама.

Дописом од 31. децембра 1931. године Пољопривредна огледна и контролна станица у Топчидеру је захтевала од Пољопривредног одељења Банске управе да се из буџета Бановине осигурају средства за поруџбину челичних четака.

Истовремено, почели су да пристижу извештаји са терена о све већем броју скакаваца, а већ 1932. година упамћена је по најезди мароканских скакаваца који су потпуно заразили и угрозили Великокикиндски, Новокањишки и Новобечејски срез, као и атаре града Велике Кикинде, а оштећене површине у поменутим крајевима износиле су 20–30.000 јутара земље.

Новокањишки сресни начелник дописом од 20. маја 1932. године обавештава Пољопривредно одељење да су се у атару општина Јазово и Потиски Свети Никола на пашњацима већ појавили скакавци, али су врло ситни и налазе се пред другим пресвлачењем.

Сресни пољопривредни одбор у Кикинди дописом од 2. јуна 1932. године обавештава бана Дунавске бановине да су се на подручју среза Велике Кикинде већ од 20. маја појавиле прве генерације ларве мароканских скакаваца, али да општинска средства нису довољна за организацију заједничке и опште борбе против њих. Одбор је тражио да се хитно пошаљу средства за куповину једне цистерне петролеума, јер је досадашње искусто показало да јака концентрација емулзије петролеума уништава скакавце.

Изасланик бана упутио је Пољопривредном одељењу 27. јуна 1932. године исцрпан извештај о зараженим подручјима које је обишао: атаре општина Мо-

крин, Јазово, Потиски Свети Никола, Падеј, Сајан и Иђош, који чине целину, јер се граниче један с другим. Према подацима које је добио од општина, укупна површина атара општине Јазова, Потиског Св. Николе, Сајана, Иђоша и Падеја износи по катастру 50.002 катастарска јутра. Величина оних површина које се не ору, тј. ливаде и пашњаци, а која могу угрозити скакавци износи 16.911 катастарских јутара. Да би створио јасну слику о томе какви су услови за множење и ширење скакаваца, изасланик је за сваки атар појединих општина изложио податке.

Навео је да је у општини Сајан и Јазово земљиште сличног састава, те да се не само на пашњацима већ и на ораницама налазе као мале оазе слатинаста земљишта која се не обрађују, и самим тим су одлично легло за скакавце. Последица оваквог састава земљишта је била таква да су се ту појавили скакавци у највећем броју и нанели највеће штете усевима. У Сајану су скакавци скоро уништили усеве на површини од 3.725 катастарских јутара, а у Јазову 1.630 катастарских јутара.

„Они се као каква огромна војска у непрегледним масама крећу са појединих усева на друге још недирнуте усеве. Уништавање њихово отежано је тиме, што су се они, са тих слатинастих парцела одмах увукли у усеве скоро у целом атару."[735]

Скакавци који су се излегли у атарима ове две општине нанели су велике штете и усевима у атару општине Мокрин и Потиски Свети Никола.

У Иђошу још није била нанесена штета, јер је са пашњака у атар прешло свега неколико ројева, који су се лако утаманили, а они скакавци који су се излегли на сенокосу, прешли су у сајански атар и дуж његове границе прешли у мокрински атар.

За штету у Падеју није било конкретних података, али се претпостављало да су скакавци уништили усеве на око 2.000 катастарских јутара.

Извештај је закључен податком да су скакавци у срезу Велика Кикинда уништили усеве на површини од око 8.000, у срезу Нова Кањижа на површини од око 3.325, а у Новобечејском срезу око 600 катастарских јутара. У овим срезовима скакавци су уништавани паљењем сламом, прскањем емулзијом петролеума и сапуна, прскањем „Уранија – зеленилом" и хлорбаријумом, копањем ровова у које се пуштала вода преливена танким слојем петролеума.

Даље је наведено да су сва ова средства и начин борбе ефикасни на мањим просторима и чим се скакавци излегу, али да радикалну борбу може извести само држава која за то има материјална средства.

Из извештаја од 5. јула 1932. године др Михаила Градојевића, доцента Пољопривредног факултета у Београду и хонорарног стручњака Пољопривред-

[735] АВ, Ф. 126, III 560/1933.

не огледне и контролне станице у Топчидеру, упућеном министру пољопривреде у Београду сагледавамо колика је та несрећа била:

„На свим зараженим теренима у општинама Мокрин, Сајан, Падеј, Ињош, Јазово, Драгутиново, Бочар и Потиски Св. Никола мароканski скакавци су потпуно одрасли, крилати су, дижу се у ваздух и крећу јатомице. Они су сад изван и изнад људске моћи и никаква ефикасна мера не може се противу њих више предузети. Према томе тражену помоћ од 100.000 динара за набавку петролеума и справа за тамањење скакаваца није потребно давати, јер би то било у садашњем моменту само бесцињно бацање новца.

Мароканski скакавци су у горепоменутим крајевима ове године толико намножени, да су постали прави бич божији. Другога јула посматрао сам са Сајанских утрина за мене као ентомолога величанствен и досад невиђен, али за тамошње пољопривреднике ужасан и потресан призор, ројења и свадбеног лета мароканских скакаваца. Огроман облак у коме је по моме рачунању могло бити око 30 милијарди скакаваца подигао се око 1/2 2 часа по подне са атара општине Сајан и летео је у правцу Мокрина брзином од 15 км на сат. Циновске димензије овога облака биле су 8 км. У дужину и исто толико у ширину; најнижи слојеви су били изнад земље 6–10 м а највиши су летачи допирали до висине од 150 м. Шум који су летеће милијарде ових крилатих бића производиле, био је сличан шуштању водопада. Читавих пола часа могао се посматрати овај призор достојан Африке.

... обишао сам скакавцима опустошене општине, где сам властитим очима видео огромне штете које су скакавци пре свога ројења починили. Поглед на опустошене њиве је жалостан. Поједини усеви су потпуно уништени, тако да се види само стрњика, други су још недозрели обршћени, без лишћа, са класовима у којима су зрна смежурана и ситна. Највише је ошштећена пшеница, затим зоб и јечам, па кукуруз и др. Од зелених детелишта остали су само дрвенасти патрљци гранчица и једва се могу познати места где су детелишта уопште била. По утринама нигде травке, само пустош!

Показивана су ми места где је извођена борба са скакавцима махом са пањењем сламе /потрошено је око 3000 товара сламе/, затим где је употребљен био петролеум у виду петролеумске емулзије, Уранија – зеленило у виду мамаца, шанчеви идр. Мада су пољопривредни органи вршили свој посао са пожртвовањем /пољопривредни референти Толстој и Максименко/ а то се може рећи и за среске управне власти у Великој Кикинди, ипак су ови напори били без великог успеха, јер како ми изгледа организација није била изведена на време и како треба, није било ни довољно новчаних средстава, те су и резултати ове борбе само делимични.

Код сопственика које сам видео, влада утученост и очај. Многи остају потпуно без жетве и неће имати ни семена за сетву. Многи косе недозрелу пшеницу, да би макар штогод спасли.

Пошто се сада не може помишљати на било какву озбиљну борбу против летећих, несталних и покретних скакаваца, то не остаје друго, него да се већ од сада почне са припремама за борбу која има неминовно да наступи 1933 године и која ће бити један од најважнијих проблема Дунавске бановине. Од краја априла па све до половине јуна 1933 г. Мора се водити енергична, организована борба на широкој промишљеној основи, са комбинованим методама и по раније утврђеном плану, који ће се израдити у току зиме, тако да рано с пролећа све припреме буду извршене и да се спремно уђе у општу акцију, која мора имати успеха. Ако се ово не учини и ако се не даду потребна новчана сретства, онда предстоје десет пута веће штете него ли овогодишње и оне ће свакако премашати суму од 150 милиона динара.

На основу свега напред реченог, подвлачим и поново остајем при мојим констатацијама изнетим још прошле 1931 године, ... и молим: Да се још од сада док траје летење скакаваца у зараженим крајевима као и ширим територијама око њих почне са извиђачким и регистрационим радовима на терену, како би се сазнало где су ове садашње масе скакаваца положиле своја јаја. Скакавци сада истражују некултивисане за њих погодне терене ради одлагања јаја, које ће бити завршено до почетка августа. Ту се они у огромним јатима спуштају и женке полажу јаја у земљу у виду чаурица, оотека. Још ове године морају се тачно знати места где су јаја и у колико колочини положена, та се места морају тачно ограничити и у специјалне локалне карте унети, што ће борбу идуће године у многоме олакшати, јер ће се знати бројно стање непријатеља и места где ће се непријатељ појавити. Како се проналазе места где су положене јајне чаурице, како се одређују и обележавају њихове границе и уносе у карте, како се утврђује густина ових легла и т. Д. Израдићу детаљно упутство.

***

Пошто је лако могуће да нам са суседних територија из Мађарске и Румуније прелећу на нашу територију јата крилатих скакаваца пошто су у тим крајевима ветрови правца север–југ и североисток–југозапад, то надлежним путем затражити од наших пограничних власти, да у том смислу врше посматрања све до прве половине августа и да свако утврђено прелетање пријаве и доставе Министарству пољопривреде или Дунавској бановини. Ова посматрања није тешко вршити, јер се летења одигравају преко дана од 10 пре до 4

сата по подне и сваки их може лако опазити. Величину јата треба приближно описати /колико износи у дужину, у ширину, у висину, је ли гоњено ветром или је летело по мирном времену, који му је био правац кретања, место, датум и час кад је прелетање посматрано.

Ово је потребно знати, да би се на основу међународне конвенције од 31. октобра 1920 год. захтевало од мађарских и румунских власти енергично сузбијање скакаваца на њиховим територијама, јер се зло код нас повећава, ако хорде скакаваца од њих прелећу нама."[736]

Дописом од 22. септембра 1932. године, др Градојевић упућује апел лично Милану Николићу, бану Дунавске бановине,[737] да покрене припреме и правилну организацију борбе за уништавање скакаваца у 1933. години, јер је зараженост у општинама Мокрин, Сајан, Ињош и Падеј огромна, како у густини легла (на 1 км2 око 1.000 чаура) тако и у погледу пространства захваћених терена, који премашују хиљаде јутара. Према томе, најезда скакаваца би у 1933. години била још већа.

Да би се отклониле и спречиле огромне штете на пољопривредним културама, које су се према тадашњем стању, предвиђале за следећу годину, образована је комисија од начелника Министарства пољопривреде Милана Ђурића, начелника Банске управе Милана Новаковића, доцента Универзитета др Михаила Градојевића, директора Станице у Топчидеру др Драгомира Ћосића и бановинског саветника Богдана Јаракуле, која је 9. новембра 1932. године сачинила следећи извештај: „о стању које су на терену констатовали; о величини опасности која прети североисточном делу бановине од мароканских скакаваца у идућој години; о борбеним мерама које треба предузети да би се ово зло угушило; о броју оруђа и количини материјала потребних за извођење успешне борбе и о њиховим данашњим ценама; о новчаним средствима која се морају обезбедити за трошкове око припремања и организације борбе, лабораторијских и теренских проучавања мароканског скакавца, пропаганду и популарисање борбе, и новчаним средствима за само извршење борбе; о општем плану организације целога рада".

Решењем начелника Пољопривредног одељења, од 29. новембра 1932. године, др Михаило Градојевић и инж. Богдан Јаракула отпутовали су у Будимпешту и Дебрецин због споразума са органима мађарске фитопатолошке службе, поводом питања заједничке борбе против скакаваца.

У Будимпешти су се састали са др Бакоом, председником Пољопривредне станице, и државним ентомологом Фон Ђерфијем, који је као техничко лице

---

[736] АВ, Ф. 126, III 560/1933.

[737] Вид. детаљно о бану Николићу у: Предраг Вајагић, *Банови Дунавске бановине*, Нови Сад 2016, 97–117.

Министарства пољопривреде у Будимпешти руководио акцијама против скакаваца последњих година. Мађари су изјавили да су проналазак челичних четака и њихова примена потпуно решили проблем уништавања скакаваца, ако су мере на време предузете. У даљем току дискусије, истакнута је важност сарадње између Мађарске, Југославије и Румуније, пошто се највише заражени терени од мароканског скакавца налазе управо на тромеђи ових држава. Предложено је да се омогући заједничка конференција представника тих држава, на којој би се израдили конкретни предлози, који би се дипломатским путем реализовали. Извештај са свог путовања су 2. јануара 1933. године доставили Банској управи.

У канцеларији среског начелства у Великој Кикинди 24. марта 1933. године, у вези са организацијом радне снаге у предстојећој борби против скакаваца, састали су се: начелник Пољопривредног одељења Милан Новаковић, саветник Банске управе Богдан Јаракула, др Михаило Градојевић, народни посланик Стеван Будишин, начелник среза Великокикиндског Бранко Маширевић, срески пољопривредни референт среза Новобечејског Владимир Толстој, велепоседници из Велике Кикинде Милан Радојчин, Јоца и Ђура Будишин и сви општински бележници среза Великокикиндског.

Донесен је план борбе, а уништавање скакаваца би се вршило челичним четкама, бацачима пламена, отровним мамцима, прскањем отровним средствима и одбрамбеним јарковима. Да би акција на уништавању скакаваца била што успешнија, заражени терен сваке општине поделиће се на секторе, а сектори на секције. Величину и број сектора и секција одредиће у свакој општини среско начелство према природи и зараженост терена у споразуму са техничким директором – представником Топчидерске станице.

Бан је Наредбом о сузбијању скакаваца, од 29. марта 1933. године, огласио да се сматрају „за заражене скакавцима општине Мокрин, Сајан, Ијош и Падеј, среза великокиндског и општине Потиски Св. Никола, Јазово и Банатски Моноштор, среза новокањишког, а за угрожене од скакаваца имају се сматрати све остале општине поменутих двају срезова и све општине среза новобечејског, затим оне општине осталих срезова које се граниче са зараженима, као и територија града Велике Кикинде.” За уништавање скакаваца требало је да се примене следећа средства и методе: челичне четке, бацачи пламена, отровни мамци, прскање отровним средствима, одбрамбени јаркови и евентуално друге методе које пропише Станица у Топчидеру.

Министарство пољопривреде у Београду је дописом од 7. априла 1933. године обавестило Банску управу да је одређен др Михаило Градојевић, професор Пољопривредно-шумарског факултета у Земуну, да уз сарадњу органа

Управе руководи свим пословима око израде плана и организације борбе против скакаваца у североисточним крајевима Бановине.

Истог дана је Министарство војске и морнарице у Београду обавестило Банску управу да на утамањивању скакаваца сарађује и војска, и то „два инжињера стручњака и тридесет војника под командом једног официра водника из Барутанске чете Завода Обилићево".

Банска управа је 18. јула 1933. године примила комисијски записник (од чланова комисије: Богдан Јаракула, Милан Радојчин и општински бележник) из општине Падеј, о спремању справа и материјала преосталог иза борбе против скакаваца у срезовима Велика Кикинда, Нова Кањижа и Нови Бечеј, чиме је ова акција била успешно окончана.

Svetlana Ljubljanac and Sandra Radojčić

SUPPRESSION OF THE MOROCCAN LOCUST INFESTATION IN BANAT IN 1932

SUMMARY

In 1932, an infestation of Moroccan locusts caused immense damage to crops in the northeastern regions of the Danube Banate. Effective control measures were impossible that year due to a lack of necessary funds and equipment. An appeal was made to the Ban of the Danube Banate to initiate preparations and properly organize a campaign to eradicate the locusts in 1933, as the level of infestation in the municipalities of Mokrin, Sajan, Iđoš, and Padej was critical—particularly regarding the vastness of the affected areas, which spanned thousands of acres. Consequently, the locust infestation threatened to be even more severe in 1933. To combat this scourge in the coming year, all measures were taken to timely formulate a plan for an organized fight against the locusts. The army, alongside the residents of these municipalities—and even children—participated in suppressing the infestation. This campaign concluded in July 1932, with the assessment that the operation had been successful.

АРХИВИСТИКА
ARCHIVAL SCIENCE

Мирјана Медалић, виши архивист
Историјски архив Срем, Сремска Митровица
mirjanamedalic@yahoo.com

ИСКУСТВА И ПЕРСПЕКТИВЕ У ЗАШТИТИ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ СПЕЦИЈАЛНЕ БОЛНИЦЕ ЗА НЕУРОЛОШКА ОБОЉЕЊА И ПОСТТРАУМАТСКА СТАЊА „ДР БОРИВОЈЕ ГЊАТИЋ" У СТАРОМ СЛАНКАМЕНУ

Сажетак: Лековита својства минералних извора Старог Сланкамена позната су још од римског периода а најстарија писана сведочанства о коришћењу бањских вода потичу из XVII века. После првих хемијских анализа лековите воде с краја XIX века, неколико година касније на сремској обали Дунава формира се бањско лечилиште које опстаје у различитим историјским околностима. Савремена здравствена установа формирана је после Другог светског рата. Од тада бања постепено прераста у специјализовану болницу која се шездесетих и седамдесетих година прошлог века профилисала као један од важних рехабилитационих центара у Србији специјализован за реуматолошка, ортопедска и неуролошка обољења. Из ове делатности настала је обимна медицинска, кадровска и правна документација, која сведочи не само о развоју здравствене установе већ и о здравственој култури и друштвеним процесима у региону. Архивска грађа установе из предратног периода нажалост није сачувана, извесна количина вредне документације из послератног периода уништена је услед дуготрајног прокишњавања и влажења таванског простора и током поплаве која је захватила доње етаже Специјалне болнице. Сходно стручним упутствима Историјског архива „Срем" расположива архивска грађа и документарни материјал уредно су сређени, пописани и одложени у адекватне просторије. У раду се, поред историјског осврта, даје преглед стручног надзора надлежног архива и поступања стваралаца архивске грађе са циљем да се стеченим поукама и искуствима унапреди процес заштите архивске грађе и документарног материјала.

Кључне речи: бања, лечилиште, Специјална болница, архивска грађа, поплаве, уништење, медицинска документација.

Историјски осврт на настанак и делатност ствараоца архивске грађе и документарног материјала. Данашњи назив места Сланкамен очигледно је словенског порекла јер га чини комбинација речи „слан" и „камен" која се временом преноси у мађарским, турским и немачким транскрипцијама. Пре-

ма једном попису царског посланика у Цариграду за период 1573–1578. године, Сланкамен је добио назив по каменој соли која се у ово место довозила из Ердеља а потом дистрибуирала на простору између река Саве, Драве и Вуке.[738] Насеље је познато по извору слане воде – „Слањачи", који се налази у западном делу данашњег Старог Сланкамена и има лековита својства.[739] Још у античком периоду бањску воду на овом месту су користили Римљани, пошто је у близини било насеље Acumincum („место на брду"). У XIV веку извесни Јован Ман из Сланкамена у овом месту је изградио капелу и уз њу хоспитал за сиромахе и немоћнике, што сазнајемо из писма папе Јована XXII (1316–1334) калочком надбискупу.[740] Поуздани подаци о „добро грађеној турској бањи и врелу из кога кључа слана вода" потичу из 1702. године где се каже да је извор служио као купатило за болне и невољне. О томе да су Турци користили лековитост воде сведоче сачуване камене каде са канализацијом уз фигуре по зидовима у старом подруму надомак извора. Сланкамен као место насупрам Тителa где се Тиса улива у Дунав помиње и османски путописац из XVII века Евлија Челебија помињући „хамаме који освежавају душу". По одласку Турака из ових крајева лековитост извора пала је у заборав, а поново је откривена простим случајем јер су неки Сланкаменци пожелели да се купају и зими су користили слану воду за загревање у згради у близини извора.[741] Слана вода је вековима истицала у реку Дунав, а од 1834. године по наредби виших власти извориште је ограђено, вода се сакупља и данас снабдева Специјалну болницу сланом водом. Први подаци о анализи лековите воде потичу из 1899. године. Тада је професор Срећко Бошковић послао воду на анализу у

---

[738] Историјски архив „Срем", Досије регистратуре 371, Специјална болница за неуролошка обољења и посттрауматска стања „Др Боривоје Гњатић" Стари Сланкамен, Омот 2, Историјски и климатски подаци о Старом Сланкамену.

[739] „Ово лепо сремско место лежи на североисточној ивици 'китњастог' Срема – тамо где Фрушка Гора у Дунав силази" (Никанор Грујић). Стари Сланкамен је на тромеђи Срема, Бачке и Баната, коју чини река Тиса уливајући се код Сланкамена у Дунав. Ово место, на самој обали Дунава, опкољено пошумљеним брежуљцима, одликује се и својим чистим, без прашине, свежим фрушкогорским ваздухом. Др Ванђел Тасић, *Бања Сланкамен*, Сланкамен 1957, 3–4.

[740] Из историјата балнеотерапије и хидротерапије у Војводини, проф. др Јован Максимовић, др Марко Максимовић, *Историја медицине*, пројекат Растко, https://www.rastko.rs/rastko/delo/14010.

[741] Ту се нашао и случајни болесник са тешком костобољом који је у својој невољи замолио акционаре да се и он окупа. На изненађење мештана, болеснику је после сваког купања било боље и није потрајало дуго, те је он сасвим оздравио. Глас о овом догађају пронео се брзо по околини па је Слањача брзо стека популарност лековите воде и ван граница Војводине. Др В. Тасић, *нав. дело*, 6.

Загреб. Радом професора Јулија Домца утврђен је висок степен минерализације воде која је имала највише натријум-хлорида и јода. На основу прве хемијске анализе и мишљења Здравственог савета, Хрватска земаљска влада је 1900. године прогласила Слањачу лековитом водом и дозволила општини Стари Сланкамен да изгради купатило. (*Прилози 1, 2*)

Бања има један извор слане воде – бунар дубок 3,54 метра, а широк 1,40 метра.[742] Акционарско друштво за изградњу бање, које је формирано неколико година касније, током 1906. и 1907. у Старом Сланкамену је сазидало хотел, депандансе, шеталиште и куптатило.[743] (*Прилог 3*)

Место на коме се лековита вода и данас користи у терапеутске сврхе налази се километар даље, у доњем делу Сланкамена на самој обали Дунава. Првобитно купатило имало је тридесетак када а двоспратни хотел располагао је 51 собом. У близини је због великог броја гостију изграђен и нови мањи хотел који као објекат постоји у оквиру савременог рехабилитационог центра.[744] Нову анализу воде која је потврдила присуство соли, јода и других елемената извршио је професор Марко Леко у Београду 1909. године. Избијање Првог светског рата претворило је бањско лечилиште у место опоравка аустроугарске војске. По завршетку рата и формирању југословенске државе бања је наставила са радом, али без подизања нових објеката. Ово бањско и туристичко место било је бродским саобраћајем повезано са Београдом, Новим Садом и Тителом. Слична судбина бању је задесила током Другог светског рата када је имала улогу у лечењу и опоравку рањеника, нарочито по успостављању Сремског фронта крајем рата. Обнова бање почела је већ 1944. године реконструкцијом зграде и набавком дела опреме.

Рад бањског лечилишта је обновљен одлуком Главног извршног одбора Аутономне Покрајине Војводине од 24. марта 1948. године, бр. 5916/48.[745] Зва-

---

[742] *Исто*, 6–7.

[743] Над изворском чесмом налази се спомен-плоча на којој су урезана имена људи који су крајем XIX и почетком XX века препознала потенцијале и подигла будуће лечилиште на овом месту. То су Никола Петровић, велепоседник из Старе Пазове који био на челу Друштва, прота Ђорђе Гњатић, Филип Кетић, Дамјан Мркшић, Драгутин Сучић, Илија Продановић и Милан Натошевић. На плочи је следећи текст: „За владе Његовог величанства цара и краља Фрање Јосифа и за бана преузвишеног Грофа Теодора Пејачевића а под управом, трудом и настојавањем велможног господина Николе Петровића, велепоседника и народног заступника, подигнуто је овде слано купатило и гостиона 1906/1907 године".

[744] Најстарији бањски хотели налазе се на висоравни са лепим погледом на Дунав па су их као такве – нарочито викендом, посећивали туристи из Београда и Новог Сада који су на ово место долазили ради одмора и уживања.

[745] ИАС, Досије регистратуре 371, Образац са подацима о организационим променама и стању архивске грађе.

нични назив установе био је Слано купатило.[746] (*Прилог 4*) Решењем Скупштине општине Инђија бр. 01-9514/1-63 од 7. августа 1963. године формиран је Центар за физикалну и медицинску рехабилитацију у Старом Сланкамену. Као правни следбеник Сланог купатила почео је са радом 31. маја 1964. године.[747] Изградња нове зграде лечилишта и стационара почела је 1964. године. Од јануара 1974. године[748] формиран је Завод за неуролошка обољења „Др Боривоје Гњатић" Стари Сланкамен, који је био једна од основних организација удруженог рада (ООУР) Института за физикалну медицину и рехабилитацију СР Србије са седиштем у Београду.[749] (*Прилози 5, 6*)

Структуру ООУР-а чиниле су одговарајуће радне јединице (РЈ) и радне групе. Радне јединице биле су: РЈ медицинског сектора, РЈ финансијско-економског сектора и РЈ општег и правног сектора. Радну јединицу медицинског сектора чинили су: стационар, физикална терапија, радна терапија, хидротерапија и логопедска терапија, ЕКГ кабинет, РТГ кабинет, биохемијска и хематолошка лабораторија, апотека, кухиња и други сервиси.

Интензиван развој Центра бележи се током осамдесетих година XX века када је изграђена савремена болница за неуролошка обољења и посттрауматска стања капацитета 300 лежајева. (*Прилог 7*) Она је свечано отворена 1982. године уз подршку средстава тадашњег Фонда пензионог и здравственог осигурања. Оптималан број кревета у стационару био је око 400. Унутрашњом организацијом Института на нивоу Србије, Завод је уже специјализован за рехабилитацију неуролошких обољења и оштећења након болести или повреда. Доминантан број чине пацијенти са хемиплегичним синдромом (слабошћу мишића и делова тела), најчешће изазваним можданим ударом. Поред обољења централних и периферних нерава, у лечилишту су збрињавани и пацијенти са реуматским и гинеколошким обољењима, пацијенти са повредама коштано-мишићног система и оболели од Паркинсонове болести. Принцип коришћења лековите бањске воде своди се на њено загревање до жељене температуре на којој се постиже очекивани терапијски ефекат. Сваком пацијенту одређује се оптимално време проведено у лековитој води а сланкаменачка вода има и аеросолни ефекат који се постиже њеним удисањем. У неким случајевима вода се може и пити.

---

[746] Исто, Омот 1, Допис установе Слано купатило Архиву Срема бр. 74 од 5. септембра 1957.

[747] Исто, Омот 1, Записник о попису архиве од 23. 5. 1966.

[748] Архива Специјалне болнице за неуролошка обољења и посттрауматска стања „Др Боривоје Гњатић", Регистрације, Решење о упису у судски регистар Окружног привредног суда у Београду УБ-2057-2070/73.

[749] Институт је добио назив по др Боривоју Гњатићу, сину једног од оснивача бање почетком XX века који је својим радом допринео развоју рехабилитационог центра.

Од 1992. године, на основу Одлуке о плану мреже здравствених установа и Одлуке Скупштине општине Инђија о преузимању оснивачких права[750] установа носи назив Специјална болница за неуролошка обољења и посттрауматска стања „Др Боривоје Гњатић". Током 1996. године дограђен је још један блок савремене болнице. У време ратних збивања током деведесетих година Специјална болница имала је важну улогу у збрињавању и лечењу повреда и посттрауматских стања војника. Болница која је у географском смислу близу великих урбаних центара у Београду и Новом Саду располаже висококвалификованим медицинским кадром и савременом дијагностичком и терапеутском опремом у области третирања неуролошких обољења и посттрауматских стања и једна је од најсавременијих установа у Србији уз најсроднију установу тог типа – Специјалну болницу „Русанда" у Меленцима. У терапијским протоколима заступљене су хидротерапија, кинезитерапија, електротерапија и радна терапија. Болница поседује комплетно опремљену лабораторију и рендген апарат.

Последња промена оснивачких права извршена је 2003. године када је ступио на снагу Закон о утврђивању одређених надлежности Аутономне Покрајине Војводине (*Службени гласник РС*, бр. 6/2002).[751] Како је Специјална болница у Старом Сланкамену лоцирана у самом приобаљу Дунава, налази се у небрањеном подручју у односу на поплаве изазване изливањем реке, што је у више наврата изазивало опасност и плављење дела овог насеља. Болница је најдиректније била угрожена у пролеће 2006. године када је изливање Дунава захватило сам извор слане воде, али и читав приземни и подрумски простор ове здравствене установе. Пошто је пробијен део насипа уз саму болницу, поплављени су вешерај, лабораторија и кухиња у централној згради, а у извесној мери страдала је и архивска грађа, односно документарни материјал.[752] (*Прилози 8, 9*)

Извршени су дислокација дела медицинске опреме и апарата као и премештај пацијената. У отклањању последица поплаве учествовали су органи републичке и покрајинске власти као и 400 припадника војске из Новосадског корпуса и војници на цивилном служењу војног рока. Током 2007. године у склопу санирања штете и унапређења медицинских услуга у Специјалној

[750] ИАС, Досије регистратуре, Омот 2, Регистрација у Привредном суду у Сремској Митровици Фи-2821/92, број Одлуке 04-5-3/92 од 9. 10. 1992.

[751] Исто, Решење Трговинског суда у Сремској Митровици о упису у судски регистар Фи-314/2003.

[752] Поплавни таласи у Старом Сланкамену који нису нанели већу штету Специјалној болници понављали су се 2010. и 2013. године, с тим што су 2010. године водом захваћени вешерај и приземне инсталације. Превентивно је извршена демонтажа рендген апарата који је после поплава 2006. године обезбедила Влада АП Војводине.

болници у Старом Сланкамену изграђен је нови, савремени објекат – такозвани IV блок, који има капацитет за боравак бањских туриста. Хидроблок је реконструисан 2014. године. Том приликом обновљен је базен и опремљен је простор за ручну масажу и сауну.

ПРЕГЛЕД СТРУЧНИХ НАДЗОРА СА ЦИЉЕМ ОТКЛАЊАЊА НЕДОСТАТАКА И ПРИМЕНЕ САВРЕМЕНЕ АРХИВСКЕ ПРАКСЕ

Сходно улози Специјалне болнице у здравственом систему Републике Србије и Аутономне Покрајине Војводине треба посматрати значај и вредност архивске грађе и документарног материјала ове установе као културног добра које ужива законску заштиту. Лечилиште у Старом Сланкамену – Слано купатило, први пут се обратило надлежном Архиву Срема у Сремској Митровици октобра 1957. године, достављајући основне податке о установи, и врсти и количини (тежини) њенен архивске грађе за период 1949–1956. године. Према достављеним подацима, правно лице Слано купатило у Старом Сланкамену располагало је списима и књигама укупне тежине 390 килограма.[753] У допису упућеном Архиву наводи се да је архива установе смештена у полицама у подрумским просторијама, те да је под надзором управника и књиговође, сређена хронолошки „по материјалној и финансијској структури". Као примењена мера за спречавање уништења архивске грађе наводи се њено чување у сувој и светлој просторији.[754]

Први преглед регистратуре од стране овлашћеног лица Архива Срема извршен је 1966. године са циљем утврђивања стања и провере података из достављеног пописа здравствене установе која је тада носила назив Центар за физикалну медицину и рехабилитацију. У записнику је констатовано да попис архивске грађе и документарног материјала није извршен, нити је почео. Прегледом је утврђено да је архива правног лица које је постојало до 1964. године смештена на тавану и да је необезбеђена. Архива новоформираног Центра за физикалну медицину и рехабилитацију смештена је у једном канцеларијском ормару, при чему је делимично сређена. Ствараоцу архивске грађе дат је законски рок да спроведе наложене мере пописа, што је Центар и учи-

---

[753] У питању је стари, непрактичан начин изражавања количине архивске грађе и документарног материјала који се у архивистици не примењује. Подаци о количини списа и књига изражени у дужним метрима или броју инвентарних јединица нису достављени, као ни подаци о врсти, односно категоријама архивске грађе и документарног материјала.

[754] ИАС, Омот 1, Подаци о установи са пописом архивске грађе од 5. 9. 1957.

нио у прописаном року.[755] Из приложеног записника види се да је архива временског распона од 1951. до 1965. године смештена у посебну, прикладну и обезбеђену просторију. Такође је јасно да установа не располаже архивском грађом предратног периода. Структуру сачуване документације чине Записници Савета и Управног одбора, као и документа благајне и остала финансијска документа. Кореспонденција са стручном службом Историјског архива „Срем" задуженом за заштиту архивске грађе на терену настављена је тек 1998. године.[756]

Специјална болница је тражила стручну помоћ у вези са пописом и сређивањем целокупне документације настале у временском раздобљу од 1964. до 1997. године и њеним евидентирањем у архивску књигу како би се „сачувала од даљег пропадања".[757] У том смислу најпре је израђен Правилник о канцеларијском пословању са Листом категорија архивске грађе и регистратурског материјала. Правилник детаљно разрађује начин и процедуре канцеларијског пословања а Листа категорија садржи уобичајене елементе који обухватају документацију насталу у раду општег и финансијско-рачуноводственог сектора, као и документа канцеларијског пословања и техничког сектора са инвестицијама. Правилник који је у децембру 1998. године[758] донео директор Специјалне болнице у Старом Сланкамену уз учешће Историјског архива „Срем" је уопштен и не садржи категорију документације настале кроз делатност ствараоца архивске грађе, као ни поступак чувања и заштите докумената насталих у процесу електронске обраде података.[759] У досијеу ствараоца архивске грађе и документарног материјала не постоји акт сагласности надлежног архива на ову Листу категорија.

Документа настала кроз делатност Специјалне болнице по много чему су специфична јер се ради о медицинском сектору. (*Прилог 10*) Самим тим су врло важни њихова валоризација као архивске грађе и утврђивање адекватних рокова чувања јер се у пракси коришћења и издавања такве архивске гра-

---

[755] Исто, Омот 1, Записник о прегледу регистратуре од 21. 4. 1966.

[756] Пошто је Завод за неуролошка обољења Стари Сланкамен од Института за физикалну медицину и рехабилитацију Социјалистичке Републике Србије, Историјски архив „Срем" није вршио стручни надзор.

[757] ИАС, Досије регистратуре 371, Омот 2, Захтев за преузимање архивске грађе од 3. 2. 1998.

[758] Исто, Омот 3, Правилник о канцеларијском пословању и Листе категорија за трајно чување и роковима чувања од 8. 12. 1998.

[759] Архивска грађа и документани материјал из делатности има улогу кључне категорије, на шта је овом и другим архивима указивано приликом стручних надзора матичног Архива Војводине. Због тога дужи низ година ИА „Срем" инсистира да ствараоци приликом израде Листе овој врсти докумената поклоне посебну пажњу и издвоје је у посебан сегмент Листе категорија.

ће наилазило на „осетљиве" случајеве и недоумице. Међутим, приликом излучивања документарног материјала коме су истекли рокови чувања исте, 1998. године није излучивана медицинска већ искључиво финансијско-књиговодствена документација.[760] Уочени недостатак исправљен је приликом израде нове Листе категорија у фебруару 2010. године. У овом акту поред уобичајених категорија из општих послова, персоналне, инвестиционо-техничке и финансијске документације издвојене су као посебна поглавља медицинска и остала документација. У четрдесетак засебних категорија архивске грађе и документарног материјала које је усвојио Управни одбор Специјалне болнице убрајају се здравствени картони, историје болести, разни протоколи, терапијски картони, матични листови пацијената, регистри, евиденције, статистике и слична документа.[761] Историјски архив „Срем" дао је сагласност на ову Листу категорија у мају 2010. године.

Пре израде обавезних правних аката о канцеларијском пословању и управљању архивском грађом, односно документарним материјалом, овлашћени радник Историјског архива „Срем" извршио је у фебруару 1998. године први преглед код стваоца архивске грађе. Том приликом наведено је да су архивска грађа и документарни материјал у делимично сређеном стању, при чему је део архиве смештен на тавану управне зграде а други део се налази распоређен у три канцеларије на сувом и безбедном месту. Груписање архивских докумената извршено је у односу на постојеће болничке службе. Записником је констатовано да стваралац архивске грађе до тада није сређивао документацију, нити је пописао и унео податке у архивску књигу. Евидентиран је и недостатак Правилника о канцеларијском пословању, односно Листе категорија. Утврђена је укупна количина архивске грађе и документарног материјала насталих за период од 1964. до 1997. године. Она износи 46 дужних метара, од

---

[760] ИАС, Досије регистратуре 371, Омот 3, Записник о излучивању од 11. 12. 1998.

[761] Поступање са медицинском документацијом која садржи податке о здравственом стању лица подлеже законским одредбама чија је примена обавезујућа у раду стваоца архивске грађе и документарног материјала, али и приликом преузимања архивске грађе у надлежне установе и њено коришћење. Формирање медицинске документације као вида евиденције о пацијентима регулисано је је Законом о здравственој заштити (*Службени гласник РС*, бр. 107/05 и 72/09 – др. Закон). Истим законом су регулисана и друга питања обраде ових података, као што су увид у податке од стране пацијента и сродника, као и трећих лица, тј. органа и институција. Регулисана је и обрада од стране медицинских радника, у сврхе утврђене тим законом, режим поступања са подацима и документима који их садрже и др. Ова питања регулишу се и Законом о правима пацијената (*Службени гласник РС*, бр. 45/2013, 25/2019) и одредбама Закона о заштити података о личности (*Службени гласник РС*, 87/2018), нарочито члана 8 овог Закона којим се регулишу питања чувања и рокова чувања података о личности. За ову материју релевантне су и одредбе Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја (*Службени гласник РС*, бр. 105/2021).

чега је 16 дужних метара по одредбама Закона о културним добрима (*Службени гласник РС*, бр. 71/94) доспело за преузимање у Архив. Специјалној болници у Старом Сланкамену наложено је спровођење одговарајућих мера у циљу отклањања уочених недостатака.[762] Сходно томе, директор ствараоца је исте године донео обавезна правна акта, и крајем године приступило се горе поменутом излучивању документарног материјала коме су истекли рокови чувања.

Наредно излучивање, такође финансијске и рачуноводствене документације, извршено је 2005. године у количини од 36 дужних метара и овај поступак ушао је у редовну праксу Специјалне болнице на сваких пар година. Прегледом регистатуре од стране стручног лица Историјског архива „Срем" извршеним октобра 2007. године констатовано је уништење веће количине архивске грађе и документарног материјала. Количина архиве процењена је на 80 дужних метара. Истим записником утврђује се да је у току припрема адекватног архивског депоа, при чему је грађа још увек распоређена по канцеларијама, неретко и на поду, па је тешко извршити правилан увид у материјал.[763] Специјална болница за неуролошка обољења и посттрауматска стања „Др Боривоје Гњатић" доставила је у новембру 2007. године Историјском архиву „Срем" Извештај о поплави и штети нанетој архивској грађи и документарном материјалу којим се констатује да је у великим оштећењима на опреми, инвентару и грађевинским објектима дошло до уништења опште архиве до 1995. године и комплетне медицинске документације пацијената која је чувана у нижим етажама болнице.[764] Према том извештају, протоколи и регистри болесника су сачувани. Руководство Специјалне болнице тада се обратило надлежним државним органима и министарствима обавештавајући да су у њиховој установи, у којој је тада лежало 300 пацијената, потпуно поплављени терапијски блок, вешерај и котларница.[765]

Приликом накнадних обилазака ствараоца архивске грађе од стране овлашћеног стручног радника ИА „Срем" сазнало се за штету која је у другој половини деведесетих година допринела уништењу непознате количине архивске грађе – нарочито оне из старијег послератног периода. Тада се догодило

---

[762] ИАС, Досије регистратуре 371, Омот 1, Записник о прегледу регистратуре бр. 27 од 3. 2. 1998.

[763] Исто, Записник о прегледу регистратуре 02-426 од 18. 10. 2007.

[764] Исто, Извештај о поплави и штети нанетој регистратурском материјалу, од 19. 11. 2007.

[765] У циљу превенције потенцијалних нових поплава у сарадњи са Сектором за ванредне ситуације начињени су одоговарајући оперативни планови.

прокишњавање таванског простора болничког блока на коме је била смештена архива.[766] (*Прилог 11*)

Увидом у преосталу сачувану архиву утврђено је да је мањи део опште архиве до 1996. године ипак сачуван у виду неколико регистратора – углавном документације радних односа, што значи да евиденција уништене грађе нија била прецизна. Доњу хронолошку границу сачуване архивске грађе чини 1985. година. У случајевима пре и после прокишњавања крова и поплава изостала је правовремена обострана комуникација надлежног архива и болнице.[767] Да ли би архивска грађа и документарни материјал у старосланкаменачкој Специјалној болници остали сачувани – хипотетичко је питање, али остаје закључак о важности редовних периодичних прегледа од стране архива, али и потреби одговорних лица код стваоца и имаоца архивске грађе да о свим проблемима и потенцијалним опасностима по уништење архивске грађе благовремено обавесте надлежни архив.

У првом прегледу код стваоца архивске грађе извршеном у октобру 2007. године стање архиве било је у нешто бољем стању пошто је претходно усвојен нови Правилник о канцеларијском пословању са Листом категорија на коју је Историјски архив „Срем" дао сагласност. Констатовано је уредно канцеларијско пословање, као и адекватно вођење евиденција и извршених одабирања документарног материјала коме су истекли рокови чувања. Одређено је и лице за руковање архивском грађом и документарним материјалом и њихову заштиту. Наведено је да стваралац поседује архивски депо опремљен архивским полицама, што обезбеђује основне мере физичко-техничке заштите. Део документације који има оперативни значај налази се у канцеларијама запослених и његова количина је нешто мање од 40 дужних метара.

Стваралац је 2010. године излучио 50 дужних метара документарног материјала коме су истекли рокови чувања. Укупна количина архивске грађе и документарног материјала износи око 200 дужних метара. Међу наложеним ме-

---

[766] Како о овим околностима нема писменог трага ни званичног извештаја о времену када се дуготрајно прокишњавање догодило, остаје претпоставка запослених да се ради највероватније о 1996. години. Према тим тврдњама, прокишњавање крова трајало је прилично дуго а уочено је тек пошто се вода спустила до болесничких соба на трећем спрату објекта. Уништена архива очигледно је бачена, без сачуваних података о њеној врсти и количини.

[767] Документа у досијеу регистратуре сведоче о дугом, вишедеценијском периоду од 1966. до 1998. године у коме ИА „Срем" није вршио обилазак и стручни надзор стваоца архивске грађе. Узрок томе може бити чињеница да Специјална болница од 1970. до 1992. године функционише као Завод за неуролошка обољења Стари Сланкамен, односно један од ООУР-а Института за физикалну медицину и рехабилитацију Србије са седиштем у Београду, па је можда било нејасно која архивска установа је као надлежна задужена за стручни надзор. Независно од тога, стварна надлежност ИА „Срем" свакако је постојала од 1992. године када оснивачка права преузима Скупштина општине Инђија.

рама за отклањање утврђених недостатака, од Специјалне болнице у Старом Сланкамену затражено је да у депо простору медицинска документација буде одвојена од остале и опште архиве.[768] Пошто преузимање дела архивске грађе на трајно чување у архив није реализовано, из приложених Преписа архивске књиге може се закључити да структуру ове грађе чине: матичне књиге и досијеа радника, записници Радничког савета и Управног одбора, деловодни протоколи, редовна преписка, уговори и споразуми, завршни рачуни, картони личних доходака, платни спискови, М4 обрасци, матични листови отпуштених пацијената са отпусним листама, протоколи болесника, евиденција болничких инфекција и др. При томе треба констатовати да су категорије које се односе на делатност ствараоца – у овом случају медицинска документација, изузев евиденција отпуста, унете у архивску књигу достављену тек 2015. године за период од 2007. до 2014. године.

После стручног надзора 2014. године у коме је констатовано значајно побољшање услова и начина чувања и заштите архивске грађе и документарног материјала, тај тренд наставио се наредних година, тако да је сва архивска документација одложена и у највећој мери сређена у адекватним депо просторијама у згради некадашње управне зграде. Депои задовољавају микроклиматске и хигијенске услове а грађа у њима је хронолошки сређена по одговарајућим категоријама и пописана по бројевима из архивске књиге.[769] (*Прилози 12, 13, 14)*

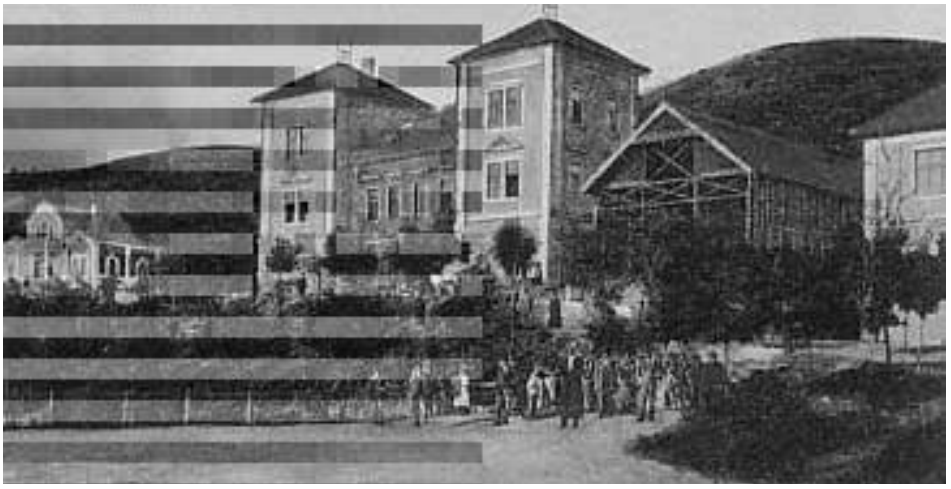
Пошто се налазе на вишим етажама, заштићени су од могућих нових поплавних таласа. Поучена искуствима са поплавом и прокишњавањем у Специјалној болници у Старом Сланкамену, служба заштите архивске грађе и документарног материјала на терену у будућим надзорима инсистираће да питање заштите архивске грађе буде инкорпорирано у званична безбедносна акта установе и на тај начин унапређена. Применом искуства из Старог Сланкамена и код других ствараоца на терену још више ће се инсистирати на мерама интензивније физичко-хемијске заштите архиве, али и на остваривању благовремене и потпуне комуникације са надлежним архивом.

---

[768] ИАС, Записник о прегледу регистратуре бр. 02-5/21 од 25. 8. 2014.

[769] Стручна упутства и практичну помоћ у сређивању и одлагању архиве Специјалне болнице пружило је лице запослено на пословима теренске заштите архивске грађе у ИА „Срем" уз подршку и добру сарадњу лица одговорног за архивску грађу одређеног од стране саме болничке установе. Овај посао континуирано се обавља од надзора извршеног 2007. године и може се констатовати да је за непуну деценију дао одличне резулате.

ПРИЛОЗИ:

Прилог 1: Разгледница из Старог Сланкамена са приказом бањског купатила, аустроугарски период, преузето са Facebook странице Специјална болница „Др Боривоје Гњатић" Стари Сланкамен.

Прилог 2: Остаци турског купатила, преузето са topsrbija.com

Прилог 3: Никола Петровић (са супругом), велепоседник из Старе Пазове, хотелијер, банкар, трговац и народни посланик, и председник Акционарског друштва које 1906. године оснива бањско лечилиште у Сланкамену, преузето са Instagram налога visitpazova, www. turizampazova

Прилог 4: Печат „Сланог купатила" и потписи одговорних лица са документа упућеног Архиву Срема 1957. године.

Прилози 5. и 6: Спомен-чесма са именима оснивача лечилишта и чланова Акционарског друштва и спомен-биста др Боривоју Гњатићу по коме Специјална болница носи име.

Прилог 7: Поглед на Стари Сланкамен и савремену Специјалну болницу за неуролошка обољења са Дунава, преузето са www.topsrbija.

Прилози 8. и 9: Двориште Специјалне болнице и извориште лековите слане воде у Старом Сланкамену угрожени поплавама 2010. године, преузето са www.blic.rs.

Прилог 10: Пријемна канцеларија Специјалне болнице у којој се формира и привремено одлаже медицинска документација пацијената.

Прилог 11: Дуготрајно прокишњавање и влага који су допринели уништавању дела архиве и документарног материјала захватили су и кухињски простор на спрату болнице који је обновљен у од 2006. до 2008. Године.

Прилог 12: Архивски депо са сређеном архивском грађом и документарним материјалом Специјалне болнице, смештеним у регистраторе и обележеним бројевима из архивске књиге.

Прилози 13. и 14: Архивска грађа и документарни материјал болнице у Старом Сланкамену од 2010. године чувају се у оптималним условима.

Mirjana Medalić

EXPERIENCES AND PERSPECTIVES REGARDING THE PRESERVATION OF ARCHIVAL MATERIAL AT THE "DR. BORIVOJE GNJATIĆ" SPETIAL HOSPITAL FOR NEUROLOGICAL DISEASES AND POST-TRAUMATIC CONDITIONS IN STARI SLANKAMEN

SUMMARY

The history of the Special Hospital in Stari Slankamen demonstrates a long--standing continuity in treatment and rehabilitation services, through which the institution has earned a reputation both domestically and in the surrounding region. In addition to standard categories of archival records and documentary materials, the institution holds medical records—the preservation and use of which are unique in many respects and governed by numerous legal regulations. The cited examples of the destruction of archival records and documentary material at the Special Hospital in Stari Slankamen demonstrate that archival material is of inestimable value and its loss is irreparable—both for the institution itself and for the wider community—thereby highlighting the importance of adequate protection and the creation of conditions for the safe preservation of such material. To prevent similar issues in the future, healthcare institutions, as well as other creators of archival material, should adopt modern archival practices—such as the digitization of documentation, the provision of suitable archival facilities, and the hiring and training of staff in records management—and, above all, regular cooperation with the competent archive.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

ПУТЕВИМА ГРЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

The Greek Revolution – A Critical Dictionary, eds Paschalis M. Kitrolmilides, Constantinos Tsoukalas, The Belknap Press of Harvard University Press, London/ Cambridge 2021.

Mark Mazower, *The Greek Revolution – 1821 and the making of Modern Europe*, Penguin Books 2021.

Иако је прошло пет година од прославе и обележавања два века Грчке револуције, ова важна тема европске и балканске револуције није изгубила на важности и значају; напротив, и даље истим интензитетом заокупља пажњу истраживача грчке, балканске и османске историје. Стога су предмет нашег писања обимни и незаобилазни зборник радова посвећен јубилеју Грчке револуције у форми критичког речника и узбудљива монографија једног од водећих стручњака за питање нововековне Грчке Марка Мазовера о Грчкој револуцији. Два века модерне грчке државе, као што смо нагласили, привукло је велику пажњу стручне јавности. Упркос ковиду који је тад (2020–2021) глобално постао проблем данашњице, тимови грчких историчара и колега који истражују грчку историји објавили су вредне зборнике радове посвећене важном јубилеју Грчке и Грка у целости. Професор Пасхалис М. Китромилидес као уредник нашао се на челу тима зборника који су подједнако важно дали слику Грчке револулуције, али и шире, опсега револуција кроз форму критичког речника са 39 аутора који су публиковали циљано научне студије и елаборате о овој теми и задатим темама револуције. Велики значај овог зборника радова је евидентан, а реномирани издавачи на глобалном нивоу сведоче о интересу широког круга стручне јавности. Баш као што је био случај са Грчком револуцијом, када се европска јавност почела интензивније укључивати у решавање Источног питања.

Пасхалис М. Китромилидес, врсни стручњак интелектуалне, политичке и црквене историје Грка, дуги низ година бавио се овом темома и са разлогом дошао на чело тима истраживања који су допринели новом сагледавању и новој контекстуализацији Устанка. Сам Китромилидес је написао уводне студије у којима је проблемски анализирао дешавања пре самог Устанка: просветитељство код Грка и на југоситоку Европе, али и шири положај грчке заједнице на Леванту. Већи број одредница у Критичком речнику доминирају са темама о Кипру, Криту, Православној цркви и односима према цивилима током година Устанка. Нису обухваћени само грчки свет и грчки Устанак већ и много других фактора који су утицали на дешавања у периоду пре и током драма-

тичних догађаја рата 1821–1830. Цела концепција, по мишљењу уредника, требало је да послужи да се интердисциплинарно, и са аспеката правне, економске, војне, породичне, црквене и дипломатске историје, анализира Грчки устанак/револуција.

Сам садржај већ одаје утисак складне и добро конципиране структуре. На самом почетку (*Contexts*, 19–80 pp) доминирају теме из балканске и османске историје, како би се објаснила шира позадина дешавања пре 1821. године, али и са анализом дешавања у Влашкој и Молдавији и односом Великих сила према Источном питању. Друга велика целина (*On the Way to Revolution*, 81–145) наставља се сличним начином и анализама односа верских заједница и генерално односима унутар Османске империје и Балкана, потом ранијим покретима отпора, питањем клефта и идејама устанака 1768–1774, и посебно Филики Етеријом, као претходницом подизања устанка, али и дешавањима унутар саме Етерије, њеним огранцима, грчком дијаспором, идејама за ослобођење Грчке, што тексту даје на занимљивости и динамици, а читаоцима осећај прегледности и добро повезане целине.

Када се погледа трећа целина *Events and Places* (147–330), добијају се пуна размера и пун опсег целине Устанка. Географски фактор као посебан анализиран је у склопу Револуције, али несумњив значај односа копна и мора у устаничкој стратегији и односу Великих сила даје на пуној слици. Од прве целине о Егејском мору, Малој Азији, Атини, Хиосу, Цариграду и Тракији, Криту, Кипру, Епиру, Јонским острвима, Македонији, Месолонгију, Мореји, Наварину, Румелији и Самосу, видимо да се група аутора потрудила да покаже и географске и геополитичке нијансе Револуције, сву комплексност односа ових посебних територија положаја Грка у њима, положаја других у односу на Грке, анализи Источног питања, економског и породичног живота, страдања цивила и грчких и османских, сталних преговора, честог мењања положаја и страна у вртлогу револуционарних дешавања.

Део четврти *Persons* (331–439) даје преглед свих најзначајнијих личности Револуције, али на оригиналан начин кроз категорије становништва, односно свештенство, политику, дипломатију и дипломате, интелектуалце, војни део устанка и посебно жене у Револуцији, као важан и врло динамичан сегмент. По овој структури је јасно да су аутори, њих 6, проникнули у сва дешавања у Револуцији, са циљаним задатком сагледавања водећих личности, али и појединачних судбина устаника, кроз небројено драматичних и често трагичних дешавања током девет година. Посебна судбина жена у устанку даје слику храбрости, драме, трагичности и епских примера жртвовања, што употпуњује слику модерног и оригиналног приступа, о чему су писали уредници Китромилидес и Цукалас.

Слично је и са следећим делом, *Institutions* (439–515), где се из перспективе дешавања у грчком друштву током Устанка анализира креирање првих државних институција и законодавства, образовања, почиње нека врста парламентарног живота и доношење закона, прожето олигархијским притисцима, те односом Великих сила према Револуцији, а посебан део представљају Православна црква и њено место у грчком друштву и настајућа штампа, која ће временом постати кључна компонента политике како у Грчкој тако и широм Балкана.

Целина *Ideas and Creative Expression* (515–593) даје нове податке о просветитељству, као идејној основи стварања идеја слободе и ослобођења од Османлија, потом се надовезују делови о књижевности, књижевном стварлаштву, штампаријама и култури током Револуције, што употпуњује мозаик и даје ширину поглављу и покрива и важан сегмент друштва које је у свом формирању током Ревцолуције.

Целина *Resonances* (593–727) употпуњује слику и мозаик истраживања и речника анализама и причама о филхеленима и филхеленизму као важној компоненти Револуције, европској литератури тога времена о Грчкој и Грцима (и касније), годишњицама Револуције, њиховој употреби и политичком животу, историографији, дебата о значају, последицама Револуције, њеним дометима, односима Великих сила и другим питањима која су се наметала у дугим периодима проучавања Грчке револуције, што је на крају употпуњено и хронологијом Устанка као важним подсетником и прегледним прилогом речника. Критички речник Грчке револуције испунио је и надмашио очекивања, по својој структури, методологији, начину истраживања, писања и резултатима. Јасно је да грчка историографија, али и њој сродне дисциплине, имају знање, искуство и потенцијал да на овакав начин обележе и дају смернице нових истраживања Грчке револуције, што је вредно сваке хвале.

На сличан начин, по значају и упечатљивости, са методологијом класичне монографије издваја се књига професора Марка Мазовера о Грчкој револуцији, такође писана поводом годишњице два века Револуције. На прегледан, динамичан и оргиналан начин аутор се бавио сличним питањима која су покретана и у Речнику, односом Великих сила, али и појединаца, позадином живота у Османској царевини, феноменима насиља, потом верских односа, стереотипима о Револуцији, њеним последицама, циљевима, идејама и реалним дометима. Монографија је стога пуна квалитетних и оригиналних интерпретација, расуђивања, који дају и оригиналнији допринос познавању Грчког устанка, али и ширу читалачку публику (глобално) упознају са феноменима балканске историје, што је од посебног значаја. Књига обилује исцрпним описи-

ма битака, на историјским изворима, али и посебно закључцима о тешким, компликованим односима између главних актера Грчког устанка међусобно.

У две велике целине са по девет поглавља, *In the Great Morning of the World* и *International Interventions*, догађаји су хронолошки анализирани, а свака мања целина јасно описује сву драматику Револуције, са доминантним наративом аутора о свакој појединачној личности или дешавању. Потребно је пуно простора да би се описала и показала сва сложеност писања књиге која на синтетички начин описује девет година рата, већих и мањих окршаја, свакодневног живота, преговора и договора, размене информација, свирепих одмазди према цивилима са обе стране. Аутор је превазишао класично описно историописање, у маниру својих претходних књига, и кроз људске судбине често и потресно описао ужасне покоље над цивилима на Пелопонезу, Хиосу, приликом пада Мисолонгија, ништа мање драматичне односе клефта и коџабаша према становништву (и грчком), супротстављене односе локалних будућих олигархија на мору и копну. Однос две концепције које су се супротстављале, суштински, у поморском и копненом свету Грка током Револуције није био без значаја, као ни њихови циљеви. Морнарица и њени походи, пиратски и трговачки подухвати, посебно су динамично описани, али и карактери планинских устаничких вођа, познатих по својој виспрености и суровости. Изградња модерне државе на Балкану била је дубински повезана односима локалних војних, трговачких, верских елита са османским наслеђем и зачетком европских идеја на самом Балкану, што је посебна тема за размишљање, на чему је аутор посебно инсистирао.

Утицаји Великих сила као посебан сегмент књиге надовезују се на анализе првих знакова конститутивности неке врсте парламентаризма у самој Револуцији, па се на тај начин стиче утисак заокружене целине и објективног односа Великих сила према Балкану и Грчкој уопште. Кроз разликовање две фазе ангажовања Великих сила, пре и после интервенције Ибрахим-паше, касније битке на Наварину и уласка Русије у рат са Османлијама, аутор је описао и грчку дијаспору, креирање круга филхелена и њиховог реалног утицаја који је касније у јавности надограђен као посебна прича политике 19. и 20. века. Конзервативне силе су имале своје идеје и стратегије о томе како Грчка треба да изгледа, а две јаке струје – проруска и пробританска, имале су утицајне вође које су се касније годинама (деценијама) бориле за превласт у компликованој борби грчких олигархија и касније политичких странака. Питање уставности аутор је детаљно анализирао и компаративно ставио у контекст европских дешавања у времену Св. алијансе и пред Јулску револуцију. Источно питање које доминира целокупним контекстом, посебно однос Велике Британије и Русије, даје књизи осећај целине која има и синтетички и про-

блемски приступ и далеко надмашују само синтезу историје Грчког устанка. Аутор Марк Мазовер и овом књигом је показао да спада у ред најбољих познавалаца модерне грчке историје и процеса њене историје, што књизи даје и на ширем европском и глобалном значају, преко потребном да би се балканска историја на прави начин без романсираног и популистичког наратива представила публици која је заинтересована да без предрасуда чита и сазнаје о историји Грчке, Источног питања, Балкана и Источног Медитерана.

Оба велика пројекта – *Критички речник Грчке револуције* и монографија Марка Мазовера о *Грчкој револуцији*, пример су како се на озбиљан, планиран и циљан начин могу у данашњој историографији постићи резултати који трајно остају, и остављају путоказ млађим колегама како се на историјским изворима и на модеран начин представљају кључни процеси грчке историје у европском контексту, са дубоким познавањем процеса историја и Балкана и Медитерана, што је за озбиљну похвалу и поруку да историографија још увек има много тога да каже и покаже, али да се мора радити у складу са временом у коме живимо и да поруке морају бити далеко од романтизма, а са реалним и промишљеним погледом на прошлост да би се виделе поуке и у данашњем турбулентном свету у коме живимо.

Проф. др Горан Васин
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
goran.vasin@ff.uns.ac.rs

ТРАГОМ ИСТОРИЈЕ БАЛКАНА

Dimitrije Đorđević, *Essays in Balkan History*, Belgrade 2024 (Ed. Vojislav G. Pavlović)

Михаило Војводић, *Балкански расплет – Отпор Србије страним интересима на Балкану*, Београд 2025.

Када се појавила књига изабраних текстова професора Димитрија Ђорђевића (1922–2009) *Есеји из Балканске историје*, на енглеском језику у издању Балканолошког института САНУ, читалачка публика добила је пред собом подсећање на велико дело историчара познаваоца балканске и хабзбуршке историје, који је оставио озбиљан траг и мноштво путоказа за даља истраживања и усавршавања, поруке и поуке на који начин се може истраживати и предочити компликована и често динамична и трагична балканска историја. Димитрије Ђорђевић, чији су животни пут и каријера такође били препуни драматичних детаља, обрта, трагедија, био широко образован и говорио знајачно велики број језика и одлично познавао историју Балкана, посебно Србије и Грчке, својим радовима значајно је унапредио схватање и истраживање ових тема. Његове књиге и радове, у којима анализира, често упоредно, дешавања на Балкану са односима и утицајима Великих сила посебно вреднујемо јер су и данас оригинални и истраживачима дају јасне смернице како се на објективан и научан начин може писати историја 19. века.

Укупно 22 студије, које су раније објављене у часописима и зборницима, сабране су на једном месту као омаж професору Ђорђевићу од стране Балканолошког института у Београду, чијем развоју је немерљиво допринео и генерално балканским студијама чији је био носилац током низа деценија док је радио у Грчкој и Сједињеним Државама. Подсетимо, прва *Историја Србије*, објављена је 1970. управо у Солуну, а грчке теме биле су један од основних појмова и темеља истраживања Балкана у делима Димитрија Ђорђевића. Посебно као значајно истичемо његово познавање историје Хабзбуршке монархије и његова лична познанства са водећим хабзбурголозима тог времена, који доприносе повезивању целине Ђорђевићевих изучавања на релацији Беч–Београд–Атина, што је било од вишеструког значаја.

У наведеним студијама доминирају теме из друштвене, војне, социјалне, аграрне, историје институција и идеја, револуционарних организација, миграција и распада Хабзбуршке монархије. Теме се често укрштају кроз радове, па је сврсисходније о многима причати као јединственој целини Ђорђевићевог дела у проучавању 19. века, него препричавати рад по рад, што свакако

није ни начин на који је аутор писао и стварао. Општи утисак је да балканска историја, османско наслеђе, стварање институција, односи Великих сила, дају Балкану и различике и сличности кроз географију, културу, религију, обичаје, утичу на стварање држава, али и на начин њиховог функционисања кроз преплитање ових фактора.

Велике силе, по мишљењу Ђорђевића, често са предрасудама у складу са својим интересима имају виђење Балкана, често у нескладу са реалностима живота, док и сами балкански народи доприносе креирању одређене врсте стереотипа. Од почетних анализа Трајана Стојановића и идеје о балканским световима и Лефтена Ставријаноса, које Ђорђевић неретко употребљава, гради се наратив и о посебним регионалним менталитетима, начинима аграрне производње, бунама, локалним идентитетима, од Мораве и Шумадије до Пелопонеза, наглашавајући фактор историцизма и генералног средњовековног наслеђа у процесима 19. века. Његове анализе односа балканског и медитеранског менталитета и наслеђа, односа, начина комуникације, просветитељства, посебно дају радовима на упечатљивости и оригиналности, као и однос балканских народа према појму држава, односу према држави. Креирање посебних олигархија у новонасталим балканским државама (где посебно води рачуна о хронолији историје сваке државе понаособ), дају специфичан идентитет, који ће имати утицај на схватање закона, уставности, демагогије, затим према креирању политичких странака и идеолошком односу према Великим силама (Русији и Великој Британији посебно).

Ђорђевић врло често прави компарације дешавања у српском и грчком устанку, хајдуцима-клефтима, кнезовима-коџабашама, локалним војводама, односу према Османлијама, према Цркви, либерализму, Начертанију Илије Гарашанина и Мегали Идеа. Његова схватања односа Централне Европе и Балкана, Беч – Источно питање заслужују посебну анализу у процесима хабзбуршке историје, примера ради Револуције 1848, битке код Садове 1866, окупације Босне и Херцеговине, или економских питања Царинског рата и изградње железнице на Балкану. Посебан текст о одјеку Критског устанка 1866. код Срба има велику важности јер, као и у каснијим студијама, о односима балканских држава почетком 20. века показује озбиљно познавање балканске историје, које подразумева свака озбиљна синтеза.

Компаративне анализе посебно карактеришу радове Димитрија Ђорђевића. Он непрекидно размишља о уставима балканских држава, пореди их, анализира њихове узоре у европским моделима и инсистира на њиховим специфичностима и применљивости у Грчкој, Румунији, Србији, показујући да су сличности биле веће него разлике, али да је предрасуда којом су их дочекали балкански народи врло често била неутемељена и погрешна. Посебно када се

ради о текстовима који обухватају прву половину 19. века, доминира наратив о неразвијеном балканском друштву, које се соучава са социјалним, аграрним, верским, проблемима и начинима да се историјска прошлост дубље интегрише у дневна дешавања и послужи креирању новог идентитета и привржености држави (њеним институцијама). Када су Срби у питању, значајну улогу имали су Срби из Хабзбуршке монархије који су централноевропске институције, канцеларије, чиновништво, Устав, изградњи инфраструктуре донели и покушали да створе у Србији, док се у случају Румуна и Грка могу применити и западноевропски модели, уз сталне покушаје Русије да доминира политичким животом преко отварања Источног питања и утицајем у вези са питање Мореуза.

Када се посебно анализира група од 9 текстова који се баве другом половином 19. века и дешавањима до краја Великог рата, као водећа идеја види се компарација у односу балканских држава према Источном питању (Велика источна криза, балкански ратови), уз анализу покушаја економске и војне сарадње Србије, Румуније, Грчке, Бугарске и Црне Горе. Питања црквених односа православних држава на Балкану Ђорђевић анализира кроз динамику и призму политичких процеса, али исто тако наглашава и војску као посебан фактор у политичким турбуленцијама Балкана. О питању војске, војних олигархија, преторијанства, ривалитету војне, цивилне и монархијске власти у балканским државама, развијању милитаризма у сврхе испуњавања политичких агенди и обрнуто, Ђорђевић даје пуно идеја и смерница и за данашње истраживаче и њихове анализе, што радовима посебно даје на актуелности и важности. Однос Великих сила, посебно Велике Британије и Русије, Ђорђевић стално анализира, додајући од 1870-их и појачани утицај Немачке у економским и војним питањима (Турска), као и важност ривалитета ових сила по односе балканских држава и међусобно и према Источном питању. Балкански ратови као тема о којима је Ђорђевић више пута писао, синтетички и прегледно у овој колекцији студија су обрађени у тексту са сјајним анализама најпре кохезија и потом колизија балканских држава, компликованим дипломатским путевима и предстојећем сукобу Великих (империјалних) сила. Распад Хабзбуршке монархије, такође, као завршна целина приче историје Балкана и југоистока Европе, даје заокружену целину велике епохе и раздобља историје 19. века, а будући одличан познавалац историје Дунавске монархије, Ђорђевић даје закључке и поставља питања, о животу мултинационалне и мултиконфесионалне империје, поредећи са стањем других Великих сила и поретком после 1919. године.

Есеји професора Димитрија Ђорђевића још један су подсетник на дело великог историчара, познаваоца историје Балкана и Централне Европе, са ори-

гиналним утемељеним и далековидим идејама, врсних анализа и компарација, чије је дело незаменљиво у трагањима за путоказима балканске историје и чија питања и данас добијају на актуелности и важности, па стога сматрамо да су читање есеја и разговор о њима преко потребни да би се у временима данашњице боље снашли и боље разумели компликовани и често тешки путеви балканске историје.

Књига академика Михаила Војводића (1938–2025) *Балкански расплет*, која садржи девет великих поглавља и 38 мањих целина, такође је значајан осврт на историју Балкана, посебно Србије у односима са Великим силама, током кризних година почетком 20. века, па све до избијања Великог рата. Михаило Војводић, велики познавалац историје Краљевине Србије, њених спољнополитичких односа и дипломатије, дао је у заокруженој целини преглед путева односа Великих сила према Српском и Источном питању, али и своје личне погледе према овим питањима као резултат деценијског истраживања теме.

Како је и сам аутор истакао, од времена Анексионе кризе 1908. однос Аустроугарске према Србији бива све заоштренији и агресивнији, препун тензије, док је Русија после анексије почела да игра активнију улогу, сматрајући да губи стечене позиције на Балкану, што ће неминовно довести до сукоба две силе. Краљевина Србија често се налазила у центру пажње две велике силе и њен комплексан положај Војводић описује и динамично и нијансирано, кроз делатност Николе Пашића, Милована Миловановића, Стојана Новаковића и мрежу дипломатских и конзуларних представништава Србије, кроз економска, војна, дипломатска и црквена питања. Војводићев опус од више десетина књига и радова о овој теми само је потврда архивских деценијских истраживања и закључака утемељених на прворазредним изворима. Стога историја Србије овог времена није могућа без анализа и закључака историчара који је цео свој стваралачки деценијски век провео у материји спољне политике Србије и односа према Великим силама.

Динамика политике током Анексионе кризе, препуна стања напетости, које је Аустроугарска желела да искористи против Србије, са којом је била у Царинском рату (1906), увод је компликованијег и агресивнијег потеза Беча и Пеште према Србији од 1909. Велеиздајнички и Фридјунгов процес Србима у Хрватској 1909. био је показатељ да се за унутрашње проблеме у Монархији желе окривити Краљевина Србија и њена балканска политика, те да је Србија главни фактор свих проблема на Балкану, што је Војводић убедљиво доказао наглашавајући праве намере Двојне монархије у политици продора на Исток, конкретно ка Солуну. Стога се у јавности Беча и Пеште константно наглашавала лоша слика Србије, креирала атмосфера непријатељства, потом Србија

приказивала као главни узрочник свих проблема у балканској политици, што је изазивало реакције у Београду и повремено у Петрограду. Економски интереси Аустроугарске дубоко супротстављени политици Краљевине Србије, показали су се јасно током Царинског рата, из кога Србија није изашла поражена, да је потребна брза ратна/војна интервенција.

Аутор на више места анализира дипломатску преписку, прворазредну грађу, идеје Великих сила о решавању Источног и Балканског питања, и на тај начин враћа клатно историје у компликоване проблеме односа Беча, Берлина, Лондона према Краљевини Србији, апострофирајући отпор и зналачки вођену политику Краљевине Србије према агресивним намерама посебно Аустроугарске и Немачке. Питања која доминирају у Војводићевим анализама и закључцима су широка: од дешавања у Старој Србији, изградњи железнице, односа Србије и Црне Горе којима посебно придаје значај, касније Скадарске кризе 1913, али и вишегодишњим преговорима и покушајима сарадње Пашића и Милована Миловановића са Бугарском. Однос Николе Пашића са Русијом, Бугарском, Аустроугарском, аутор поставља као кохезивну целину и наглашава способност српског државника да се снађе у врло тешким околностима притисака Великих сила. Тако се јасно уочава идеја аутора заснована на прворазредној архивској грађи да се отпор Краљевине Србије продору на Исток изједначава са фактичким опстанком Србије, њеним потребама да се еманципује од економске зависности и да буде равноправан чинилац балканске политике током решавања Источног питања.

Аутор академик Михаило Војводић је на јасан и прегледан начин дао слику балканских дешавања, историје Србије, Источног питања, односа Великих сила према Србији, што у данашњем времену чини смерницу са много значајних теза и путоказа да се некадашњи процеси балканске историје уоквире у савременом контексту и генерацијама истраживача постави утемељење да се на озбиљним и темељним архивским истраживањима може доћи до дела која остају трајни путокази сагледавања историјских процеса.

Проф. др Горан Васин
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
goran.vasin@ff.uns.ac.rs

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукописи у компјутерском слогу предају се у електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5.

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), рад треба да садржи:

Апстракт. Налази се испод наслова рада и не може имати више од 500 словних знакова. Пише се на језику којим је писан основни текст.

Кључне речи. Дају се на српском језику и може их бити између 5 и 10.

Резиме. Предаје се на српском језику и не може имати више од 600 словних знакова.

Начин цитирања:

Када се први пут помиње дело пише се пуно име и презиме аутора, а у сваком наредном понављању име се пише иницијалом. Иза имена и презимена следи зарез, па наслов књиге написан курзивом. Место и година издања пишу се иза наслова, без запете између места и године. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Пример:

- прво навођење: Мита Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у 18. веку*, Београд 1932, 26-63.

- друго навођење: М. Костић, *Гроф Колер...*, 56-96.

- свако наредно навођење, у случају да се исти аутор наводи за само једно дело: М. Костић, *нав. дело*, 69-85.

Исто правило важи и за навођење радова објављених у часописима, с тим, што је обавезно навођење назива и броја (годишта) часописа, који следе иза назива рада, а пре места издања. Ово правило важи и за научне чланке објављене у зборницима радова.

Пример:

- (прво навођење) Михаел Антоловић, *Српска историографија о Немцима у Војводини*, Споменица Историјског архива Срем, 7, Сремска Митровица 2008, 149-165.

- (друго навођење) М. Антоловић, *Српска историографија...*, 149-165.

- (даља навођења уколико се цитира само један рад истог аутора) М. Антоловић, *нав. дело*, 149-165.

На исти начин треба цитирати и објављену грађу, а необјављену у складу са нормама навођења сигнатура, с тим што је потребно када се први пут наводи неки архив да буде написан његов пун назив, место у којем се налази архив и фонд који је коришћен.

Пример:

- (прво навођење) Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско–патријаршијски архив, Фонд „А“, 240/1761.

- (друго и наредна навођења) АСАНУК, МПА, „А“, 240/1761.

Датуми се пишу на следећи начин: 2. фебруар 2017.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацима, нпр. 2.000. или 12.542. (ово правило се не односи на године).

Радови се примају сваке године до 15. јуна, а шаљу се на адресу уредника: nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(497.113)

СПОМЕНИЦА Историјског архива “Срем” / главни

уредник Ненад Нинковић. - 2002, 1-.- Сремска Митровица

: Историјски Архив “Срем”, 2002-.- 24 cm.

ISSN 1451-3676

COBISS.SR-ID 186901511

ISSN 1451-3676

